: अनुक्रम :

येषामशेषोदयदायि दिव्यं
वचः सुधासाररसालहारम्,
वन्देऽहमानन्दिपदारविन्दं
श्रीमद्दयानंदसरस्वतीनाम् ॥
(महर्षि चरितामृतम्)

ओ३म्

संस्कार विधिः

वेदानुकूलै गर्भाधानाद्यन्त्येष्टिपर्य्यन्तैः
षोडश संस्कारैः समन्वितः
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्येण-
श्रीमद्दयानन्द सरस्वतीस्वामिना निर्मितः।
तस्य चायं
महाराष्ट्रभाषायामनुवादः

(प्रतिष्ठित) स्नातक सत्यव्रत वेदविशारदः
तथा
सौ. सुमित्रादेवी सत्यव्रत कामदार-
इत्येताभ्यां कृतः

आर्य्यवत्सर :- १९७२९४९०६८
वि. संवत २०२४
दयानंदाब्द १४४

प्रथमावृत्ति ५००० प्रति) माटुंगा मुंबई-१९ (मूल्य रुपये दोन

प्रकाशक:— कामदार एंड सन्स
' सत्यसदन,
प्लॉट नं. २९५ भीमानी स्ट्रीट
माटुंगा मुंबई-१९

प्राप्तिस्थान (१) प्रकाशकां कडून

(२) आर्य समाज मंदिर
३०३, भीमाणी स्ट्रीट माटुंगा मुंबई १९

(३) मे. बी. ए. तारकर
५०, कंसारा चाळ मुंबई-२

(४) श्री. पं. लक्ष्मणराव ओघले
रिद्धि भवन २ रा माळा
लखमसी नपुरोड माटुंगा १९ (मध्य रेल्वे)

(५) गुरुकुल आश्रम
गुरुकुल लेन.
P. O. घाटकोपर मुंबई ७७

मुद्रक:— पं. देवेश्वर शर्मा,
निराला मुद्रक, १४०, सानेगुरुजी रोड मुंबई ११

परिचयात्मक-दोन शब्द

वदे देव तो एक देवोक्त वेद ।
करीऋग्यजुर्भाष्य सत्यार्थ बोध ।
तसे शुद्ध संस्कार सोळा प्रचारी ।
दयानंद योगेश तो ब्रह्मचारी ॥ १ ॥

—गंगाधराग्रज

अशा आर्यसमाज प्रवर्तक व राष्ट्रोद्धारक महर्षि दयानंदांचा हा 'संकारविधि' ग्रंथ मराठींत अनुवादित होऊन प्रकाशित होत आहे. पण आजवर बेचाळीस वर्षाच्या काळांत हे संस्कार विशेषतः विवाह संस्कार जवळ जवळ दोन हजार मौखिक मराठी अनुवाद सांगून मी केलेले आहेत. विवाहांत अंतरपाट धरला नाहीं हा खास विशेष आहे संस्कारांतील अंतरपाटानें माझ्या एका गुरुवर्याला कसें फसविलें ते पहा. लग्नापूर्वीं गौरवर्ण मुलगी दाखविली व ऐन अंतरपाटाच्या वेळी तिचीच काळी भगिनी उभी केली. झालें. मंगळाष्टका होऊन माळ पडली. गुरुवर्य म्हणाले कीं दाखविलेली मुलगी ही नव्हे, तर श्वशुरांनीं माळ पडली आतां काय करणार ? Antarpat deceived me अंतरपाटानें मलां फसविलें !! असो. अंतरपाट हा कांही सूत्रग्रंथांतील विवाहाचा भाग नाहींच नाहीं. पूज्य स्व. स्वामी स्वतंत्रानंदजी महाराज यांनी मला दोन गोष्टीचा आदेश दिला होता. विवाह संस्कारांत विवाहा नंतर गृहप्रवेश संस्कार वराच्या घरीं होतो तो अवश्यमेव करावा, व चूडाकर्म संस्कारांत पित्यानें मुलाच्या उजवीकडच्या चार बटा डावीकडच्या चार बटा व मध्याची एक बट अशा नऊ बटा कात्रीनें कापाव्यात व नंतर नापिताच्याकडे क्षौर कर्म सोपवावें.

भांडारकर रिसर्च इन्स्टिटयूटचे डारेक्टर डॉ. सुखटनकर M. A. Ph.D. यांच्या मुला लालनाथाचें उपनयन कोणी करीना,

कारण ता युरोपियन पत्नीपासून झालेला होता. तेव्हां मी गीता प्रवचनास रेडिओवर जात असे. तेथील डायरेक्टरनीं सालिसिटर सुखटनकर यांना मजकडे पाठविले. मी त्यांना होकार देऊन खंडाळ्यास जाऊन तो संस्कार संपन्न केला ! मला हें धैर्य महर्षि दयानंदाच्याविचार क्रांतीनेच प्राप्त झालें. प्रत्यक्ष स्व. पू. स्वामी ओंकार सच्चिदानंद यांनी उत्तेजन दिलेले आहे. मूळ ग्रंथाबद्दल कांही सांगण्याचे कार्य मूळ ग्रंथावलोकनावरच सोपवित आहें.

मला साठ वर्षे झाल्याबद्दल माझा सत्कार करण्याच्या वेळीं जे पैसे जमतील त्या पैशांनीं मराठी संस्कार विधी प्रकाशित करावयाची. पण सर्व सोहळ्यातच स्नेहीं सोबत्यानीं ते पैसा आटविला, पाच सवापाचशेच रुपये उरले. ते सत्यार्थप्रकाशावर भर घातले आणि ते वसूल झाल्यावरे तेवढ्या पैशांत प्रकाशन कार्य होणार कसें? संकल्प माझा तसाच राहाणार कीं काय ? अशी मला शंका येते होती. पण 'सत्य संकल्पाचा दाता भगवान. पूर्ण करी मनोरथ' तुकारामाच्या वाणीचा साक्षात्कार सपत्नीक सत्यव्रताच्या रूपानें झाला ! मला आनंदच आनंद झाला. श्री सत्यव्रत हे मुंबई गुरुकुलचे प्रथम स्नातक आणि 'वैदिक त्रैतवाद' या विषयावर प्रबंधलिहून प्रतिष्ठित 'वेद विशारद' झालेले. गुजरातींत मूर्ति मीमांसादि अनेक ग्रंथाचे लेखक ते आहेत. तसेंच त्यानीं संस्कृत मध्ये सुप्रसिद्ध 'महर्षि चरितामृतम्' नाटक लिहीलें आहे. ते जरी मूळ गुजराती भाषा बोलणारे असले तरी त्यांच्या सुविद्य पत्नी सौ. सुमित्राबाई या महाराष्ट्रीय मराठी माय बोलि च्या आहेत. आणि गुजरातीं पेक्षा मराठी घरांत कांकण भर जास्त आहेत. त्यांचो शिक्षण मराठी व संस्कृत घेऊन मॅट्रिक पर्यंत झालेले आहेत. माझ्या संकल्पाचा परिणाम स्नातक सत्यव्रतावर झाला, तर सौ. सुमित्राबाईच्या मनावर त्यांच्या पिता स्व. बाबाजी तारकर यांचा मराठी संस्कारविधि प्रकाशित करण्याचा १९२६ पासूनच्या

संकल्पाचा परिणाम कन्येवर झाला !! सौ. स्नातक सत्यव्रत-सुमित्रा यांच्या संघटित प्रयत्नानें महर्षि दयानंदाचा संस्कार विधि ग्रंथ मराठी अनुवादासह आज प्रकाशित होत आहे.

विशेष स्नातक सत्यव्रताचे गुरुवर्य पंडित मयाशंकरजी दर्शनाचार्य हे आहेत. त्याच्या विद्येचे व अनुभवाचे पाठबळ स्नातकांना आहेच आहे. व आर्य समाजाचे एक प्रसिद्ध कार्यकर्ते स्व. डॉ. कल्याणदासजीची प्रेरणा स्नातकांना प्रेरक आहे. डॉ. कल्याणदास तरुणपणी धोबीतलाव जवळ उभे राहून आर्यसमाजाचा प्रचार प्रत्यही करीत. काय हा उत्साह ! आणि त्या उत्साही डॉक्टराची सत्यव्रतांस उत्साही प्रेरणा लाभली. असो. मी मनःपूर्वक या पति पत्नीचे पांच हजार प्रतिच्या प्रकाशनांबद्दल परमसंतोषानें अभिनंदन करीत आहे. व अजीच मराठींतून या दांपत्याच्या सहकार्यां करिता आर्य साहित्य निर्माण होवो. माझे पाहिजे ते सहाय त्याना देण्याचे वचन देऊन हे परिचयाचे दोन शब्द पूर्ण करीत आहे. इत्योम्.

प्रार्थना

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ॥
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥ १ ॥

सारेहि सौख्यें मिळवोत सारीं ।
आरोग्य लाभो सकला शरीरीं ॥
कल्याण सर्वा नयनीं दिसावें
कोणीहि दुःखी जगतीं नसावें

रिखि भवन
माटुंग १९

महाराष्ट्रीय
जनता जनार्दनाचा
नम्र सेवक
पं. लक्ष्मणराव ओघले.

अनुवादकाचें अंतरंग

आर्यसमाजाच्या वैदिक साहित्या मध्यें युगद्रष्टा महर्षि दयानंद सरस्वती प्रणीत हिन्दी राष्ट्रभाषेंत "संस्कार विधि" ग्रंथाचें स्थान अगदीं निराळेच आहे. ह्या ग्रथरत्नाचे देशाच्या अनेक निरनिराळ्या भाषेतून अनुवाद झाले आहेत पण अद्यावधि मराठी भाषेंत ह्या ग्रंथाचे भाषांतर कोठेहि आमच्या पहाण्यांत आलेले नाहीं. मराठी भाषेची ही उणीव कोणी सुयोग्य महाराष्ट्रीयन वैदिक विद्वान् भरून काढील, म्हणून आम्ही मागील कित्येक वर्षें वाट पाहिली पण दुर्दैवानें आजतागाईत कोणी मराठी विद्वानाचें ध्यान या विषया कडे वेधले नाहीं. आणि आतां अधिक वेळ वाट पाहत बसून काळक्षेप करणें दुरापास्त वाटत असल्या मुळें, आज आम्हीं हें अमोलिक संस्कार-धन मराठीभाषेंतला 'संस्कारविधि'चा अनुवाद घेऊन. मराठी जनता जनार्दनेस सादर करतो.

सध्यां महाराष्ट्रांत नामकरण, उपनयन, विवाह व अन्त्येष्टि आदि वैदिक संस्कार झपाट्याने वाढत चालले आहेत, म्हणून वैदिक संस्कार करावयास संस्कारविधिचें मराठी भाषांतर व त्याचें प्रकाशन अत्यन्त आवश्यक झालें आहे. आम्ही गुजराती असून ही—त्या साठीं आपलें कर्तव्य समजून आज यथाशक्ति यथामति हे साहस करीत आहे. ह्या जन-सेवा-कार्यांत—

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः॥

—आणि आमच्या महाराष्ट्रांत सज्जनांचा दुष्काळ नाहीं, एवढा आमचा आत्म विश्वास आहे! असो.

• • •

वास्तविक रूपानें हे धर्मकार्य, महर्षि दयानन्दजी संस्थापित, सर्व प्रथम-सन् १८७५ मध्यें संस्थापित आर्यसमाज काकडवाडी (मुम्बई) चे आहे, असे आमचे ठाम मत आहे. इतकेंच नव्हे पण मुंबई आर्यसमाजानें मराठी जनते साठीं श्रीमद्दयानंदजी सरस्वती प्रतिपादित वैदिक धर्माचा प्रचार व प्रसार या साठीं झटलें पाहिजे. पण त्या दिशेंत निराशा मात्र दिसत आहे !!

असाच निराशाजनक अनुभव दिल्लीचा 'सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभे' कडून ही मिळाला ! त्या सभेला पण मराठी संस्कारविधि बद्दल सहयोग देण्यासाठीं निवेदन केलें होते, त्याचे उत्तर मिळालें कीं मराठी संस्कारविधी बद्दल "इधर मराठी संस्करण की मांग कभी नहीं आई। फिर भी सभा के पुस्तक भंडार में विक्रय हेतु एक सौ प्रतियां इस संस्करण की भिजवाने की कृपा करें।" यह उदारता है या उपेक्षा !

इसके ऊपर हम क्या आलोचना करें ? उक्त सभा ने आज तक महाराष्ट्र में यह जानकारी मिले ऐसी कोई व्यवस्था कभी की भी ? फिर मांग आवे तो कैसे आवे ? जब ८ साल बाद इसी बम्बई-महाराष्ट्र में आर्यसमाज - संस्थापना शताब्दि, सार्वदेशिक सभा मनाने जारही है, तब इसी प्रदेश की मराठी भाषा में महर्षि के इस अमरग्रंथ को, सर्व प्रथमबार, व्यक्तिगत साहस से कोई प्रकाशित करता है तब इस कार्य में प्रोत्साहन देना उक्त सभा का कर्तव्य नहीं है क्या ?

अशी निराशाजनक परिस्थितींत ही आशाचे कांहीं किरण दिसलें—'घनांधकारेष्विव दीपदर्शनम्' ! मुंबईचे, आर्यसमाजाचे गत पिढीचे विलक्षण स्वयं प्रचारक व वैदिक संस्काराचे कर्तव्यनिष्ठ प्रसारक, भांड्याचे सुप्रसिद्ध व्यापारी स्व. पू. शेट बाबाजी अनाजी तारकर यांचे ज्येष्ठ सुपुत्र श्री काशीनाथ (भाऊ साहेब) तारकर व कनिष्ठ श्री. कुलमणि उर्फ दयानंद (काका साहेब) तारकर या

बंधुद्वयानीं आपल्या स्व. पू. वडिलांच्या पुण्यस्मृती साठीं या ग्रंथाची १०००) प्रतींची मागणी केली, तसेंच आर्यसमाज माटुंगा या संस्थेने ही १०००) प्रतींची मागणी केली. अणि आर्य समाजाचे एकनिष्ठ प्रचारक श्री पं० लक्ष्मणरावजी ओघले यानीं आपल्या षष्ठीपूर्ति संमारंभांत मिळालेल्या भेटीच्या रक्कमेंत आणखी पदरची भर घालून १०००) प्रतींची मागणी केली. त्या साठीं, आम्ही उपरोक्त सर्वांचें ह्या ऋषितर्पणांत सहयोग दिल्या बद्दल मनःपूर्वक आभार मानीत आहोत.

विशेष करून, आमचे हितेच्छु आर्यमिश्नरी पं० लक्ष्मणरावजी ओघले यानीं ह्या ग्रंथा साठीं परिचयात्मक 'दोन शब्द' लिहून आमचा उत्साह वाढविला, तसेंच अनेक उपयुक्त सूचना दिल्या त्या बद्दल आम्ही त्याचे कृतज्ञ आहोत.

प्रेस हिन्दी, व अनुवादक गुजराती भाषी असल्या कारणानें ह्या ग्रंथांत कांहीं चुका किंवा अशुध्या राहिल्या असतील तर, त्या बद्दल सहानुभूति पूर्वक वाचकानीं क्षमा करावी, अशी अनुवादकारांची नम्र विनंती आहे.

* * *

संस्कार करण्या पूर्वीं 'संस्कार' म्हणजे काय ? कशा साठीं संस्कार कर्तव्य आहे ? त्याचे महत्व काय आहे ? हे समजण्या साठीं 'संस्कार महात्म्य' व 'संस्कार परिचय' या सदरा खालीं थोडक्यांत आमचे विचार मांडले आहेत. त्या वरून वाचकांचे ह्या विषयीं कांहीं अंशी समाधानच होईल अशीं आशा आहे.

संस्कारा साठीं लहान खेडेगावीं किंवा शहरांत देखील अनेक वेळा पंडित-पुरोहित यथासमय मिळत नाहींत, असा सर्वांचा अनुभव आहे. त्या साठीं प्रत्येक ग्रहस्थ आप आपल्या घरीं स्वयं संस्कार करण्यास कार्यक्षम व्हावा म्हणून प्रारंभी प्रत्येक संस्काराचा संक्षिप्त विधी 'संस्कार परिचय' या सदरा खाली स्वतंत्र रूपानें लिहिला आहे. त्या प्रमाणें समजून ह्या ग्रंथातून विधीभाग हवन मंत्र द्वारा करण्यांत सोईस्कर झालें तर आमचे परिश्रम सफल झाले असे समजूं इत्योम्.

अनुवादक—

(स्नातक) सत्यव्रत बी. कामदार
वेद विशारद
सौ. सुमित्रा सत्यव्रत कामदार

'सत्यसदन' प्लॉट नं. २९५
भीमाणी स्ट्रीट, माटुंगा
मुंबई-१९ (C. R.)

दि. १२-११-१९६७

धर्मः सर्वसुखंकरः हितकरो धर्मं बुधाश्चिन्वते,
धर्मेणैव समरप्यते शिव सुखं धर्माय तस्मैनमः ।
धर्मान्नास्त्य परो सुहृद्भवभृतां, धर्मोहि द्रव्यं सतां,
धर्मे चित्तमहं दधे प्रतिदिनं, हे धर्म ! मां पालय ॥

संस्कार माहात्म्य

एकोणीसाव्या शताब्दीचें सर्वांत 'महान् संशोधक, वेदाचें अपूर्व भाष्यकार, यतिवर १०८ श्री महर्षि दयानंदांनीं सर्व गृह्यसुत्रें व अन्यान्य ग्रंथाचां समीक्षण करून सबंध विश्वामध्यें सोळा संस्काराची प्रवृत्ति व्हावी, म्हणून षोडश संस्काराचा विधी आदि प्रदर्शक एक ग्रंथ लिहिला त्याचें नांव 'संस्कार विधि' असें आहे. त्यांत श्री मद्दयानंदाचार्यजी म्हणतात—

गर्भाद्यामृत्युपर्यंताः संस्काराः षोडशैव हि ।

—गर्भापासून मृत्युपर्यंत सोळा संस्कार आहेत आणि ह्याची श्रेष्ठता पटवितानां श्री स्वामीजी महाराज म्हणतात कीं—

संस्कारैः संस्कृतं यद्यन्मेध्यमत्र तदुच्यते ।

—ज्या वस्तूंचा किंवा आत्म्याचा संस्कार करण्यात येतो ती वस्तु किंवा तो आत्मा मेध्य अर्थात् पवित्र आहे. अर्थात संस्कार हा पावित्र्या साठीं असतो, संस्काराची जर एवढी महती आहे तर संस्कारा बद्दल योग्य ती माहिती करून घेणें आपल्या हिता साठींच आहे यांत संशय नाहीं ।

संस्कार व त्याचें महत्व

'संस्कार' हा शब्द सम् उपसर्ग पूर्वक 'कृ' धातूच्या योगानें निष्पन्न होतो. त्याचा अर्थ 'शुद्ध करणें' किंवा उन्नत करणें असा आहे. इंग्लंडचे दार्शनिक लॉक महाशयानीं मुलाच्या मस्तिष्काला एक निर्मळ पट्टीची उपमा दिली आहे. पण ती अयथार्थ आहे. मूल जन्मतः शारीरिक, वाचिक, मानसिक किंवा आत्मिक कोणत्या ही दृष्टीनें पूर्ण व शुद्ध होत नसते. त्याची अपूर्णता व अशुद्धि दूर करण्या साठीं कांहीं साधनाची आवश्यकता आहे.

हे साधन म्हणजेच संस्कार. आत्मा जेव्हां एका शरीराला सोडून अन्य शरीर धारण करतो, तेव्हां पूर्वजन्माचा प्रभाव ही

त्याच्या बरोबर असतात. 'सतीवयोषित्प्रकृतिः सुनिश्चला, पुमांस मभ्येति भवान्तरेष्वपि' ॥ ह्या पूर्वजन्मार्जित संस्काराचा वाहक त्याचे सूक्ष्म शरीर आहे. ते एका शरीरांतून अन्य शरीरांत प्रविष्ट होतें व ह्या प्रभावांत कांही चांगले व कांही वाईट प्रभाव असतात. ह्या वाईट प्रभावाच्या निराकरणार्थ संस्काराची आवश्यकता उघड आहे. संस्कृतिचे उगम स्थानच संस्कार आहे.

सुरवातीला संस्कार बनविणे मनुष्याचा अधीन आहे, किंतु जेव्हां संस्कार होऊं लागतात, तेव्हां मनुष्य घडलेल्या संस्काराच्या हातांत जातो. दुर्योधनाची प्रसिद्ध उक्ति आहे—

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः
जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः !!

—धर्म माहित असतानां करण्याची प्रवृत्ति होत नाहीं, आणि अधर्म माहित असतानां त्याची निवृत्ति होत नाहीं ! संस्काराचें हें केवढें प्राबल्य !!

मानवी जीवनाला समुन्नत करणें हा संस्कारचा हेतू आहे. हे संस्कार प्रत्यहीं करावयाचें नाहींत. प्रसंग विशेषीं, मनुष्याला हे संस्कार सावध राहण्या साठीं आठवण करून देतात. मानवी आयुष्यांचा एकमेव सरळ मार्ग नाहीं. ठिक ठिकाणीं हा मार्ग वळसे घेऊन चक्राकार होत असतो. इथेच मनुष्य खाली पडतो. त्याचे निवारणार्थ परमकारुणिक ऋषिमुनींनीं संस्कार रूपी सोळा प्रकाश स्तम्भ निर्माण करून दिले आहेत. त्याच्या उजेडांत-ज्ञानांत-मनुष्य रास्त मार्ग ग्रहण करतो. त्याची भरभराट होत जाते. हे सोळा संस्कार सर्व मानव अर्थात् सर्व जगभर स्त्री व पुरुष या दोघांच्या साठीं आहेत. निव्वळ पुरुषा साठींच नव्हे असे शास्त्रीय प्रतिपादन आहे.

वर सांगितल्या प्रमाणें संस्काराचा संबन्ध, मनुष्याचे शरीर व आत्म्या बरोबर आहे. उदाहरणार्थ-कर्णवेध संस्कार. हा संस्कार

केल्यावर आंत्रवृद्धि व वृद्धि रोग होत नाहीं, असे तज्ञाचें मत आहे. हा शारीरिक सम्बन्ध झाला. तसेंच उपनयन संस्काराचा संबंध आत्म्याशीं आहे. तो त्यांतील गुरुमंत्रोपदेशा वरून सहज कळतो.

'संस्कार' शब्दाचा अर्थ व्यवहारांत 'नवीन रूप' देणे हा होय, अर्थात् त्याचे दोष काढून, त्यांत नवीनगुणाचें बीजारोपण करणें हा होय, 'संस्करण' शब्द हा संस्काराचा पर्याय आहे. 'संस्करण' म्हणजे पुनरावृत्ति व संशोधन किंवा 'शुद्धि' आहे, आणि ह्या शुद्धींत अवांछनीय दोष काढून, त्यांत वांछनीय गुणाची स्थापना करणे म्हणून महर्षि चरकानीं सांगितले आहे:—

संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते ।

वस्तूंत नवीन गुणांचें आधान-स्थापन-करणें याला संस्कार म्हणतात. महर्षि चरक पुढे म्हणतात—

करणं हि नाम स्वाभाविकानां द्रव्याणामभि संस्कारः ।

—स्वाभाविक द्रव्यांचा अभि संस्कार म्हणजें 'करणें', 'करणें' हा 'संस्कार' शब्दाचा पर्याय आहे. हे आपण वर पाहिले आहे.

मनुष्यांत चांगले नवीन गुण यावें व दोष दूर व्हावेंम्हणून संस्कार आवश्यक आहे. हे संस्कार जितके बाल्यावस्थेंत झाले तितकेंच उत्तम. एका अनुभविक कवीनीं म्हटलें आहे—

यन्नेव भाजनें लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत् ।

—नवीन पात्रा प्रमाणें अभिनव आयु व शरीर संवर्द्धनाच्या वेळीं केलेले संस्कार चिरस्थायी राहातात. ज्या प्रमाणें सोनार सुवर्णाला अग्नींत तापवून त्याची निर्मलता करतो त्या प्रमाणें यज्ञाचा अग्नि मनुष्याचा आत्म्याचे दोष दूर करून त्याला निर्दोष करतो. म्हणून शास्त्रकारानीं योग्यच म्हटलें आहे—

ते गुणा तोयाग्नि संन्निकर्ष-शौचमन्थनादिभिः आधीयन्ते-हे गुण जल-अग्नि संन्निकर्ष, शौच आदि क्रिया द्वारा उत्पन्न केले जातात. म्हणून प्रत्येक संस्कारा बरोबर जल व अग्नि सन्निकर्ष= यज्ञविधि म्हटलें आहे. जल द्वारा शरीराची शुद्धि होते व अग्नि प्रभावानें आत्म्याची शुद्धि होते, अतः प्रत्येक संस्कार प्रसंगी यज्ञविधि आवश्यक आहे हें उघड आहे,

संस्कारा व्यतिरिक्त हवन-यज्ञ हें प्रत्येक गृहस्थाचें आवश्यक कर्तव्य आहे. यज्ञ हा आर्य संस्कृतिचा प्रतीक आहे. शतपथ ब्राह्मणकारानीं यज्ञाला साक्षात् धर्माचें अंग मानलें आहे. यथा—

त्रयो धर्मस्कंधा यज्ञोऽध्ययन दानमिति-

धर्माचें तीन स्कंध—विभाग आहेंत. यज्ञ (हवन), अध्ययन अणि दान. त्या धर्माचें पालन प्रत्येक मानवी चें कर्तव्य आहें. धर्म हीन मनुष्याला पशु समजावा, अशी आर्य संस्कृतिची भावना आहें- 'धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः' धर्माचा या अंगभूत यज्ञाला भगवान् श्रीकृष्णानीं गीतेंत कामधेनु म्हटले आहे. हें योग्यच आहे-यथा सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

— मानवसृष्टींच्या निर्माणावसरीं प्रजापति—ब्रह्मयानीं यज्ञाचें सृजन केलें. तें कशा साठीं ? तर—अनेन प्रसविष्यध्व मेषवोऽस्त्विष्ट कामधुक् ।। हा यज्ञ कामधेनु आहे. ह्याला तुम्हीं जवळ करा आणि त्या योगें जीवन सफल करा !

तो तुम्हाला सर्व अभीप्सित वस्तु देईल. अशी जगन्नियंता प्रजापतिची वाणी आहे. याचें साक्षी स्वयं श्रीकृष्ण महाराज आहेत. म्हणून प्रत्येक संस्कार प्रसंगी यज्ञविधी-होम हवनाचें वैदिक विधान आहे.

ओं

संस्कार परिचय

संस्कार विधींत महर्षि दयानंदानीं खालील सोळा संस्कार लिहिले आहेत. अर्थात् (१) गर्भाधान, (२) पुंसवन, (३) सीमन्तोन्नयन, (४) जातकर्म, (५) नामकरण, (६) निष्क्रमण, (७) अन्नप्राशन (८) चूडाकर्म, (९) कर्णवेध (१०) उपनयन, (११), वेदारंभ, (१२) समावर्तन, (१३) विवाह, (१४) वानप्रस्थ, (१५) संन्यास व (१६) अन्त्येष्टि संस्कार.

त्या ग्रंथांत स्वामी दयानन्दानीं नित्य नैमित्तिक कर्म विधींत इतर शाखेतील मंत्र व सूत्रें उपयोगांत आणली आहेत. व सूत्रकारादि ऋषीं प्रमाणें स्वतःची बुद्धि किंवा तर्क यांस ही स्वामी दयानंदनीं ऋषि समान मानले आहे. 'यस्तर्केणानुसंधत्ते सधर्मं वेद मेतरः' (मनु)'सतांहि संदेहपदेषु वस्तुषु, प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः' (हर्षः)

या संस्कार विधींत ऋग्यजुसामाथर्व वेदां बरोबर वेदानुकूल पारस्कर गृह्यसूत्र, शौनक गृह्यसूत्र, चरक सुश्रुत व मनुस्मृति हे प्रामाण्य ग्रंथ विशेष उपयोगांत आणले आहेत. लौकिकाचारांना व पौराणिक पाखंडानां स्वामी दयानंद मानीत नाहीं. असो, आतां येथे सोळा संस्काराची संक्षिप्त माहिती देणे क्रम प्राप्त आहे.

प्रत्येक संस्काराचे आरंभी कोणातरी विद्वान् पुरुषानें मंत्रपाठ करावा. सार्थ ईश्वराची स्तुति व प्रार्थनोपासना करावी आणि तेथें असलेल्या सर्वांसह ईश्वराचें ध्यान करून स्वस्तिवाचन, शांतिप्रकरण व सामान्य हवन करावे.

संस्कार विवरण

(१) गर्भाधान :—महर्षि दयानंदाचें विशेष लक्ष सुप्रजनना कडे आहे. गर्भाधान या पहिल्या संस्काराची खरी फल श्रुति प्राप्त

होण्यास वधू किमान १६ वर्षांची व उत्तमांत उत्तम चोवीस वर्षांची आणि वर किमान पक्ष २५ वर्षांचा व सर्वोत्तम ४८ वर्षांचा असताना त्यांचा विवाह व्हावा. या बाबतींत सुश्रुत सूत्र स्थान अ. ३५ व शारीरस्थान अ. १० तसेंच मनु. अ. ३ यांच्या प्रमाणावर स्वामीनीं अधिकभर दिला आहे. रजस्वला स्त्री अस्पृश्य आहे. पहिल्या चार रात्रीं व पुढें अकरावी व तेरावी व सतरा पासून महिना अखेर तसेंच अष्टमी, चतुर्दशी, पौर्णिमा, आणि अमावस्या या तिथींच्या रात्री वर्ज्य मानाव्या. दिवसास तर ऋतुदान सर्वथा निषिद्ध व गर्हणीय आहे. राहिल्या फारतर दहा रात्री. त्यां पैकी आठ, दहा; बारा, चौदा आणि सोळा या रात्री आणि त्यात ही चोदा व सोळा या दोन रात्री पुत्रेच्छु स्त्री पुरुषानां ऋतुदानास अनुकूल आहेत. या विषया संबन्धी माहिती देण्यास लज्जा आणि मुग्धता फारच हानिकारक झाली आहे यांत शंका नाहीं.

विवाह, गर्भाधान आणि गृहाश्रम यांतील सर्वक्रिया तरुणांनीं लग्नापूर्वीच अवश्य समजून घ्याव्यात असें तज्ञाचे मत आहे. विधिवत् संस्कार आटोपल्यावर रात्रौ गर्भधारण झाल्यास त्याच्या दूसऱ्या दिवशीं किंवा गर्भधारण न झाल्यास पुढल्या महिन्याच्या आरंभी, पुन्हा विधिवत् मंत्र द्वारा आहूति देऊन यज्ञ कार्य करावे आणि कृतकार्य झाल्यावर हा संस्कार पूर्ण झाला म्हणून समजावें.

या प्रमाणें गर्भाधानेच्या प्रत्येक क्रिये पूर्वी संस्कार करावयास पाहिजे. योग्य आहार, आणि शास्त्रोक्त यज्ञ केल्यावर झालेला समागम गुणी संतान उत्पन्न करील, यांत शंका नाही.

(२) पुंसवन :—गर्भधारणेनंतर दोन वर्षे कडकडीत ब्रह्मचर्य राखावें. पत्नीला दोन तीन महीने गेल्यानंतर एक दिवस हा

संस्कार करावा. व गर्भिणीनें युक्ताहार विहार करून प्रसन्न चित्तानें रहावें.

या संस्काराचा उद्देश्य गर्भ वीर्यवान् व्हावा, गर्भपात न व्हावा. अर्थात् पूर्ण दिवस गेल्यावर उत्कृष्ट संतान व्हावें; असा आहे. पुत्र किंवा कन्या होणें हें गर्भाशयांत वीर्यातंव कम जास्त असण्यावर अवलंबून आहे. या विधीला उघड उत्सवाचें स्वरूप देण्यांत गर्भवतीचा भावना उल्हसित आणि अनुकूल व्हाव्यात असा हेतु आहे.

(३) सीमन्तोन्नयन :—हा संस्कार गर्भिणीच्या चवथ्या, अथवा सहाव्या किंवा आठव्या महिन्यांत करावा. चवथ्या महिन्या पासून गर्भिणीची दोहदावस्था सुरू होते, यास्तव तिचे चित्त प्रसन्न ठेवून गर्भाची मानसिक उन्नति सोधावयाची असते. ह्या संस्कारांत तांदूळ, तीळ आणि मुग यांच्या खिचडीच्या सात आहुति द्याव्या लागतात. आज्याहुति देऊन पति पत्नीनें पत्नीच्या पाठीशीं बसावें आणि मंत्र पूर्वक पत्नीच्या केशांत तेल लावून ते विंचरावे, मांग काढावा आणि केसांचा अंबाडा बांधावा. नंतर उभयतानी यज्ञशाळेंत येऊन अवशिष्ट मंत्रभागानें हवन करून राहिलेल्या खिचडींत बरेच कढत तूप घालून त्यांत पत्नीनें आपलें प्रतिबिंब पहावें. पतिने तिला 'किं पश्यसि' असें विचारल्यावर 'प्रजां पश्यामि' असें उत्तर तिने द्यावें व हुतशेष खिचडीचें सेवन करून सर्वांचे आशीर्वाद घ्यावेंत व सर्वांची सत्कार पूर्वक रवानगी करावी.

(४) जातकर्म—हा संस्कार स्त्री प्रसुतीच्या वेळीं करतात. यांत सुलभ प्रसूति, बाळंतिणीचें आरोग्य, तिच्या संबंधी प्रेम दर्शन आणि नवबालकावर प्रथम वैदिक संस्कार आणि त्याचें संगोपन

इत्यादि हेतु आहेत. स्त्रीच्या प्रसूतीच्या वेळी स्त्रीच्याशरीरावर मार्जन करावें. स्त्री प्रसूत झाल्यावर दाईनें मुलाला निर्मल करुन पित्याच्या मांडीवर द्यावें. त्यानें मुलाला घेऊन त्याचें एक वितींवर नाल छेदन करावें. नंतर त्यास किंचितुष्णोदकानें स्नान घालून यज्ञ कुंडा जवळ घ्यावें व पुरोहित द्वारा विधिप्रारंभ होउन ईश्वरोपासना केल्यावर मेधाजनन आणि आयुर्वर्धना साठीं तूप व त्याचे तिप्पट मध एकत्र करून सोन्याच्या काडीनें पित्यानें नवीन बालकाच्या जिभेवर ओ३म् असें लिहावें. त्याच्या उजव्या कानांत 'वेदोऽसि' असें सांगून मंत्र म्हणत त्याच सोन्याच्या काडीनें थोड थोडा तूप मध सात वेळां चाखवावा. तांदूळ आणि यव स्वच्छ करून त्यांच्या पाण्याचा एक थेंब मंत्र पूर्वक बालकाचे मुखात घालावा. जन्म झाला त्या खोलींत जावून दीर्घायू बद्दल प्रार्थना करावी, आणि बाळंतिणीच्या शरीरावर समंत्रक अवघ्राण करावें (हुंगावें) मग ईश्वरोपासना करून आणि प्रसूत स्त्रीस प्रसन्न करून तिचे स्तन उष्णोदकानें धुवून पुसावे. मग विधिमंत्र म्हणून तिचा उजवा स्तन बालकाचे मुखास लावावा. पुन्हां त्याच प्रमाणे डावा स्तन लावावा. नंतर पित्यानें बाळंत खोलींत व काहीं धार्मिक विद्वानानीं बाहेर उभे राहून आशीर्वाद मंत्र म्हणावे.

(५) नामकरण–नांव कर्णमधुर; उच्चारण्यास सुगम, स्त्री पुरुष-वाचक, वर्णवाचक इतकेंच काय पण शक्य तों भावि व्यवसायोद्देश सूचक ही असावे, हा ह्या संस्कारातील हेतु आहे. बालकाचा जन्म झाल्यानंतर अकरावे, एकशे एकावे दिवशीं किंवा पुढील सालाच्या वाढ दिवशीं हा संस्कार करावा. माता अशक्त असणें किंवा पिता देशांतरी गेलेला असणें असा अडचणीस्तव हा दिनावधीचा विकल्प आहे. ज्यादिवशीं नांव ठेवावयाचें असेल त्या दिवशीं रीती प्रमाणें इष्ट

मित्र बोलावून प्रथम सामान्य विधि झाल्यावर पत्नीनें पतिच्या मांडीवर व पुन्हा पतिनें पत्नीच्या मांडीवर बालकास उत्तराभिमुख करून द्यावें. मग प्रधान होमास प्रारंभ करावा. ज्या तिथीस मूल जन्मले असेल ती तिथी, तिथी देवता, तें नक्षत्र, नक्षत्र देवता यांची नांवें उच्चारून आहुति द्याव्यात. स्विष्टकृत १ व व्याहृति चार आहुति दिल्यावर मातेच्या मांडीवरील मुलाच्या नासाग्रीं होणाऱ्या श्वासोश्वास पित्यानें स्पर्श करावा. हेतु हा कीं, मुलानें त्या स्पर्शानें हंसतमुख होतसाते पित्याच्या तोंडून निघणाऱ्या पुढील-हे बालक! त्वमायुष्मान् वर्चस्वी तेजस्वी श्रीमान्भूयाः— मंत्राकडे अवधान द्यावे. नंतर बालकास आशीर्वाद द्यावा.

नांव कोणतें ठेवावें ह्या संबंधी माहिती संस्कार विधींतून पहावी.

(६) निष्क्रमण—ह्या संस्कारांत रात्री चंद्रदर्शनचा विधी असल्या मुळें हा संस्कार जन्मानंतर तिसऱ्या शुक्लतृतीयेस किंवा चौथ्या महिन्यांतील जन्म तिथी शुक्ल पक्षात नसेल तर शुक्ल पक्षांतील त्या तिथीस करावा. त्या दिवशीं प्रातः काळीं मुलाला न्हाऊ घातल्या नंतर त्याच्या मानेनें विशिष्ट पद्धतीने त्याला पतीच्या मांडीवर द्यावें. मुलाचे मस्तिष्क उत्तरेस असावे, नंतर पूर्वोक्त सर्व सामान्य विधि करावा. नंतर मुलाचा मस्तक स्पर्श व कानांत मंत्र म्हणावें. नंतर मुलाच्या मस्तिष्कांचें आघ्राण करून निमिषमात्र सूर्य दर्शन करवावें. थोडा वेळ शुद्ध हवेंत त्याला हिंडवून आणल्यावर-त्वं जीव शरदां शतं वर्धमानः - असा तेथील मंडळींनीं आशीर्वाद द्यावा. याच प्रमाणें रात्रीं चन्द्रदर्शन करावीत असतां ईशस्तुति करून पति पत्नीनीं अर्घ्य प्रदान करावें. ह्या गुरुत्वाकर्षणाच्या प्रयोगा प्रमाणें आमच्या शरीरांतील जलांशाचे आकर्षण करणारा चन्द्र आम्हांस आरोग्य देवो, अशी प्रार्थना केल्यावर मुलाला घरांत न्यावें.

(७) अन्नप्राशन–मूल सहा महिन्याचें झालें किंवा त्यास अन्नपचन करण्याची शक्ति आली कीं, हा संस्कार करावा. या वयांत मुलाला माती खाण्यास चटक लागते, कारण त्यांत क्षार असतो. ह्यास्तव त्यास टांकण खाराची लाही मधात चाटवावी, म्हणजे ही संवय सुटते. मुलानें रिंगणी वगैरे लांकडी किंवा चांदीची चोखणी चोखल्यानें दांत बाहेर येण्यास मदत होते. नऊ, दहा महिन्या पर्यंत अन्न प्राशन संस्कार करावा. 'प्राशन' या शब्दांत अन्न पातळ असावें हा हेतु आहे. एक वर्षाच्या मुलाला 'क्षीरपा' व दोन वर्षाच्या मुलाला 'क्षीराऩ्नाद' म्हणतात तें सार्थ आहे.

अन्नप्राशना करिता चार तोळे भात शिजतांनाच त्यांत चार मासे तूप घालावे. अणि मागून बारा मासे मध आणि एक मासा दही घालावें

मुलाच्या जन्म दिवशीं सर्व आप्तेष्टांस बोलावून पूर्वोक्त सर्व सामान्य विधी झाल्यावर भाताच्या समंत्रक दोन आहुति द्याव्यात, नंतर भातांत आणखी तूप घालावे. नंतर बारा आहुति दिल्यावर हुतशिष्ट भातांत आणखी सुगंधियुक्त भात घालून त्याचे घास मंत्र म्हणत मुलास द्यावेत व 'त्वमन्न पतिरन्नादो वर्धमानो भूयाः' असा सर्वांनीं अशीर्वाद द्यावा.

(८) चूडाकर्म :–बाराव्या महिन्या पासून तों छत्तिसाव्या महिन्या पर्यंत मुलानां दांत येत असतात. त्या वेळीं विकारां बरोबर डोक्यांत खरूज वगैरे होण्याचा संभव असतो. या साठीं एक वर्षा पासून तीन वर्षे पर्यंत चूडाकर्म (चौल) करून डोकें साफ करण्याचा हेतु आहे. मुंडन करण्यानें पुष्टि, वृष्यता, आयु, पवित्रता सौन्दर्य, सौभाग्य आणि संतान ह्यांची वृद्धि होते. असें विज्ञ लोक सांगतात. क्षौर करून मलाई लावल्यानें मस्तकाला थंडाई येते,

हा संस्कार शक्य तों उत्तरायणांत शुक्लपक्षांत एखाद्या सुदिनीं करावा. हा संस्कार मुलां प्रमाणें मुलींचा ही करावा. एकदां हा संस्कार केल्यावर शिखा ठेवावी. केस थंडी, उष्णता व विद्युत् यांचे वाहक असून शेंडी हें एक सामाजिक चिन्ह आहे.

वेदीच्या उत्तरेस चार बोळकी तांदुल, यव, उडीद, आणि तीळ यांनी भरलेली ठेवावींत. कुंडाच्या चारी बाजूला समंत्रक जल सिंचन करून अभ्याधान आदि विधि करावा. मग न्हाव्याला उद्देशून एक मंत्र म्हणून व दोन मंत्रानीं मुलाच्या दीर्घायुचा संकल्प करून उष्णोदक आणि लोणी किंवा मलाई मुलाच्या डोक्यास लावावी. मग केस एकत्र करून तीन दर्भानीं उजव्या बाजूचे केस मंत्र म्हणत दाबावे, नंतर वस्तऱ्यास उद्देशून व अखेर हें मुंडण तुझ्या हिता करितांच करतों असें मुलास उद्देशून म्हणावे, आणि हें म्हणत पित्यानें मुलाचें केस थोडे थोडे कापावेत. न्हाव्यास वस्तरा नीट पाजळून क्षौर कर्म करण्यास सांगावें. क्षौर झाल्यावर कापलेले केस सर्व गोमयानें टिपून घेऊन एका शमी पत्र घातलेल्या घटांत टाकावे. तो घट व बाकीचें धान्याची बोळकी व यथा शक्तिनें द्यावयाचें तें न्हाव्यास द्यावे. अखेर वामदेव्यगान आणि आशीर्वाद होऊन सर्वांचा सत्कार करून विधी पूरा करावा.

(९) कर्णवेध—अंतर्गळ किंवा अंडवृद्धि होऊं नये म्हणून हा एक पूर्वोपाय करण्यांत येतो. स्वामीजींनीं संस्कारविधींत नासिका वेध याच संस्कारांत गोवला आहे. ह्या संस्काराचा काळ तिसऱ्या किंवा पांचव्या वर्षी सांगितला आहे. प्रथम एका प्रातःकाळीं सर्व सामान्य विधि केल्यावर अनुभवी वैद्याकडून समंत्रक उजवा व मग डावा कान टोचवावा; व तो बुजूं नयें म्हणून त्यांत सुकले वगैरे घालावे. कान टोचणें म्हणजे कान उघाडणी होणें,

अर्थात् वेळेवर उपदेश देणें अशाही अर्थ होतो. ह्या सर्व वाक्प्रचारांनीं या संस्कारा वर निर निराळा प्रकाश पडतो. कान टोचणें हे हिंदुत्वाचे एक बाह्य लक्षण ही आहे,

(१०) उपनयन संस्कार-विद्यार्जना करितां मुलाचें नांव गुरुकुलांत किंवा पाठशाळेंत दाखल करावयाचें. त्याच प्रमाणे मुलां मुलींस उपवीत करावयाचें असतें. त्रैवर्णिक होण्या साठींच उपनयन संस्काराची आवश्यकता आहे. ज्यास शूद्र किंवा अतिशूद्र रहावयाचें असेल त्यास उपनयन नको.

त्रैवर्णिक म्हणजे केवळ जन्मतः च नव्हे तर जो गुण कर्म स्वभानें ब्राह्मण, क्षत्रिय, किंवा वैश्य या पैकी कोणत्याही पदाचा अधिकारी असेल, मग तो जन्मतः शूद्र च कायपण अति शूद्र कां असे ना त्याचे उपनयन करावें. "संस्काराद् द्विज उच्यते." उपनयनाचें वयमान ठरवितानां ब्राह्मणास गर्भापासून किंवा जन्मा पासून ५ ते ८ वें वर्ष पर्यंत उत्तमकाल, तसेंच क्षत्रियांस ६ ते ११ वर्षे उत्तमकाल, वैश्यांस ८ ते १२ वें वर्ष उत्तमकाल आहे. उपनयनाचें वेळीं यज्ञोपवीत धारण करावयाचें कापूस रूई, ताग, लोंकरादि पैकीं कशाचें ही करावे. यज्ञोपवीत हें विद्या व वर्ण यांचें चिन्ह आहे. मुलींनीं ही यज्ञोपवीत धारण करावें. कादंबरीकारानीं "ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृत कायाम्' असें महाश्वेतेचे वर्णन करताना म्हटले आहे. यज्ञोपवीतास ब्रह्मसूत्र असें ही म्हणतात. ज्या दिवशीं उपवीत संस्कार करणें असेल त्याच्या तीन किंवा एक दिवस पूर्वी संस्कार करून घेणाऱ्या मुलांमुलींनीं व्रत करावें. ब्राह्मणानें केवळ दुधावर, क्षत्रियानें केवळ यवागू घेऊन आणि वैश्यानें श्रीखंड खाऊन रहावें. नंतर संस्काराचा दिवशीं सकाळीं क्षौर कर्म करून स्नानानंतर मिष्टान्न खाऊन वेदीच्या पश्चिमेस येऊन बसावे, व

'ब्रह्मचर्यमागाम-ब्रह्मचर्यसानि' असें म्हणावें. नंतर मुलासपीतं वस्त्र घालून आचार्यांसमोर बसवावें,त्यानें हातांत यज्ञोपवीतघेऊन 'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं' हा मंत्र म्हणून आचार्यांनीं यज्ञोपवीत धारण करवावें, व तद्‌नंतर विधिकर्म करतानां आचार्यांनीं ही आपल्या हातांत पाणी घेऊन 'ओ३म् तत्स वितुर्वृणीमहे' ह्या मंत्रानें तें पाणी मुलाच्या ओंजळींत सोडून मग त्याचा हात आचार्यांनीं आपल्या हातांत धरून 'ओ३म् देवस्य त्वा' या मंत्रानें पाणी खाली भाडयांत सोडावें. या प्रमाणें तीन वेळा अवक्षालन करावें-मग मुलास सूर्यदर्शन करवावें. तें झाल्यावर आचार्यास प्रदक्षिणा घालून त्याच्या सन्मुख बसावें. आचार्यांनें मुलाचे उजवे खांद्यास, पोटास, छातीस, डावे खांद्यास स्पर्श करावा. मुलाच्या हृदयावर हात ठेवून आचार्यानें प्रतिज्ञा करावी. नंतर पुन्हा तुझें नांव काय ? तूं ब्रह्मचारी कोणाचा ? असे आचार्याचे प्रश्न झाल्यावर आचार्यांनीं त्यास उपदेश करावा. व सर्वांनी आशीर्वाद देऊन विधि पुरा करावा.

मग त्याच दिवशीं किंवा तीसऱ्या दिवशीं वेदारंभ करावा.

(११) वेदारंभ संस्कार- सामान्य प्रकारोक्त विधि झाल्यावर व्याहृति, स्विष्टकृत आणि प्राजापत्य अशा सहा आहुति मुलानें दिल्यावर वेदारंभाची पहिली सूचक गोष्ट म्हणजच्त्तिाची एकाग्रता. तद्दर्शक मुलानें कुंडातील अग्नि प्रथम चयन करावा. नंतर-कुंडाचें चारी बाजूंस जलचिंचन करावें. मग तूपांत भिजविलेल्या तीन समिधा अग्नींत टाकाव्यात. पुन्हा अग्नि एकत्र करून आणि जल सिंचन करून आपले हाताचें तळवे अग्नीवर थोडे तापवून त्यांस पाणी लावून मुखस्पर्श करावा. समशीतोष्ण सहन करण्याचावी हीं उपलक्षणात्मक क्रिया सात वेळा करावी. ही करतांनां आपली तनु, कान्ति, शारीरिक अव्यंगता, मेधा, वाणी, विद्वानां बद्दल आदरभाव हे सर्व वाढावेत म्हणून प्रार्थना करावी. व तद्‌नंतर इन्द्रिय

स्पर्श करावा, आणि परमेश्वराचे समंत्रक उपस्थान करून आचार्यांच्या सन्मुख कुंडाच्या उत्तरेस गुडघे टेकून पूर्व कडे तोंड करून बसावें, आणि आचार्यांस गायत्री मंत्र शिकवा म्हणून प्रार्थना करावी. आचार्यांनीं एक वस्त्र उभयतांच्या खांद्यावर टाकून ह्या वस्त्राच्या आंत मुलाच्या दोन्ही हाताची बोटें आपल्या हाती धरून तीन तुकड्यानीं गायत्री मंत्र म्हणण्यास शिकवावें. विद्यार्थ्याचें हात आपल्या हातीं धरण्यांत एक प्रकारची बौद्धिक सत्ता प्रस्थापित होते. वस्त्राचे आच्छादानानें गायत्री मंत्राचे गूढत्व व पावित्र्य दर्शविलें जाते. मोहिनी विद्या सारखाच पण फार गंभीर असा हा संस्कार आहे. यांत आचार्यानें आपले सारे शील आणि अंतःकरणाचें पावित्र्य बटूच्या अंतःकरणांत जणूं काहीं ओतावयाचें असते. मग आचार्यांनीं बटूस वर्ण बोधक अशी अनुक्रमें कुश, सण, किंवा लोकर यांची मेखला बांधावी. व्यर्थ कामचेष्टांचा संयम करून कमरेस जोर देणारी व अंतर्गळाला बाधक अशी मेखला आहे नंतर आचार्यांनीं बटूस गेरू किंवा मंजिष्ठाच्या रंगाचे दोन कौपीन, दोन पंचे, व उपरणे किंवा कपडे द्यावे. तसेंच वर्ण भेदा प्रमाणें पळस किंवा बेल, वड किंवा खैर आणि पीळू किंवा उदुंबर झाडाचें सरल दंड, मृगासन किंवा कुशासन, तांब्या भांडें, ताम्हणपळी वगैरे वस्तु द्याव्यात. नंतर पित्यानें अगर मुंज करणाऱ्या पालकानें बटूस ब्रह्मचर्याश्रमाचा उपदेश करावा सदुपदेश ऐकल्यावर बटूने हात जोडून मी आपल्या उपदेशा प्रमाणें वागेन अशी प्रतिज्ञा करावी. नंतर यज्ञकुंडाला प्रदक्षिणा करून कुंडाचे पश्चिम कडे उभे रहावें. तेथें आई-बाप, भाऊ-बहिण, मामा-मामी, आत्या-मावशी वगैरे ज्या भिक्षा देतील त्यांच्या जवळ 'भवान् ! भवती भिक्षां ददातु' म्हणून भिक्षा मागावी. ती भिक्षा आचार्य पुढें करून त्यानीं त्यांतील अल्पांश घेऊन बाकीची

बटूस द्यावी. बटूनें मग आसनावर बसुन वामदेव्यगान करून भिक्षान्नाचें भोजन करावें. तदनंतर सायंकाल पर्यंत आचार्यांनीं मुलास संध्योपासना शिकवावी. अनंतर कांही आहुति दिल्यावर बटूनें आपल्या गोत्राचा उच्चार करून गुरुचें अभिवादन करावे. आचार्यांनीं त्यास आशीर्वाद द्यावा. नंतर सर्वांनी हुतशेष हविष्यान्ना सह मिष्टान्नाचें भोजन केल्यावर मुलाला आशीर्वाद देऊन आपापल्या घरीं जावें.

बालकानें पांच वर्षे पर्यंत आईच्या पुढें, आठवर्षे पर्यंत बापाच्या आज्ञेत असावें त्यानंतर गुरुकुलांत आचार्यांच्या नियंत्रणांत असावे, व मुलामुलींनीं व तरुण तरुणींनीं यम नियमादि पाळून ब्रह्मचर्य पाळावे. पूर्ववयांत वीर्यरक्षणा कडे स्वामी दयानंदाचा विशेष कटाक्ष आहे. मुलाना आचार्य कुलांत व मुलींनां विदुषींच्या शिक्षण संस्थेत विद्यार्जना साठीं पाठवावें. वेदाध्ययनाचा अधिकार मनुष्य मात्राला आहे च.

(१२) समावर्तन—वर सांगितल्या प्रमाणें ब्रह्मचर्यव्रत, सांगोपांग वेदविद्या, उत्तम शिक्षण आणि पदार्थ विज्ञान पूर्ण रीतीनें प्राप्त करून ज्या वेळीं विद्यालय सोडून घरी येते, त्या वेळचा हा प्राचीन संस्कार आहे. ब्रह्मचर्य आणि विद्यार्जन ही दोन्हीं व्रतें ज्यास सोडावयाची असतात त्यास विद्याव्रत-स्नातक म्हणतात. पैकी एकच सोडावयाचें असतां त्यास व्रत स्नातक किंवा विद्यास्नातक म्हणतात.

समावर्तन संस्कार विवाहापूर्वी आचार्यांच्या घरीं किंवा स्वगृहीं करावयाचा असतो. स्नातक प्रथम घरीं गेल्यावर त्यास पाद्य, अर्घ्य, आचमन, मधुपर्क, स्नान विधि असतो.

सामान्य प्रकरणांतील प्राजापत्याहुति पर्यंत सर्व विधि झाल्या-वर कुंडातील अग्नि एकत्र करणे, तीन समिधा देणें, सात वेळीं मुखस्पर्श अंगस्पर्श इ. पूर्वोक्त क्रिया करून वेदीच्या उत्तरेस पुर्वींच ठेवलेल्या आठ घड्यांपैकीं एका घड्यांतील पाण्यानें स्नान करावें. मग त्याच प्रमाणें दुसऱ्या घड्यांतील पाण्यानें स्नान करावें. या प्रमाणें सर्व घड्यांतील पाणी घ्यावें. मग ब्रह्मचाऱ्यानें मेखला व दंड सोडून सूर्यदर्शन करावें. दहीं किंवा तील सेवन करून श्मश्रु करावी. औदुंबराचें दांतवणानें दांत घासावे. पुन्हा सुगन्धि जलानें स्नान करून चंदनाचें गंध लावून चक्षु, मुख, नासिकादि-कांस स्पर्श करावा. हातात पाणी घेऊन अपसव्य करावें. पाणी सोडून सव्य करावें. नंतर निरनिराळे मंत्र म्हणत वस्त्रे, पुष्पमाला, अंजन वगैरे घालून दर्पणांत पाहावें. जोडा घालावा व छत्री घ्यावी. नंतर स्नातकाचा मधुपर्कादि विधीनें सत्कार केल्यावर विद्यादान दिल्याबद्दल आचार्यांचे परोपरीनें आभार मानून व त्यानां गुरु-दक्षिणा देऊन त्यांचा आशीर्वाद घेऊन संस्कार पूरा करावा.

१३ विवाह संस्कार--विद्यावृद्धि प्रमाणें सुप्रजावृद्धि ही पण विशेष महत्वाची बाब आहे. ब्रह्मचर्यव्रत, विद्या आणि बल ही ज्यांनीं संपादन केली आहेत, ज्यांचे शुभ-गुण-कर्म-स्वभाव तुल्य आहेत, ज्यांची परस्परावर प्रीति आहे, अशा स्त्री व पुरुषाचा, संतानोत्पत्ति साठीं आणि वर्णाश्रमाचे उन्नति साठीं, पुढील नियमा-नुसार होणारा जो संबंध तो विवाह होय. अर्थात् हा संबंध जुळण्यापूर्वीं वधुवरांचे वय, कुल, वास्तव्य, शरीर आणि स्वभाव यांची योग्य परीक्षा झाली पाहिजे. यास्तव दोघें ही सज्ञान आणि विवाहेच्छु असलीं पाहिजेत. सामान्यतः वधूपेक्षा वराचें वय दिढी पासून दुपटी पर्यंत असावें. (वधू १६×२४ वर, कनिष्ट पक्ष, वधू २४×४८ वर उत्तम पक्ष) शील, बुद्धि, आचार, नाम, रूपादि

गुण तुल्य असावें. कन्या जन्मभर अविवाहित राहिलीतर चालेल पण असदृश्य वराशीं लग्न करूं नये.

विवाह करावयाचा तो दूर देशांतील असपिंड व असगोत्र अशा तरुण तरुणीं चा करावा. कारण रज वीर्यांचा बद्दल झाल्यानें संतति सशक्त व बुद्धिमान् होते. प्रौढ विवाह आणि त्यांत ही स्वयंवर पद्धति चांगली. विवाहापूर्वी वधूवरांस कामशास्त्र आणि गर्भाधान विधि या बद्दल ज्ञान असावें.

एखाद्या चांगल्या सोयीच्या दिवशीं (तिथी, मास, नक्षत्र, ग्रहबळ, मुहूर्तादि योग कांहीं एक न पाहतां) हा संस्कार करावा. पूर्वोक्त सामान्य विधी प्रमाणें अग्न्याधान, समिदाधान, स्थाली पाक इ. कर्म करावे. वधू कडील कार्यकर्त्या पुरुषानें वरास समारंभानें वधूच्या घरीं आणावें. हीच ती वरात होय. घराशीं आल्यावर वरानें पूर्वाभिमुख, वधू आणि तिच्या कडील मंडळीनें उत्तराभिमुख उभे रहावें. वधू व वधू कडील मंडळीनें वरास, आपण बसावें, आम्ही आपला सत्कार करतों, असें म्हटल्यावर वरानें त्यास सकार द्यावा. नंतर आसन, पाद्य, अर्घ्य. आचमन, मधुपर्क आदगर्थीं त्रिवार उच्चार करून वधूनें म्हणावें व वरानें मी घेतों असें उत्तर द्यावें. मग वराला घरांत नेऊन पूर्वाभिमुख बसवावें. वधूने त्याच्या समोर बसावें. मग वधूवरांचा पिता, पितामह, प्रपितामह यांचे गोत्रोच्चारण पूर्वक नांव घेऊन. ह्या सालंकृत कन्येचा स्वीकार करा, असें म्हणून वधूचा उजवा हात वराच्या उजव्या हातावर टेवावा, आणि वरानें "ओ३म् प्रति गृह्णामि" असें म्हणावें. व वरानें वधूला वस्त्रें द्यावीत. हे होत असतां पुढील होमाच्या तयारीत असावें. नंतर वधूवरांनीं सभा-मंडपांतील वेदी जवळ येऊन तेथें जमलेल्या सर्व सज्जनांची व

प्रभुची प्रार्थना करावी. वराने वधूचा हात धरून वेदी जवळ आणावे. नंतर आपण वधूच्या डावे बाजूस आसनावर बसावे. तेथे पुरोहित नियुक्ति होऊन मूळ विवाहाचा आरंभ होऊन पाणि ग्रहणादि क्रिया करावी. नन्तर अश्मासहळ, लाजा होम केल्या नंतर विवाह विधीचे प्रधान अंग सप्त पदी करण्या करितां वधू वरांच्या उपवस्त्रानां गांठ द्यावी. वधूचा उजवा हात आपल्या उजव्या हातांत धरून, वधू वरानीं यज्ञ कुंडाच्या उत्तर कडे जावे. मग ईशान्य दिशेस तिला एक पाऊल घेऊन जावें. या प्रमाणें अखेर " ओ३म् सखा सप्तपदी भव" असें म्हणे पर्यंत सात पावलें ईशान्य दिशेकडे तिला न्यावें. नंतर वधू वरानें सूर्यदर्शन करावा. वधू वरानीं परस्पर एक जीव होण्याच्या इच्छेनें एक मेकांच्या हृदयाला स्पर्श करावा. मग वरानें वधूच्या मस्तकावर हात ठेवून सर्व लोकां कडे पहावें. त्या वर सर्व लोकांनीं "ओ३म् सौभाग्य-मस्तु, ओ३म् शुभं भवतु' असा आशीर्वाद द्यावा. या प्रमाणें विवाह विधि समाप्त होते. सायंकाळीं पुन्हा ईशान्य दिशेस अग्न्याधानादि व आहुति झाल्यावर वधूवरानें मंडपा बाहर जाऊन ध्रुव अरुंधति दर्शन करावें "मी ध्रुवा प्रमाणेंच पतिकुलांत निश्चल राहीन" अशी वधूनें प्रतिज्ञा करावी. मग वेदी जवळ बसून दोघानीं तीन तीन आचमनें करावीं व पुन्हा होम हवन संपवून हुतशेष भाता पैकीं थोडा त्रिवार वरानें भक्षण करावा, तसेंच त्रिवार वधूस खाण्यास द्यावा. मग वामदेव्यगान केल्यावर वधूवरांनीं पुरोहिता सह मिष्ठान्न भोजन करावें. आलेल्या मंडळीचा ही भोजनादि साधनानीं सत्कार करावा.

(१४) वानप्रस्थ संस्कार—मुलाला मुलें झाल्यावर, मुलाच्या अंगावर सर्व संसार भार टाकून आत्म चिंतन करितां

व परमात्म चिंतना करिता हा आश्रम आहे. हा पन्नास वर्षांच्या पुढे स्वीकारावा. पत्नी असल्यास तिला वडील मुलाच्या स्वाधीन करावी किंवा आपल्या बरोबर न्यावी आणि भिक्षा मागून उदर निर्वाह करावा. सत्संगतींत रहावें. अध्ययनाध्यापनादि करावें. ह्या प्रमाणें आश्रम घेतानां पूर्वोक्त अग्न्याधान, समिदाधान, जल प्रोक्षण, आधारावाज्याहुति, आज्याहुति, स्वस्तिवाचन शांतिपाठ. आणि स्थालीपाक झाल्यावर त्याच्या ओ३म् काय स्वाहा इ. त्रेचाळीस आहुति द्याव्या नंतर व्याहृति आहुति व सामगान झाल्याजर अग्नि होत्राची सामुग्री बरोबर घेऊन एकांत सेवन करण्यास जावें.

(१५) सन्यास संस्कार--पुत्र कलत्रादि मोहावरण आणि पक्षपात सोडून सर्वत्र परोपकारार्थ संचार करणें यास महर्षि दयानंद 'संन्यास' म्हणतात—काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः (गीता) तो वानप्रस्था नंतर, गृहस्थाश्रमा नंतर किंवा ब्रह्मचर्या नंतर ही पुढील आश्रम न घेतां एकदम संन्यास घेतां येतो. त्यास मुख्य गोष्ट म्हणजे वैराग्य आणि यथार्थ ज्ञान पाहिजे. "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् " पन्नास वर्षां पासून पंचाहत्तर वर्षां पर्यंत वान प्रस्थांत राहून आयुष्याच्या चवथ्या भागांत सर्व संग परित्याग करून संन्यासी व्हावें. द्विजांसच फक्त संन्यास घेतां येतो.

ज्या दिवशीं प्रसन्न चित्त असेल त्या दिवशीं ह्या संस्कार सम्बन्धी व्रताला सुरूवात करावी. तीन दिवस दुधावर रहावें. जमिनीवर निजावें, प्राणायाम, ध्यान व प्रणव जप करावा. ज्या दिवशीं सन्यास घ्यावयाचा त्या दिवशीं अगोदर प्रहर रात्र असतां उठून चार विद्वानांस बोलावून पूर्वोक्त सामान्यविधि करावेत.

नंतर 'ओ३म् भुवनपतये स्वाहा.' इत्यादि अकरा आज्याहुति द्याव्यात. नंतर संन्यास घेणारे आणि दोन ऋत्विज यांनीं स्वाहान्त मंत्रानें भाताच्या पंधरा आहुति द्याव्यात, आणि बाकीच्या ऋत्विजांनीं तुपाच्या आहुति देत जाव्यात. नंतर डोकीचे पांच सहा केंस ठेऊन सर्व मुंडन व क्षौर करावे. पुढें स्नान करून आपल्या मस्तकावर पुरुष सुक्ताचा अभिषेक करावा. पुढें आचमन व प्राणायाम करून ओ३म् ब्रह्मणे नमः इ० मंत्राचा सहा वेळां जप करावा. आज्याहुति देऊन मधुपर्क करावा. ओ३म् भूः सावित्रीं इ० मंत्र जाप करावा. नंतर आज्याहुति देऊन ओ३म् भूः स्वाहा या मंत्रानें पूर्णाहुति द्यावी. अनंतर "पुत्रैषणा, वित्तैषणा, लोकैषणा, मया परित्यक्ता, मत्तः सर्वभूतेभ्योऽभयमस्तु स्वाहा" असे म्हणून सर्वा समक्ष पाणी सोडावें. मग नाभिपर्यंत पाण्यांत उभे राहून ओ३म् भू सावित्रीं इत्यादि मंत्राचा जप करावा. पूर्व प्रतिज्ञा पुनः म्हणून ओ३म् भूः सन्यस्तं मया० इ० मंत्राचें मनांत उच्चारण करून पूर्वाभिमुख होऊन दोन्ही हातांनी पाणी घेऊन ते मंत्रोच्चार पूर्वक, सोडावें. नंतर मौन धारण करून शिखेचे राहिलेले केश उतरावे आणि यज्ञोपवीत काढून हातांत घेऊन त्याचा केश व यज्ञोपवीत सह जलांतच त्याग करावा. इतकें झाल्यावर पाण्यांतून बाहेर येऊन कौपीनादि वस्त्रें घ्यावीत आणि दंड धारण करून आत्म्याच्या ठिकाणीं आह्वानीयादि अग्निचें आरोपण करावें.

(१६) अन्त्येष्ठि संस्कार—यास नरमेध किंवा नरयाग ही म्हणतात. हा संस्कार शरीराचें भस्म होई पर्यंतच आहे. मरणा नंतर शरीरास स्नान घालून चंदनादि सुगंध लेपन करून नवीनवस्त्र घालावें. निदान मृत शरीराच्या भारंभार तूप घ्यावें, तसेंच शक्य असल्यास शरीराच्या भारंभार चंदन काष्ट घ्यावें. त्याच प्रमाणें एक

शेर तूपांत कस्तूरी, केशर, अगर, तगर, कापूर वगैरें वस्तु घ्याव्यात व पळसांची लाकडें घ्यावीत. वस्तीच्या नैऋत्य किंवा आग्नेय कोपऱ्यांत वेदी खणावी. मृतकाचे पाय दक्षिण आग्नेय किंवा नैऋत्येस असावेत. मस्तकाचा भाग उच असावा. घृताच्या दिव्यानें डोकया पासून पायांपर्यंत कापरानें अग्नि पेटवीत जावें. 'ओ३म् अग्नये स्वाहा' इत्यादि मंत्रानी तुपाच्या ५ आहुति द्याव्यात. मग चार माणसांनी खालील सूर्य चक्षुर्गच्छतु १० स्वाहांत मन्त्रोच्चारानी तुपच्या सतरा आहुति द्याव्यात. मग त्रेसष्ट आहुति यजु. मंत्रांनी, दहा आहुति अथर्व मंत्रानीं आणि २६ आहुति तैत्तिरीय मंत्रानी मिळून १२१×४ किंवा तूप जास्त असल्यास पुन्हा इतक्याच आहुति द्याव्यात. मग मृतकाच्या घरीं येऊन तेथें पूर्वोक्त शान्ति पाठाचे स्वाहान्त मंत्र म्हणावेत व घृताहुति द्याव्यात. यानें मृतकाच्या घरांतील वायु पवित्र शुद्ध होईल. इतिशम्.

वि. सं. २०२४
कार्तिकी शु. ११

भाषांतर कर्ते
माटुंगा

पवित्र चारित्र्य विधान शिक्षा,
पुमर्थ संपादन हेतु दीक्षा ।
अशेष सौभाग्यमुदं दधाना,
जगत्त्रयीं कल्पलता पुनाना ॥
(श्री सत्यव्रतस्य)

संस्कारविधेर्विषयसूचीपत्रम्

समर्पण

सुप्रसिद्ध श्रीमंत शूरजी वल्लभदास घराण्याचे
कुल-दीपक, आदर्श आर्य-सज्जन, सच्चरित्रशील,
राष्ट्रप्रेमी, संस्कार संपन्न, वैदिकधर्माचे
अनन्य अनुयायीं, कर्त्तव्यनिष्ठ, सौजन्यमूर्ति

श्री. प्रतापसिंह शूरजीभाई

यांना

वेदोद्धारक, युगदृष्टा, महर्षि दयानंद स्वामी
विरचित, अनुपम ग्रन्थाचा-संस्कार विधीचा-

हा **मराठी** अनुवाद

- सादर समर्पण करीत आहे -

गुणाः पूजास्थानं गुणीषु,
न च लिङ्गं न च वयः ।

माटुंगा-मुंबई १९
दिनांक १ जान्युआरी ६८

—गुणानुरागी—
स्नातक सत्यव्रतः वेद विशारदः

॥ ओ३म् ॥

भूमिका

पुष्कळ सद्गृहस्थांच्या सूचनेवरून मी संवत १९३२ मध्यें कार्तिकी अमावास्या रोज शनिवारचे दिवशीं 'संस्कारविधी' लेखनास प्रथमारंभ केला होता. तेवेळीं संस्कृत पाठ एकत्र व भाषापाठ एकत्र लिहिलेला होता. संस्कार कर्त्यांना संस्कृत व भाष्य ही निरनिराळी दूर दूर असल्या कारणानें संस्कारसमयीं मोठी अडचण पडत असे. ती प्रथमावृत्ति एक हजार प्रतींचीच होती. आज तिच्यापैकीं एक प्रतहि शिल्लक राहिलेली नाहीं. या करीतां प्रथमावृत्तींत योग्य ते संशोधन करून आज रविवार आषाढ वद्य १३ संवत १९४० रोजी पुनर्मुद्रणार्थ ही द्वितीयावृति तयार केली आहे. ह्या आवृतींत, जो जो संस्कार करावयाचा त्या पूर्वी त्यांच्या उपदेशार्थ प्रमाण वचन आणि उद्देश वर्णन केला आहे. तत्पश्चात् संस्कार समयींचा कर्म विधी क्रमवार सांगून नंतर त्या संस्काराचा शेष विषय जो दुसऱ्या संस्कारापर्यंत करणें जरूर आहे तो निवेदन केला आहे. प्रथमावृत्तीचे वेळीं ज्या विषयाचा पाल्हाळ झाला होता त्यांतील फाजील भाग तेवढा गाळून आवश्यक तो ह्यावेळेस ठेवला आहे. व अत्यंत उपयोगी समजून सविस्तृतहि सांगितला आहे. याचा असा अर्थ समजावयाचा नाही कीं, पहिल्यानें युक्त वाटला होता तो आतां त्याज्य म्हणून सोडून दिला आहे. परंतु तो भाग यथावत् क्रमबद्ध संस्कृताच्या सूत्रांत प्रथम वर्णन केला होता व सर्व लोकांची तितकी संस्कृतज्ञता नसल्यामुळें त्याचा व्हावा तितका उपयोग दिसून आला नाहीं या दृष्टीनें या खेपेस तोच भाग सुगम करून साधारण लोकांनाहि आकलन करितां होईल अशी योजना केली आहे.

ह्यामध्यें सर्व संस्कारांच्या आधी व उचित वेळीं तथा स्थळीं करावयास आवश्यक पाहिजे असलेला सामान्य विषय जो आहे तो 'सामान्य प्रकरण' म्हणून प्रथम दिला आहे. संस्कार करते-वेळीं सामान्य प्रकरणांतील मंत्र वा क्रिया जरूरीच्या आहेत त्या कर्तव्य संस्कारांतच ठिकठिकाणीं त्यांचीं पृष्ठें ब चिन्हें सांगून कळविल्या आहेत, ही पाहिलीं असतां सामान्य विधीच्या क्रिया सहज करता येतील. सामान्य प्रकरणांतील विधी सामान्य प्रकरणांतच लिहिले आहेत अर्थात् त्याप्रमाणें करून संस्कार विधी करावा. सामान्य प्रकरणांतील विधी अनेक स्थळीं व अनेक वेळीं करावा लागेल. उदाहरणार्थ अग्न्याधान प्रत्येक संस्कारामध्यें कर्तव्य आहे तो सामान्य प्रकरणांतच सांगून टाकल्यामुळें प्रत्येक संस्कारांत वारंवार लिहीण्याचें कारण उरलें नाहीं.

या पुस्तकांत प्रथम ईश्वरस्तुति, प्रार्थना, उपासना, पुनः स्वस्तिवाचन. शांतिपाठ तद्नंतर सामान्य प्रकरण, मग गर्भाधानादि अन्त्येष्टी पर्यंत सोळा संस्कार क्रमवार लिहिले आहेत. सर्व मंत्रांचे अर्थ लिहिले नाहींत. कारण ह्या पुस्तकाचा उद्देश कर्मकांडात्मक असल्या मुळे क्रिया विधानेच लिहिलीं आहेत व जेथें आवश्यक वाटलें तेथेच तेवढे मंत्रार्थ केले आहेत. ज्यांना मंत्रार्थ पहाण्याची इच्छाच असेल त्यांनी 'वेदभाष्य' पहावें त्यामध्यें सर्व मंत्रांचा अर्थ त्यांना पहावयास मिळेल. प्रस्तुत प्रसंगी केवळ क्रिया करणें हाच मुख्य हेतु आहे. त्याप्रमाणें करून शरीर व सुसंस्कृत होऊन धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष प्राप्त होऊं शकतात आणि संतति अगदीं योग्य बनते यासाठीं संस्कार पालन करणें सर्व मनुष्यांना फार उचित आहे.

इति भूमिका ॥

स्वामी दयानन्द सरस्वती.

ओ३म् नमोनमः सर्वविधात्रे जगदीश्वराय ॥

अथ संस्कारविधिं वक्ष्यामः ॥

ओं सहनाववतु । सहनौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेज-स्विनावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै । ओं शान्तिः शान्तिः शान्ति ॥ तैत्तिरिय आरण्यके । अष्टमप्रपाठके । प्रथमानुवाके ॥

सर्वात्मा सच्चिदानन्दो विश्वादिर्विश्वकृद्विभुः ।
भूयात्तमां सहायो नस्सर्वेशो न्यायकृच्छुचिः ॥१॥
गर्भाद्या मृत्युपर्य्यन्ताः संस्काराः षोडशैव हि ।
वक्ष्यन्ते तं नमस्कृत्यानन्तविद्यं परेश्वरम् ॥२॥
वेदादि शास्त्र सिद्धान्त माध्याय परमादरात् ।
आर्यैतिह्यं पुरस्कृत्य शरीरात्म विशुद्धये ॥३॥
संस्कारैस्संस्कृतं यद्यन्मेध्यमत्र तदुच्यते ।
असंस्कृतं तु यल्लोके तदमेध्यं प्रकीर्त्यते ॥४॥
अतः संस्कारकरणे क्रियतामुद्यमो बुधैः ।
शिक्षयौषधिभिर्नित्यं सर्वथा सुखवर्द्धनः ॥५॥
कृतानीह विधानानि ग्रन्थग्रन्थनतत्परैः ।
वेदविज्ञानविरहैः स्वार्थिभिः परिमोहितैः ॥६॥

प्रमाणैस्तान्यनादृत्य क्रियते वेदमानतः ।
जनानां सुखबोधाय संस्कार विधिरुत्तमः ॥७॥
बहुभिः सज्जनैस्सम्यङ्मानवप्रियकारकैः ।
प्रवृत्तो ग्रन्थकरणे क्रमशोऽहं नियोजितः ॥८॥
दयाया आनन्दो बिलसति परो ब्रह्मविदितः,
सरस्वत्यस्याग्रे निवसति मुदा सत्यनिलया ।
इयं ख्यातिर्यस्य प्रततसुगुणा हीशशरणाऽ-
स्त्यनेनायं ग्रन्थो रचित इति बोद्धव्यमनघाः ॥९॥
चक्षुरामाङ्कचन्द्रेऽब्दे कार्तिकस्यान्तिमे दले ।
अमायां शनिवारेऽयं ग्रन्थारम्भः कृतो मया ॥१०॥
बिन्दुवेदांकचन्द्रेऽब्दे शुचौ मासेऽसिते दले ।
त्रयोदश्यां रवौ वारे पुनः संस्करणं कृतम् ॥११॥

सर्व संस्कार करण्याचे पूर्वी खालील मंत्रांचा पाठ व त्यांचा अर्थ ह्या सहित एखाद्या विद्वान् वा बुद्धिमान गृहस्थानें ईश्वराची स्तुति, प्रार्थना व उपासना स्थिर चित्तें केल्यावर परमात्म्याचें ध्यान करावें आणि सर्व लोकांनीं ते समयीं ध्यानस्थ बनून तें श्रवण व मनन करावें.

अथेश्वरस्तुतिप्रार्थनोपासनाः ॥

ओ३म् विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्भद्रन्तन्न आसुव ॥१॥ (यजु. अ. ३० मं. ३)

अर्थः— हे (सवितः) सकल जगत्कर्त्या प्रभो ! सर्व ऐश्वर्ययुक्त (देव) शुद्धस्वरूप अखिल सुखदात्या परमेश्वरा ! कृपाकरून (नः) आमचे (विश्वानि) संपूर्ण (दुरितानि) दुर्गुण, दुर्व्यसनें व दुःखें (परा, सुव) नष्ट करुन टाक. (यत्) जें (भद्रम्) कल्याणकारक गुण, कर्म, स्वभाव व पदार्थ आहेत (तत्) ते सर्व आम्हांला (आ, सुव) प्राप्त करुन दे ॥१॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥२॥

यजु. अ. १३ । मं. ४ ॥

अर्थः— जो (हिरण्यगर्भः) स्वप्रकाश स्वरुप असून ज्यानें प्रकाशोत्पादक सूर्य चंद्रादि निर्माण करून त्यांचें धारण केलें आहे जो (भूतस्य) उत्पन्न झालेल्या संपूर्ण सृष्टिचा (जातः) प्रसिद्ध (पतिः) स्वामी (एकः) एकच चेतन स्वरुप (आसीत्) असा होता, जो (अग्रे) अखिल ब्रम्हांड उत्पादन होण्यापूर्वी (समवर्तत) विद्यमान होता (सः) तो (स्याम) ह्या (पृथिवीम्) भूमिचें (उत) आणि (द्याम्) सूर्यादिकांचें (दाधार) धारण करून राहिला आहे. आम्ही लोकांनीं त्या (कस्मै) सुखस्वरुप (देवाय) शुद्ध परमेश्वर प्राप्तीसाठीं (हविषा) ग्रहणीय असा योग्य तो योगाभ्यास करावा व अत्यंत प्रेमानें (विधेम) त्याची विशेष भक्ति करीत असावें ॥२॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।

यस्य च्छायाऽमृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

य. अ. २५। मं. १३ ॥

अर्थः— (यः) जो (आत्मदा) आत्मज्ञान दाता आहे, (बलदाः) आत्मिक व सामाजिक बलदाता आहे (यस्य) ज्याची (विश्वे) अखिल (देवाः) विद्वान् लोक (उपासते) उपासना करितात आणि ज्याच्या (यस्य) (प्रशिषम्) प्रत्यक्ष सत्यस्वरूप शासनापुढें, न्यायापुढें म्हणजेच शिक्षा दंडादिकापुढें मस्तक नम्र करणेंच भाग पडतें (यस्य) ज्याचा (छाया) कृपाश्रय हाच (अमृतम्) मोक्ष सुखदाता आहे (यस्य) ज्याची अवज्ञा करणें अर्थात् भक्ति न करणे म्हणजेच (मृत्युः) मृत्यु वगैरे दुःखांची सामग्री आहे अशा त्या परमेश्वराची आम्हीं (कस्मै) सुखस्वरूप (देवाय) सकल ज्ञानदायक ब्रह्मप्राप्ती करितां (हविषा) आत्मा व अंतःकरण पूर्वक (विधेम) भक्ति करावी म्हणजे त्याच्या आज्ञा पालन करण्यास तत्पर रहावें ॥३॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव । य ईशे ऽअस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥४॥

यजु. अ. २३। मं. ३ ॥

अर्थः— (यः) जो (प्राणतः) प्राणधारी व (निमिषतः) अप्राणिरूप (जगतः) जगाचा (महित्वा) आपल्या अनंत महिम्यानें (एक, इत्) एकच एक (राजा) सत्ताधीश असा राजा विराजित (बभूव) आहे. (यः) जो (अस्य) ह्या (द्विपदः) मनुष्यादि आणि (चतुष्पदः) गायी वगैरे प्राण्यादिकांच्या शरीरांची (ईशे) रचना करतो अशा त्या (कस्मै) सुखस्वरूप (देवाय) सकलैश्वर्यदात्या प्रभूची आम्ही (हविषा) आमच्याजवळ असलेल्या सर्व उत्तम सामग्रीसह (विधेम) विशेष भक्ति करावी. ॥४॥

येन॒ द्यौरु॒ग्रा पृ॑थि॒वी च॑ दृ॒ळ्हा येन॒ स्वः॑ स्तभि॒तं येन॒ नाकः॑ ।
यो अ॒न्तरि॑क्षे॒ रज॑सो वि॒मानः॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥५॥

य. अ. ३२ । मं. ६ ॥

अर्थः— (येन) ज्या परमेश्वरानें (उग्रा) तीक्ष्ण स्वभाववाले (द्यौः) सूर्य आदि (च) आणि (पृथिवी) भूमि यांचे (दृढा) धारण केलें आहे (येन) ज्यानें (स्वः) सुख (स्तभितम्) धारण व (येन) ज्या ईश्वरानें (नाकः) दुःखरहित मोक्ष धारण केला आहे. (यः) जो (अन्तरिक्षे) आकाशामध्यें पक्षी वितरतात त्याप्रमाणें (रजसः) संपूर्ण लोकलोकांतरें निर्माण करून मानव सृष्टि उत्पन्न करतो व सर्वठायीं भ्रमण करतो त्या परमेश्वराची आम्ही (कस्मै) सुखदायक (देवाय) कामना करण्यायोग्य परब्रह्म प्राप्तीकरितां (हविषा) सर्व सामर्थ्य एकवटून (विधेम) विशेष भक्ति करावी. ॥५॥

प्रजा॑पते॒ न त्वदे॒तान्य॒न्यो विश्वा॑ जा॒तानि॒ परि॒ ता ब॑भूव ।
यत्का॑मास्ते जुहु॒मस्तन्नो॑ अस्तु व॒यं स्या॑म॒ पत॑यो रयी॒णाम् ॥६॥

ऋ. म. १० । सू. १२१ म. १० ॥

अर्थः— हे (प्रजापते) अखिल प्रजेच्या स्वामिन्, आपणाहून (अन्यः) भिन्न दुसरा कोणीही (ता) त्या किंवा (एतानि) ह्या (विश्वा) व सर्व (जातानि) उत्पन्न झालेल्या जडचेतनादिक (न) नाहीं (परि बभूव) तिरस्कार करूं शकत (न) नाहीं अर्थात आपणच सर्वोच्च, सर्वश्रेष्ठ आहा, (यत्कामाः) ज्या ज्या पदार्थांची आकांक्षा आम्ही बाळगतों (तत्) ते ते वांछनीय पदार्थ (नः) आम्हाला सिद्ध (अस्तु) होवोत. त्यायोगें (वयम्) आम्ही (रयीणाम्) धनैश्वर्य यांचें (पतयः) स्वामी (स्याम) होऊं. ॥६॥

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नध्यैरयन्त ॥७॥
यजु. अ. ३२ । म. १० ॥

अर्थः— मनुष्यहो (सः) तो परमात्मा (नः) आपणास (बन्धुः) भावाप्रमाणें सुखदायक आहे (जनिता) सकल जगाचा उत्पादक आहे. (सः) तोच (विधाता) सर्व कामना पूर्ण करणारा (विश्वा) सर्व (भुवनानि) लोकमात्रांना आणि (धामानि) नाम, स्थान, जन्म यांना (वेद) जाणणारा आहे आणि (यत्र) ज्यायोगें (तृतीये) सांसारिक सुखदुःखरहित नित्यानंदयुक्त (धामन्) मोक्षस्वरूप धारण करविणाऱ्या परमात्मठायीं (अमृतम्) मुक्ति (आनशानाः) प्राप्त होऊन (देवाः) विद्वान लोक (अध्यैरयन्त) स्वेच्छापूर्वक वितरतात तोच परमात्मा आपला गुरु, आचार्य, राजा व न्यायाधीश आहे. आपण सर्वांनीं मिळून त्याची सदैव भक्ति करीत असावें. ॥७॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेम ॥८॥
यजु. अ. ४० । म. १६ ॥

अर्थः— हे (अग्ने) स्वप्रकाश ज्ञानस्वरूप सर्व जगताच्या प्रकाशका, (देव) सकल सुखदात्या परमेश्वरा आपण ज्या योगें (विद्वान्) संपूर्ण विद्यायुक्त बनला आहा, कृपाकरून (अस्मान्) आह्माला (राये) विज्ञान वा राज्यादि ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीकरितां (सुपथा) उत्तम धर्मयुक्त आप्त लोकांच्या मार्गानें नेवून (विश्वानि) संपूर्ण (वयुनानि) प्रज्ञान व उत्तम कर्मे मिळवून द्या आणि (अस्मत्) आह्मांकडून (जुहुराणम्) कुटिलता युक्त (एनः)

पापरूप कर्में (युयोधि) दूर करा याकरितां आम्ही (ते) आपली (भूयिष्ठाम्) पुष्कळ प्रकारें स्तुतिरूप (नम उक्तिम्) नम्रतापूर्वक प्रशंसा (विधेम) सदोदित करून सर्वदा आनंदांत रहावें ॥८॥

इतीश्वरस्तुतिप्रार्थनोपासना प्रकरणम् ॥

अथ स्वस्तिवाचनम् ॥

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ।१। स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥२॥ ऋ. मं. १ सू. १ । म. १, ९ ॥ स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्वणः । स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना ॥३॥ स्वस्तये वायुमुप ब्रवामहै सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्पतिः । बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्तये स्वस्तय आदित्यासो भवन्तु नः ॥४॥ विश्वे देवा नो अद्यास्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये । देवा अवन्त्वृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पात्वंहसः ॥५॥ स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति । स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृधि ॥६॥ स्वस्ति पन्थामनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव । पुनर्ददताघ्नता जानता सङ्गमेमहि ।७। ऋ. मं. ५ । सू. ५१ । मं. ११-१५ ॥ ये देवानां यज्ञिया यज्ञियानां मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः । ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥८॥ ऋ. मं ७ । सू. ३५ । मं. १५ ॥ येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पयः पीयूषं द्यौरदितिरद्रिबर्हाः । उक्थशुष्मान् वृषभरान्त्स्वप्नसस्ताँ आदित्याँ अनुमदा स्वस्तये ।९।

नृचक्षसो अनिमिषन्तो अर्हणा बृहद्देवासो अमृतत्वमानशुः। ज्योतीरथा अहिमाया अनागसो दिवो वर्ष्माणं वसते स्वस्तये ॥१०॥ सम्राजो ये सुवृधो यज्ञमाययुरपरिहृता दधिरे दिवि क्षयम्। ताँ आविवास नमसा सुवृक्तिभिर्महो आदित्याँ अदितिं स्वस्तये ॥११॥ को वः स्तोमं राधति यं जुजोषथ विश्वे देवासो मनुषो यति ष्ठन। को वोऽध्वरं तुविजाता अरं करद्यो नः पर्षदत्यंहः स्वस्तये ॥१२॥ येभ्यो होत्रां प्रथमामायेजे मनुः समिद्धाग्निर्मनसा सप्तहोतृभिः। त आदित्या अभयं शर्म यच्छत सुगा नः कर्त सुपथा स्वस्तये ॥१३॥ य ईशिरे भुवनस्य प्रचेतसो विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च मन्तवः। ते नः कृतादकृतादेनसस्पर्यद्या देवासः पिपृता स्वस्तये ॥१४॥ भरेष्विन्द्रं सुहवं हवामहेऽहोमुचं सुकृतं दैव्यं जनम्। अग्निं मित्रं वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये ॥१५॥ सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम्। दैवीं नावं स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥१६॥ विश्वे यजत्रा अधि वोचतोतये त्रायध्वं नो दुरेवाया अभिह्रुतः। सत्यया वो देवहूत्या हुवेम शृण्वतो देवा अवसे स्वस्तये ॥१७॥ अपामीवामप विश्वामनाहुतिमपारातिं दुर्विदत्रामघायतः। आरे देवा द्वेषो अस्मद्युयोतनोरु णः शर्म यच्छता स्वस्तये ॥१८॥ अरिष्टः स मर्तो विश्व एधते प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि। यमादित्यासो नयथा सुनीतिभिरति विश्वानि दुरिता

स्वस्तये ॥१९॥ यं देवासोऽवथ वाजसातौ यं शूरसाता मरुतो हि ते धने । प्रातर्यावाणं रथमिन्द्र सानसिमरिष्यन्तमा रुहेमा स्वस्तये ॥२०॥ स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु स्वस्त्यऽप्सु वृजने स्वर्वति । स्वस्ति नः पुत्रकृथेषु योनिषु स्वस्ति राये मरुतो दधातन ॥२१॥ स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति । सा नो अमा सो अरणे निपातु स्वावेशा भवतु देवगोपाः ॥२२॥ ऋ. मं. १० सू ६३ । मं ३-१६ ॥

इषे त्वोर्ज्जे त्वा वायव स्थदेवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा वस्तेन ईशत माघश ँ सो ध्रुवा अस्मिन् गोपतौस्यात बह्वीर्यजमानस्य पशून पाहि ॥२३॥ यजु. अ. १ ॥ मं. १

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः । देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥२४॥ देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवाना ँ रातिरभि नो निवर्त्तताम् । देवाना ँ सख्यमुपसेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥२५॥ तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियञ्जिन्वमवसे हूमहे वयम् । पूषानो यथा वेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥२६॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥२७॥ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवा ँ सस्तनूभिर्व्यशेम-

हि देवहितं यदायुः ॥२८॥ यजु. अ. २५ । मं. १४-१५-१८-१९-२१

अग्नऽआ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥२९॥ त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः । देवेभिर्मानुषे जने ॥३०॥ सा. छन्द आ. प्रपा. १ । मं. १। २॥

ये त्रिषप्ताः परियन्ति विश्वा रूपाणि बिभ्रतः । वाचस्पतिर्बला तेषां तन्वो अद्य दधातु मे ॥३१॥ अथर्व कां.१ अनु.१ सू.१ मं.१॥

इति स्वस्तिवाचनम् ॥

अथ शान्तिप्रकरणम् ॥

शन्न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शन्न इन्द्रावरुणा रातहव्या । शमिन्द्रासोमा सुविताय शंयोः शन्न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥१॥ शन्नो भगः शमु नः शंसो अस्तु शन्नः पुरन्धिः शमु सन्तु रायः । शन्नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शन्नो अर्य्यमा पुरुजातो अस्तु ॥२॥ शन्नो धाता शमु धर्त्ता नो अस्तु शन्न उरूची भवतु स्वधाभिः । शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहवानि सन्तु ॥३॥ शन्नो अग्निर्ज्योतिरनीको अस्तु शन्नो मित्रावरुणावश्विना शम् । शन्नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शन्न इषिरो अभिवातु वातः ॥४॥ शन्नो द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ शमन्तरिक्षं दृशये नो अस्तु । शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु शंनो रजसस्पतिरस्तु जिष्णुः ॥५॥ शन्न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः । शं नो रुद्रो रुद्रेभि-

जलाषः शं नस्त्वष्टाग्नाभिरिह शृणोतु ॥६॥ शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो ग्रावाणः शमु सन्तु यज्ञाः । शं नः स्वरूणां मितयो भवन्तु शं नः प्रस्वः शम्वस्तु वेदिः ॥७॥ शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु । शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शमु सन्त्वापः ॥८॥ शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः । शं नो विष्णुः शमु पूषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शम्वस्तु वायुः ॥९॥ शं नो देवः सविता त्रायमाणः शं नो भवन्तूषसो विभातीः । शं नो पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शम्भुः ॥१०॥ शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीभिरस्तु । शमभिषाचः शमु रातिषाचः शं नो दिव्याः पार्थिवाः शन्नो अप्याः ॥११॥ शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तः शमु सन्तु गावः । शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥१२॥ शं नो अज एकपाद्देवो अस्तु शं नोऽहिर्बुध्न्यः शं समुद्रः । शं नो अपां नपात्पेरुरस्तु शं नः पृश्निर्भवतु देवगोपा ॥१३॥

ऋ. मं. ७ सू. ३५ मं. १-१३ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति । शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥१४॥ शन्नो वातः पवता ँ शं नस्तपतु सूर्यः । शं नः कनिक्रद्देवः पर्जन्यो अभि वर्षतु ॥१५॥ अहानि शं भवन्तु नः श ँ रात्रीः प्रतिधीयताम् । शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न

इन्द्रावरुणा रातहव्या । शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः ॥१६॥ शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शंय्योरभि स्त्रवन्तु नः ॥१७॥ द्यौः शान्तिरन्तरिक्ष ँ शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्व ँ शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ॥१८॥ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शत ँ शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥१९॥ यजु. अ. ३६ । मं ८।१०।११।१२।१७।२४॥

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति । दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकन्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥२०॥ येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः । यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥२१॥ यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्जोतिरन्तरमृतं प्रजासु । यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥२२॥ येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम् । येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।२३। यस्मिन्नृचः साम यजू ँषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः । यस्मिँश्चित्त ँ सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥२४॥ सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशु-

भिर्वाजिन इव । हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥२५॥ यजु० अ० ३४ मं० १-६ ॥

सं नः पवस्व शं गवे शं जनाय शमर्वते । शं राजन्नोषधीभ्यः ॥२६॥ साम० उत्तरार्चिके० प्रपा० १ । मं० १ ॥

अभयं नः करत्यन्तरिक्षमभयं द्यावापृथिवी उभे इमे । अभयं पश्चादभयं पुरस्तादुत्तरादधरादभयं नो अस्तु ॥२७॥ अभयं मित्रादभयममित्रादभयं ज्ञातादभय पुरोयः । अभयं नक्तमभयं दिवा नः सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु ॥२८॥

अथर्व० कां० १९ । सू० १७ । मं० ५ । ६ ॥

इति शान्तिप्रकरणम् ॥

अथ सामान्यप्रकरणम् ॥

यापुढें सांगितलेल्या क्रिया सर्व संस्कारसमयीं केल्या पाहिजेत. परंतु विशेष प्रसंगीं सूचना केल्या जातील त्याप्रमाणें पूर्वी सांगितलेलें अमुक कर्म करूं नयें व अमुक इतकें अधिक करावें असें ठिकठिकाणीं कळविण्यांत येईल.

यज्ञदेश—यज्ञ करावयाचें स्थल पवित्र असावें ह्मणजे तेथील वायु शुद्ध असावा. कोणत्याही प्रकारें उपद्रव होऊं नये.

यज्ञशाला—हिलाच यज्ञमंडप असेंही ह्मणतात. ही यज्ञशाला जास्तींत जास्त १६ सोळा हात समचौकोण व कमीतकमी ८ आठ हात असावी. जर भूमि अशुद्ध असेल तर यज्ञशाळेची जागा जितकी खोल वेदी बनवावयाची असेल तिच्यापेक्षां दोन २ हात अधिक खोदून अशुद्धता काढून टाकल्यावर तिच्यांत शुद्ध माती

भरावी. जर १६ सोळा हाताची समचौरस असेल तर चोहों-बाजूला २० वीस खांब व जर ८ आठ हाताची असेल तर बारा १२ खांब उभारू. त्यावर छाया करावी. छायाछत्र वेदीच्या मेखलेपेक्षां १० दहा हात उंच अवश्य असावे आणि यज्ञशालेच्या चार दिशेस चार ४ द्वारें राखावींत व चोहोंकडे ध्वज, पताका, पल्लवादि बांधून नित्य मार्जन तथा गोमयाचे सारवण करावें; हळद, कुंकु, बुक्का, रांगोळी यांच्या रेषांनीं ती सुशोभित करावी. सर्व मंगलकार्यप्रसंगीं स्वतःच्या व दुसऱ्यांच्या कल्याणार्थ यज्ञद्वारा ईश्वरोपासना करणें मनुष्यांना उचित असल्यामुळें खालीं लिहिल्याप्रमाणें सुगंधित वगैरे द्रव्ययुक्त पदार्थांच्या आहुति यज्ञकुंडांत द्याव्या.

यज्ञकुण्डाचें परिमाण.

जेव्हां लक्ष आहुति असतील तेव्हां चार चार हात चोहोंबाजूस सम चौरस चौकोण कुण्ड वर व तितकेंच खोल व चतुर्थांश तळीं १ हात चौकोण लांब रुंद रहावे. या प्रमाणांत जितक्या आहुति करणें असतील तितकेच लांब, रुंद, खोल तें बनवावें. परंतु अधिक आहुति समयीं दोन दोन हात ह्मणजे दोन लक्ष आहुति प्रसंगीं सहा हात परिमाणाचें रुंद व सम चौरस कुण्ड बनवावें. पन्नास हजार आहुति असल्यास एक हात कमी प्रमाणांत असावे ह्मणजे तीन हात रुंद खोल समचौरस व पाऊण हात तळाशीं असावें. पंचवीस हजार आहुति द्यावयाच्या असल्यास दोन हात लांबी रुंदीचे समचौरस व अर्धा हात तळाला. दहा हजार आहुति पर्यंत इतक्यांच प्रमाणांत असावें, पांच हजार आहुतिपर्यंत दीड हात लांबरुंद सम चौरस व साडे आठ अंगुल तळीं रहावें.

हें कुंड परिमाण विशेष घृताहुतींचें आहे, यांत जर अडीच हजार आहुति मोहनभोग, खीर व अडीच हजार घृताहुति असतील तर दोन हात समचौरस लांबरुंद व अर्धा हात तळीं असावें, मग हजारच घृताहुति असल्यासही चालतील तथापि सव्वा हातापेक्षां कमी लांब रुंद समचौरस व चतुर्थांश तळीं नसावें आणि कुण्डामध्यें पंधरा अंगुली मेखला अर्थात् पांच पांच अंगुली उंचीच्या तीन बनवाव्या. ह्या तीन मेखला यज्ञशालेच्या भूमीतलापासून वर कराव्या. प्रथम पांच अंगुल उंच व पाच अंगुल चवडी ह्याप्रमाणेंच दुसरी व तिसरी मेखला बनवावी.

यज्ञसमिधा

पळस, शमी, पिंपळ, वड, गूलर, आंबा, बेल वगैरे समिधा वेदीच्या प्रमाणानुसार लहानमोठ्या कापाव्या. परंतु त्या किड लागलेल्या, मलिन जागीं उत्पन्न झालेल्या व अपवित्र पदार्थादिकांनीं दूषित नसाव्या. बारकाईनें पाहून घ्याव्या व सर्वांगानें सारख्या करून धूनच घ्याव्या.

चतुर्विध होमद्रव्यें

(प्रथम—सुगंधित) कस्तुरी, केशर, अगर, तगर, श्वेत चंदन, वेलदोडा, जायफळ, जायपत्री वगैरे (द्वितीय-पुष्टिकारक) दूध, फळ, तुप, कंद, अन्न, तांदुळ, गहूं, उडीद वगैरे (तिसरें मिष्ट) साखर, (चवथे-रोगनाशक) सोमलता म्हणजे गिलोयादि वनस्पति.

स्थालीपाक

खालीं सांगितलेल्या विधिप्रमाणें भात, खिचडी, खीर, लाडू, मोहनभोग वगैरे सर्व उत्तम पदार्थ बनवावे. त्यांचें प्रमाणः—

ओ३म् देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ गोभिल गृ० प्र० १ । कं० ७ । सू० २४ ॥

ह्या मंत्राचा असा अभिप्राय आहे कीं, होमाचीं सर्व द्रव्यें यथावत् शुद्ध करून घेणें अवश्य आहे म्हणजे सर्वांना यथावत्

शोधून, गाळून, चवकशी करून शुद्ध बनवून घ्यावें. ह्यांना यथायोग्य प्रमाणांत मिश्र करून पाक करावा. उदाहरणार्थ, शेरभर मोहनभोगामध्यें रत्तीभर कस्तुरी, मासाभर केशर, दोन मासे जायफळ, जायपत्री, शेरभर साखर हे सर्व टाकून मोहनभोग बनवावा. याचप्रमाणें अन्य-साखरभात, खीर, खिचडी, मोदक आदि बनवावे. चरु म्हणजे होमासाठीं पाक बनविण्याची रीत (ओं अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि) म्हणजे जितक्या आहुति द्यावयाच्या असतील त्या प्रत्येक आहुतीकरितां चार चार मुठी तांदुळ वगैरे घेऊन (ओं अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि) अर्थात् उत्तम तऱ्हेनें पाण्यानें धुवून पाकस्थलीमध्यें घालून शिजवावे. होमाकरितां जेव्हां दुसऱ्या पात्रांत घ्यावयाचे तेव्हां पुढें सांगितलेल्या आज्यस्थाली वा शाकस्थालीमध्यें काढून यथावत् सुरक्षित ठेवावें व त्यावर तूप सिंचन करावें.

यज्ञपात्र

विशेषतः चांदीचीं अथवा काष्ठपात्रें असलीं पाहिजेत. प्रमाणें:—

अथ पात्रलक्षणान्युच्यन्ते—बाहुमात्र्यः पाणिमात्रपुष्कराः। षडङ्गुलखातास्त्वग्बिलाः हंसमुखप्रसेकाः । मूलदण्डाश्चतस्रः स्रुचो भवन्ति । तत्र पालाशी जुहूः । आश्वत्थ्युपभृत् वैकङ्कती ध्रुवा । अग्निहोत्रहवणी च । अरत्निमात्रः खादिरः स्रुवः अङ्गुष्ठपर्वमात्रपुष्करः । तथाविधो द्वितीयो वैकङ्कतः स्रुवः : वारणं बाहुमात्रं मकराकारमग्निहोत्रवहवणीनिधानार्थं कूर्चम् । अरत्निमात्रं खदिरं खड्गाकृति वज्रम् । वारणान्यहोमसंयुक्तानि तत्रोलूखलं नाभिमात्रम् । मुसलं शिरोमात्रम् । अथवा मुसलोलूखले वार्क्ष्ये सारदारुमये शुभे इच्छाप्रमाणे भवतः । तथा—

खादिरं मुसलं कार्यं पालाशः स्यादुलूखलः ।

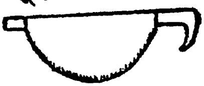
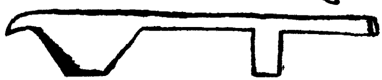
यद्वोभौ वारणौ कार्यौ तदभावेऽन्यवृक्षजौ ॥

शूर्पं वैणवमेव वा, ऐशीकं नलमयं वाऽचर्मवद्धम् । प्रादेशमात्री वारणी शम्या । कृष्णाजिनमखण्डम् । दृषदुपले अश्ममये । वारणीं २४ हस्तमात्रीं, २२ अरत्निमात्रीं वा खातमध्यां मध्यसंगृहीतामिडापात्रीम् । अरत्निमात्राणि ब्रह्मयजमानहोतृपत्न्यासनानि । मुञ्जमयं त्रिवृतं व्याममात्रं योक्त्रम् । प्रादेशदीर्घे अष्टाङ्गुलायते षडङ्गुलखातमण्डलमध्ये पुरोडाशपात्र्यौ । प्रादेशमात्रं द्व्यङ्गुलपरीणाहं तीक्ष्णाग्रं शृतावदानम् आदर्शाकारे चतुरस्रे वा प्राशित्रहरणे । तयोरेकमीषत्खातमध्यम् षडङ्गुलकङ्कतिकाकारमुभयतः खातं षडवदात्तम् । द्वादशाङ्गुलमर्द्धचन्द्राकारमष्टाङ्गुलोत्सेधमन्तर्द्धानकटम् ।

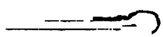
उपवेशोऽरत्निमात्रः । मुञ्जमयी रज्जुः । खादिरान् द्वादशाङ्गुलदीर्घान् चतुरङ्गुलमस्तकान् तीक्ष्णाग्रान् । शंकून् । यजमानपूर्णपात्रं पत्नीपूर्णपात्रं च द्वादशाङ्गुलदीर्घं चतुरङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलखातम् । तथा प्राणीतापात्रंच । आज्यस्थाली द्वादशाङ्गुलविस्तृता प्रादेशोच्चा । तथैव चरुस्थाली । अन्वाहार्यपात्रं पुरुषचतुष्टयाहारपाकपर्याप्तम् । समिदिध्मार्थे-पलाशशाखामयम् । कौशं बर्हिः । ऋत्विग्वरणार्थं कुण्डलाङ्गुलीयकवासांसि । पत्नीयजमानपरिधानार्थं क्षौमवासश्चतुष्टयम् । अग्न्याधेयदक्षिणार्थं चतुर्विंशतिपक्षे एकोनपञ्चाशद् गावः । द्वादशपक्षे पञ्चविंशतिः । षट्पक्षे त्रयोदश । सर्वेषु पक्षेषु आदित्येऽष्टौ धेनवः । वरार्थं चतस्रो गावः ॥

पलसची समीधा १८ हात, ३ इध्म परिधि. ३ पलसची हातभर सामिधेनी समित् प्रादेशमात्र, समीक्षण लेर ५, शाटी १, दृषदुपल, दीर्घ अंगुल १९, उपल अंगुल ६, त्रिवृत्तृण वा गोवालका

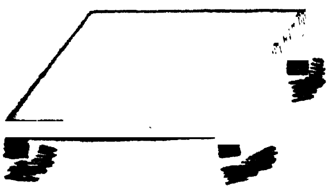
पूर्णपात्र अं० १२, चौड़ा अंगुल ६, अच सर्व ४, बाहुमात्र

स्रुवः ४, अंगुल २४ शम्या प्रादेश १ अरणी ४

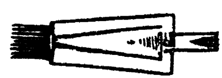

पाटला ४, लम्बा २४ अंगुल उलूखल नाभिमात्र मुसल

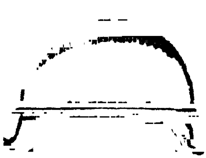
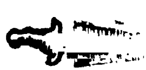
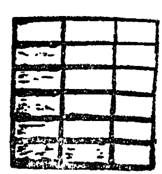

उपल श्रृतावदान प्रादेशमात्र कूर्च बाहुमात्र १

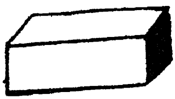

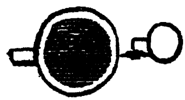
अन्तर्धान १, अं० १२ खांडा अंगुल २४ उत्तरारणी टुकड़ा १८

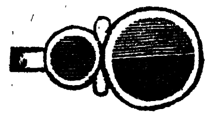
अंगुल ६ पोली अंगुल ४ ऊंची अधरारणी

प्राशित्रहरणे दर्पणाकार

पिष्टपात्री

अभ्रि १, अं० २४

ओवली अं० १२

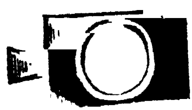
चात्र अं० १२

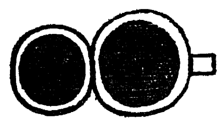
षडवत्त अं० २४

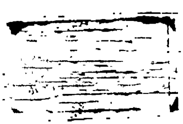
पुरोडाशपात्री

इडा अगुल १२

प्रणीता अं० १२

प्रोक्षणी अं० १२

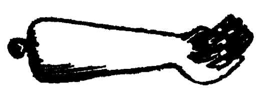
अंगोछा २४ अं० लंबा

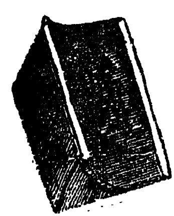
मूलेखात दृषद्

उपवेश १, अं० २४

शूर्प

अथ ऋत्विग्वरणम्

यजमानोक्तिः--'ओमावसोः सदने सीद' ।

हा मंत्र उच्चारून ऋत्विजाला विधि प्रारंभ करण्याबद्दल त्यानें (यजमानानें) प्रार्थना करावी.

ऋत्विगुक्तिः--'ओं सीदामि' ।

असें म्हणून आपणाकरितां तयार केलेल्या आसनावर बसावें.

यजमानोक्तिः--'अहमद्योक्तकर्मकरणाय भवन्तं वृणे' ।

ऋत्विगुक्तिः--'वृतोऽस्मि' ।

ऋत्विजाचें लक्षण— उत्तमविद्वान्, धार्मिक, जितेन्द्रिय, कर्मकुशल, निर्लोभी, परोपकारी, दुर्व्यसनी, कुलीन, सुशील, वेदमतानुयायी, वेदज्ञ असा असावा.

एकच असेल तर फक्त त्याचा पुरोहित; व जर दोन असतील तर ऋत्विक् पुरोहित; तीन असतील तर ऋत्विक पुरोहित व अध्यक्ष; चार असतील तर होता, अध्वर्यु, उद्गाता व ब्रह्मा असे असावेत. त्यांचीं आसनें वेदीच्या चोहोबाजूस असावीत, अर्थात् होत्याचें वेदीच्या पश्चिमेस पूर्वाभिमुख, अध्वर्यूचें दक्षिणाभिमुख, उद्गात्याचें पश्चिमाभिमुख व ब्रह्म्याचें उत्तराभिमुख असलीं पाहिजेत. यजमानानें पश्चिमेस पूर्वाभिमुख अगर दक्षिणेस उत्तराभिमुख बसावें. ऋत्विजांना सत्कारपूर्वक आसनावर बसवून ते प्रसन्नतापूर्वक स्वस्थानीं बसल्यावर मुख्य कर्तव्याशिवाय दुसऱ्या गप्पागोष्टी त्यांनीं करूं नयेत आपाआपल्यापुढें असलेल्या जलपात्रांतून पाणी घेऊन सर्वांनीं यज्ञार्थ बसलेल्या सर्वांनीं पुढील मंत्रांनीं तीन तीन आचमनें करावी. अर्थात् एकाने एकच बार आचमन करावें. आचमन मंत्र :—

ओम् अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा ॥१॥ यानें पहिलें

ओम् अमृतापिधानमसि स्वाहा ॥२॥ यानें दुसरें
ओं सत्यंयशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतां स्वाहा ॥३॥ यानें तिसरें
—तैत्तरी० प्र० १० अनु० ३२-३५॥

नंतर पुढील मंत्रानें जलयुक्त अंगस्पर्श करावा :—

ओम् वाङ्म आस्येऽस्तु ॥१॥ यानें मुखास स्पर्श करावा
ओं नसोर्मे प्राणोऽस्तु ॥२॥ नासिकेस
ओम् अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्तु ॥३॥ दोन्हीं डोळ्यास
ओं कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्तु ॥४॥ कानांस
ओं बाह्वोर्मे बलमस्तु ॥५॥ बाहूंस
ओं ऊर्वोर्मे ओजोऽस्तु ॥६॥ जंघास व
ओम् अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह सन्तु ॥७॥
पारस्कर गृ. कां. १ । कण्डिका ३ । सू. २५

यानें उजव्या हातानें जलस्पर्शकरून मार्जन करावें. पूर्वोक्त समिधाचयन वेदींत करून

ओं भूर्भुवः स्वः ॥ गोभिल गृ० प्र० १ खं० १ सू० ११

या मंत्राचें उच्चारण करून ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्याचे घरून अग्नि आणावा अथवा तूपाचा दिवा लावून त्यास कापूर लावावा. तो कापूर मग एखाद्या पात्रांत धरून त्यावर बारीक बारीक काड्या लावून यजमानानें अगर पुरोहितानें त्या पात्रास दोन्ही हातांनीं उचलावे, गरम झाले असल्यास चिमट्यानें पकडून पुढील मंत्रानें अग्न्याधान करावें :—

ओं भूर्भुवः स्वर्द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिम्णा ।
तस्यास्ते पृथिवी देवयजनि पृष्ठेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे ॥१॥
यजु० अ० ३ म० ५ ॥

या मंत्रानें वेदीमध्यें अग्नि टाकून त्यावर बारीकसे लांकडाचे तुकडे आणि थोडा कापूर घालावा. नंतर पुढील यजु० १५-५४ मंत्रानें अग्नि प्रदीप्त करावा :—

ओम् उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते सꣳसृजेथामयं च ।
अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥

अग्नि समिधामध्यें प्रविष्ट होऊं लागतांच चंदनाच्या वा पळसाच्या आठ अंगुलीएवढ्या तीन समिधा तुपांत भिजवून त्यापैकीं एक खालील मंत्र म्हणून अग्नींत टाकावी.

ओम् अयन्त इध्म आत्मा जातवेदस्तेनेध्यस्व वर्द्धस्व चेद्ध वर्द्धय चास्मान् प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन समेधय स्वाहा ॥
इदमग्नये जातवेदसे–इदन्न मम ॥१॥ आश्व. १ । १०, १२ ।

ओं समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् ।
आस्मिन्हव्या जुहोतन स्वाहा ॥ इदमग्नये–इदन्न मम ॥२॥
सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदसे स्वाहा ॥
इदमग्नये जातवेदसे–इदन्न मम ॥३॥ या दोन्ही मंत्रानीं दुसरी
ओं तन्त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्द्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठ्य स्वाहा ॥ इदमग्नयेऽङ्गिरसेऽइदन्न मम ॥४॥
यजु० अ० ३ मं. १-२-३ ॥

ह्या मंत्रांनीं समिदाधान केल्यावर हवनसामुग्री सुवर्ण, चांदी, कासे आदि धातु पात्रांत अथवा काष्ठपात्रांत वेदीजवळ आणावी. नंतर वर सांगितल्याप्रमाणें तुप गरम करून पूर्वोक्त सुगन्ध्यादि पदार्थांत तें घालून पात्रांत घ्यावें व त्यांतून (घृतवा अन्य मोहनभोगादि जी कांहीं सामग्री असेल त्यांतून) कमीतकमीत मासे व अधिकांत अधिक छटाकभर एवढी आहुति द्यावी. हेंच

आहुतींचें प्रमाण होय. सहा मासे तुप राहील एवढा चमचा बनविला असेल त्यानें, खालील मंत्र म्हणून, पांच आहुति द्याव्या:—

ओम् अयं त इध्म आत्मा जातवेदस्तेनेध्यस्व वर्धस्व चेद्ध वर्द्धय चास्मान् प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन समेधय स्वाहा ॥ इदमग्नये जातवेदसे—इदन्न मम ॥

तत्पश्चात् ओंजळींत पाणी घेऊन तें वेदीच्या पूर्व दिशेस वगैरे चोंहोबाजूस शिंपडावे. त्याचे मंत्र :—

ओम् अदितेऽनुमन्यस्व ॥१॥ यानें पूर्वेस
ओम् अनुमतेऽनुमन्यस्व ॥२॥ यानें पश्चिमेस
ओं सरस्वत्यनुमन्यस्व ॥३॥ यानें उत्तरेस व

ओं देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय। दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु ॥४॥ यजु.३०।१

यानें वेदीच्या चारी बाजूंना जलसिंचन केल्यावर सामान्य होमाहुति गर्भाधानादि प्रधान संस्कारसमयीं अवश्य कराव्या. यामध्यें होमाच्या आरंभी व शेवटीं ज्या आहुति दिल्या जातात त्यांतून यज्ञकुण्डाच्या उत्तर भागीं एक आहुति व दक्षिण भागीं एक आहुति अशा द्यावयाच्या असतात. त्यांना "आघारावाज्याहुति" म्हणतात व कुण्डामध्यें देण्यांत येते तिला "आज्यभागाहुति" म्हणतात. घृतपात्रांतून चमचा भरून आंगठा, मधले बोट व अनामिका यांनीं त्याला धरून :—

ओम् अग्नये स्वाहा ॥ इदमग्नये—इदन्न मम ॥१॥

यानें वेदीच्या उत्तरभागीं अग्नीमध्यें

ओं सोमाय स्वाहा ॥ इदं सोमाय—इदन्न मम ॥२॥

यानें वेदीच्या दक्षिणभागीं प्रज्वलित समिधेवर आहुति द्यावी.

मग—ओं प्रजापतये स्वाहा ॥ इदं प्रजापतये—इदन्न मम॥३॥

ओम् इन्द्राय स्वाहा ॥ इदमिन्द्राय इदन्न मम ॥४॥

या दोन मंत्रांनीं वेदीच्या मध्यभागीं दोन आहुति दिल्यावर चार आहुति अर्थात् आघाराबाज्यभागाहुति देऊन जेव्हां प्रधान होम म्हणजे ज्या ज्या कर्मप्रसंगीं जितक्या जितक्या होमाहुति करावयाच्या त्या केल्यानंतर पूर्णाहुति पूर्वोक्त चार (आघाराबाज्यभागाहुति) द्याव्या. मग शुद्ध केलेल्या घृतपात्रामधून चमचाभर चार आहुति व्याहृति-प्रज्वलित समिधावर द्याव्या.

ओं भूरग्नये स्वाहा ॥ इदमग्नये—इदं न मम ॥१॥

ओं भुवर्वायवे स्वाहा ॥ इदं वायवे—इदं न मम ॥२॥

ओं स्वरादित्याय स्वाहा ॥ इदमादित्याय—इदं न मम ॥३॥

ओं भूर्भुवः स्वरग्निवाय्वादित्येभ्यः स्वाहा ॥ इदमग्निवाय्वादित्येभ्यः—इदं न मम ॥४॥ गो० १ । ८ । ४

या चार घृताहुति देऊन स्विष्टकृत होमाहुति एकच आहे ती तूपाची किंवा भाताची द्यावी. तिचा मंत्र :—

ओं यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्यात्सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे । अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्द्धयित्र सर्वान्नः कामान्त्समर्द्धय स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते—इदं न मम॥

शतपथ १४ । ९ । ४ । २४

एक आहुति या मंत्रानें देऊन प्राज्यापत्याहुति खालील मंत्रानें द्यावी.

ओं प्रजापतये स्वाहा ॥ इदं प्रजापतये—इदं न मम ॥

मौनस्थ होऊन एक आहुति वरील मंत्रानें दिल्यावर चार

आज्याहुति तूपाच्या द्याव्या परंतु या खालीं दिलेल्या आहुति चौल, समावर्तन व विवाह प्रसंगीं मुख्यतः द्यावयाच्या आहेत.

ओं भूर्भुवः स्वः । अग्न आयूंषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनां स्वाहा ।। इदमग्नये पवमानाय—इदन्न मम ।।१।।

ओं भूर्भुवः स्वः । अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयं स्वाहा ।। इदमग्नये पवमानाय—इदन्न मम ।।२।।

ओंभूर्भुवः स्वः । अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्रयिं मयि पोषं स्वाहा ।। इदमग्नये पवमानाय—इदन्न मम ।।३।। ऋ॰ मं॰९ सू॰६६ मं. १९–२०–२१

ओं भूर्भुवः स्वः । प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा । इदं प्रजापतये—इदन्न मम ।।४।।

ऋ. १० । १२१ । १०

यांनीं चार घृताहुति करून "अष्टाज्याहुति" आहेत त्या सर्व मंगल प्रसंगीं पुढील मंत्रांनीं ८ आठ द्याव्या. पण त्या कोणकोणत्या संस्कारांत व केव्हां द्याव्या हे त्या त्या संस्कारांत सांगण्यांत येईल.

ओं त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेळोऽव यासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा ।। इदमग्नीवरुणाभ्यां—इदन्न मम ।।१।। ओं स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ । अव यक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृळीकं सुहवो न एधि स्वाहा ।। इदमग्निवरुणाभ्यां—इदन्न मम ।।२।। ऋ. ४ । १ । ४–५

ओम् इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय । त्वामवस्युरा चके स्वाहा ॥ इद वरुणाय–इदन्न मम ॥३॥ ऋ. १ । २५ । १९
ओं तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः स्वाहा ॥ इदं वरुणाय–इदन्न मम ॥४॥ ऋ. १।२४।११
ओं ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा ॥ इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः–इदन्न मम ॥५॥
ओम् अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमयासि । अया नो यज्ञं वहास्यया नो धेहि भेषज१ँ स्वाहा ॥ इदमग्नये अयसे–इदन्न मम ॥६॥ कात्या. २५ । ११
ओम् उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम स्वाहा ॥ इदं वरुणायाऽऽदित्यायादितये च–इदन्न मम ॥७॥ ऋ. १ २४।१५
ओं भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा यज्ञ१ँहि१ँसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः स्वाहा ॥ इदं जातवेदोभ्यां–इदन्न मम ॥८॥ यजु. ५ । ३

सर्व संस्कारसमयीं यजमानानेंच मधुरस्वरांत मंत्रोच्चारण करावें. उच्चारण अति शीघ्र वा विलंब न लावतां करून ज्या वेदमंत्राचे तें असेल तदनुसार करावें. यजमान शिक्षित नसला तरी त्यानें एवढे मंत्र निदान अवश्य पाठ करावे. जर एकादा कार्य

कर्त्तो एवढेंही करण्यास समर्थ नसेल इतका जड, मंदमति, व निरक्षर असेल तर तो शूद्र होय ! अर्थात् असला शूद्र यजमान मंत्रोच्चारण करण्याइतकाही समर्थ नसेल तर पुरोहितांनीं व ऋत्विजांनी मंत्रोच्चारण करून कर्म तेवढी त्या मूढ यजमानाचे हस्तें करवावीत. व निम्नलिखित मंत्रानें पूर्णाहुति करावी:—

ओं सर्वं वै पूर्णं स्वाहा ॥

चमचाभर तूप घेऊन वरील मंत्रानें एक, दोन, तीन आहुति द्याव्या. नंतर ज्यास दक्षिणा द्यावयाची असेल तर द्यावी, ज्यास जेवू घालावयाचे असेल त्यास जेवू घालावें. सर्वांना दक्षिणा वगैरे देऊन झाल्यावर त्यांना निरोप द्यावा व नंतर पतिपत्नीनें हुतशेष घृत, भात वा मोहनभोग प्रथम सेवन करून मग रुचिपूर्वक उत्तमान्नाचें भोजन करावें.

मङ्गलकार्य

गर्भाधानादि संन्यास संस्कारपोवेतों पूर्वोक्त व निम्नलिखित सामवेदोक्त वामदेव्यगान अवश्य करावें. ते मंत्र हे होत :—

ओं भूर्भुवः स्वः । कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥ १ ॥

ओं भूर्भुवः स्वः । कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृढा चिदारुजे वसु ॥ २ ॥

ओं भूर्भुवः स्वः । अभीषुणः सखीनामविता जरितॄणाम् । शतं भवास्यूतये ॥ ३ ॥

महावामदेव्यम्—काऽ५या । नश्चा३ इत्रा३ आभुवात् । ऊ । ती सदावृधःसखा । औ३होहाइ । कया २३ शचाई ।

ष्ठयौहो३ हुम्मार । वारतोंर३ऽ५हाइ ॥ (१) ॥

काऽ५स्त्वा । सत्यो२मा३दानाम् । मा । हिष्ठो मात्सादन्धे । सा । औ३होहाइ । ईढार३ चिदा । रुजौहो३ । हुम्मार । वाऽ३सो३ऽ५ हायि ॥ (२) ॥

आऽ५भी । षुणा३:सखीनाम् । आ । विता जरायितॄ । णाम् । औ२३ हो हायि । शता२३ म्भवा । सियौहो३ । हुम्मार । ताऽ२ यो३ऽ५हायि ॥ (३) ॥

सामo उत्तरार्चिके । अध्याये १ खंo ४ । मंo १–३

हें वामदेव्यगान झाल्यानंतर गृहस्थ स्त्री पुरुष यांनीं कार्यकर्ते, सद्धर्मी, लोकप्रिय, परोपकारी, सज्जन, विद्वान्, विद्येची वृद्धि व सर्वांच्या कल्याणार्थ वर्तन ठेवणारे त्यागी, पक्षपातरहित संन्यासी असतील त्यांना नमस्कार करावा; आसन, अन्न, जल, वस्त्र, पात्र, धन इत्यादिकांचें दान करून त्यांचा उत्तम प्रकारें यथाशक्ति सत्कार केल्यावर जे कोणी केवळ प्रेक्षक म्हणून आले असतील त्यांचाही सत्कार करावा. प्रेक्षकांनीं गर्दी न करतां पृथक् पृथक् स्तब्ध व शांतपणें बसावें. गडबड करूं नये. सर्व लोकांनीं विशेषतः कर्मकर्ते व करविणारे यांनीं ध्यानावस्थित प्रसन्न वदन असावे व शांति, धैर्य, विचारपूर्वक क्रमवार सर्व क्रिया कराव्या व करवाव्या. हा 'सामान्यविधि' सर्व संस्कार प्रसंगीं कर्तव्य आहे.

॥ इति सामान्यप्रकरणम् ॥

॥ अथ गर्भाधानविधिं वक्ष्यामः ॥

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ॥

मनुस्मृति द्वितीयाध्यायें । श्लोक १६ ॥

अर्थः— मनुष्य शरीर व आत्मा यांच्या उत्तमावस्थेसाठीं निषेक म्हणजे गर्भाधान ते स्मशानांतापावेतों अर्थात् अन्त्येष्टि पर्यंत १६ संस्कार होतात. मृत्युनंतर मृतक शरीराचें दहन होईपर्यंतच संस्कार करणें असतात. शरीराचा आरंभ गर्भाधान व अन्त दहन-अन्त्येष्टि संस्कार होय. ह्या सोळा संस्कारामध्यें प्रथम संस्कार 'गर्भाधान' होय.

"गर्भस्याऽऽधानं वीर्यस्थापनं स्थिरीकरणं यस्मिन्येन वा कर्मणा तद् गर्भाधानम्" म्हणजे गर्भाचें धारण अर्थात् गर्भाशयामध्यें वीर्यस्थापना स्थिर करणें यास गर्भाधान असें म्हणतात. बीज व क्षेत्र उत्तम असल्यास अन्नादि पदार्थही उत्तम होतात, त्याचप्रमाणें उत्तम बलवान् स्त्री पुरुषाद्वारें होणारी संतती ही देखील उत्तमच निपजते ! याकरितां पूर्ण यौवन्याचें यथावत् ब्रह्मचर्यद्वारा पालन व विद्याभ्यास केल्यावर कमीतकमी १६ व्या वर्षी कन्या व २५ वर्षी पुरुष हे योग्य होत; यापेक्षां अधिक वयस्क असल्यास अधिक उत्तम होय. कारण १६ वर्षांपेक्षां कमी वय असेल तर गर्भाशयामध्यें बालकाची वाढ पूर्णपणें होऊं शकत नाहीं व गर्भाशय गर्भाचें धारण पोषण करण्यासही समर्थ नसतो व २५ वर्षांपूर्वी पुरुषाचें वीर्यही उत्तम पक्व झालेलें नसतें ! पहा :—

पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान्नारी तु षोडशे ।
समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् ॥ १ ॥

सुश्रुते । सूत्रस्थाने । अध्याय ३५

ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् ।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥ २ ॥
जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ।
तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥ ३ ॥

सुश्रुत शारीरस्थान, अ० १०

हीं सुश्रुताचीं वचनें आहेत. शरीराची उन्नति व अवनति याविषयींचे विधि वैद्यकशास्त्रांत आहेत त्याचप्रमाणें अन्यत्र नाहींत. त्याचें मूल विधान पुढें वेदारंभप्रकरणीं लिहिलें जाईल. अर्थात् कोणकोणत्या वर्षांत कोणकोणते धातु कोणकोणत्या प्रकारे कच्चे वा पक्के असतात; वाढीस केव्हां लागतात व क्षय केव्हां पावूं लागतात इत्यादि सर्व वैद्यक शास्त्रामध्यें कथन केलें आहे, याकरितां गर्भाधानादि संस्कार कर्तव्यवेळीं वैद्यकशास्त्राचा आश्रय विशेषतः घेतला पाहिजे. सुश्रुतकार परम वैद्यांचें प्रमाण सर्व विद्वान् लोक मानतात. सुश्रुतकारानींच विवाह आणि गर्भाधान समयाविषयीं जें उपदेशिलें आहे तें पहा. कन्येचें वय कमीत कमी १६ व पुरुषाचें वय कमीतकमी २५ इतकें तरी विवाह व गर्भाधानप्रसंगीं असलेंच पाहिजे. पंचविसाव्यावर्षी पुरुषाच्या शरीरांत जें सामर्थ्य असते तेंच सोळाव्यावर्षी कन्येच्या शरीरांत असतें म्हणूनच वैद्य लोक पूर्वोक्त अवस्थेंतील स्त्रीपुरुषास समवीर्यवान किंवा समानसामर्थ्यवान असें म्हणतात. ॥१॥ सोळा वर्षाहून कमी वयाचे कन्येंठायीं पंचवीस वर्षापेक्षां कमी व (च्या पुरुषापासुन गर्भधारणा होईल तर तो गर्भ उदरांत असतानांच बिघडून जातो ॥२॥ व उत्पन्न झालाच तर अधिक काळ वाचूं शकत नाहीं अथवा कदाचित् वाचला तर तो अति दुर्बल शरीराचा राहतो. यासाठीं अत्यन्त बालिका म्हणजे १६ वर्षाहून कमी अवस्थेची बालिका गर्भधारणास अपात्र समजावी. ॥३॥

चतस्रोऽवस्थाः शरीरस्य वृद्धिर्यौवनं संपूर्णता किञ्चित्परिहाणिश्चेति । आषोडशाद्वृद्धिरापञ्चविंशतेर्यौवनमाचत्वारिंशतः सम्पूर्णता ततः किञ्चित्परिहाणिश्चेति ॥

सोळा वर्षानंतर मनुष्याच्या शरीरांतील सर्व धातूंची वृद्धि आणि पंचवीस वर्षांपुढें युवावस्थेला प्रारंभ, चाळीस वर्षांपावेतों युवावस्थेची पूर्णता म्हणजे सर्व धातूंची पूर्णपुष्टि-पक्वता तदनंतर किंचित् किंचित् धातु वीर्य हानि होऊं लागते अर्थात् ४० वर्षेपर्यंत सर्व अवयव पूर्ण होतात. यावरून 'बालविवाह' किती अनिष्ट आहे याचा बोध होऊन लवकर विवाह करावयाचा तरी कन्या १६ व पुरुष २५ वर्षांचा असल्याखेरीज करूं नये हें सिद्ध होतें. विवाहाचा मध्यम समय कन्या २० व पुरुष ४० वर्षांचे असावेत आणि उत्तम समय विवाहवेळीं कन्या २४ व पुरुष ४८ वर्षांचे असावेत.

ज्याला आपल्या कुळाचें सुखसौख्य, उत्तमता व्हावी अशी तीव्र इच्छा असेल, उत्तम, दीर्घायु, सुशील, बुद्धि, बल, पराक्रमयुक्त विद्वान् व श्रीमान् संतान उत्पन्न व्हावें असें खरोखर वाटत असेल, त्यानें आपल्या कन्येचा विवाह १६ व्या वर्षापूर्वी व पुत्राचा २५ व्या वर्षापूर्वी कधींहि करूं नये. हीच सर्व सुधारणे मध्यें खरी सुधारणा, सर्व सौभाग्यांत उन्नतम सौभाग्य व संपूर्ण उन्नतीमध्यें टिकावू उन्नति करून घेण्याची गुरुकिल्ली होय ! या अवस्थेत आपल्या संतानाकडून ब्रह्मचर्य, विद्या व सुशिक्षण करवून घ्यावें.

ऋतुदानाचा समय

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतस्सदा ।
पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ १ ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।
चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥ २ ॥
तासामाद्यश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।
त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ ३ ॥
युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥ ४ ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समे पुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥ ५ ॥
निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ।
ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ ७ ॥

मनुस्मृति अ० ३

अर्थः— मनु आदि महर्षि लोकांनी ऋतुदानसमय असा निश्चित केला आहे की, सदैव ऋतुकालींच पुरुषानी स्त्रीसमागम करावा व स्वपत्नी खेरीज इतर स्त्रियांचा त्याग करावा. स्त्रीनेंही आपल्या विवाहित पुरुषाशिवाय अन्य पुरुषांपासून सदैव पृथक् रहावें पतिव्रता स्त्री स्वपतिखेरीज दुसऱ्या पुरुषाचा केव्हांही संग करित नाहीं तसाच पुरुषानें स्त्रीव्रत् बनून आपल्या विवाहित स्त्रीवरच प्रसन्न रहावें.

ऋतुदानाचा समयः— ज्या दिवशीं स्त्री रजस्वला तो प्रथम दिवस समजून प्रथम, द्वितीय, तृतीय, व चतुर्थ रात्री वर्ज समजाव्या. त्या काळात पुरुषानें स्त्रीसंगच निन्दित समजावा असें नाहीं तर त्या रजस्वला स्त्रीचें हाताचे पाणी ही घेऊ नयें, तिला अस्पर्श समजावें त्या स्त्रीयानें कांहीं काम न करितां एकान्तात बसावें.कारण

ह्या चार रात्री समागम करणें व्यर्थ व महारोगकारक आहे. रजः म्हणजे स्त्रीच्या शरीरातून ह्यावेळी एक प्रकारचें विकृत, उष्ण रक्त जसे पक्वाद्या फोडातून पू निघावा तसें, निघत असते. या चार रात्रीप्रमाणें पौर्णिमा, आमावास्या, चतुर्दशी व अष्टमी ह्याहि रात्री वर्ज समजाव्यात. जशा प्रथमच्या चार रात्री ऋतुदानास निन्दित समजाव्या तशाच अकरावीत व तेरावी समजावी. बाकी राहिलेल्या १० रात्री योग्य होत. पुत्रेच्छा बाळगणारांनी ६ वी, आठवी, दहावी, बारावी, चवदावी व सोळावींह्या सहा रात्रीं ऋतुदानास उत्तम समजाव्या परंतु त्यांतही उत्तरोत्तर श्रेष्ट होत; कन्येच्छा करणारांनी पांचव्या, सातव्या, नवव्या, व पंधराव्या ह्या चार रात्री उत्तम *समजाव्या. पुरूषाचें अधिक वीर्य असल्यास पुत्र, स्त्रीचें आर्तव अधिक असल्यास कन्या, तुल्य असल्यास नपुंसक, पुरुष वा वंध्या स्त्री निपजते; क्षीण आणि अल्प वीर्य ह्यामुळे गर्भ, न ठरणें अथवा ठरला तरी पडून जाणे हे प्रकार होतात. पूर्वी सांगितलेल्या ८ आठ निन्दित रात्री सोडून स्त्रीसंग करणारा गृहाश्रमी असतांही 'ब्रम्हचारीच' म्हणविण्यांत येतो असें समजावें.

उपनिषदि गर्भलम्भनम् ॥१॥ आश्व० गृ० १ । १३ ९ ॥

हें आश्वलायन गृह्यसूत्र वचन आहे. या प्रमाणें उपनिषदांतही गर्भ स्थापन विधि वर्णिला आहे तदनुसार वागलें पाहिजे, अर्थात् कन्या व पुत्र यांच्या विवाहाची व गर्भाधानाची वयोमर्यादा १६ व २५ जी सांगितली तीच उपनिषदांतही कथन केली आहे.

अथ गर्भाधानꣳ स्त्रियाः । पुष्पवत्याश्चतुरहादूर्ध्वꣳ स्नात्वा विरुजायास्मिन्नेव दिवा "आदित्य गर्भमिति" ॥२॥

हें पारस्कर गृह्यसूत्रांचें वचन आहे. असेंच गोभिलीय व

*दिवसकाल निषिद्ध असल्यामुळें रात्रगणना केलेली आहे.

शौनक ग्रह्यसूत्रांचीं विधानें आहेत. स्त्री रजस्वला होऊन चार दिवस संपल्यावर पांचवे दिनीं स्नान करून रजरोगरहित झाली- म्हणजे त्याच दिवशीं (आदित्यं गर्भमिति) इत्यादि मंत्रांनीं ज्या रात्रीं गर्भस्थापन करण्याची इच्छा असेल तत्पूर्वी दिवसास सामान्य प्रकारणांत वर्णिल्यानुसार सुगन्धादि पदार्थ सहित हवन करावें; निम्नलिखित मंत्रांनीं आहुति द्याव्या. या हवनप्रसंगी पतिपत्नीनीं भाग घ्यावा. पतीनें वेदीच्या पश्चिमाभिमुख पूर्व, दक्षिण वा उत्तर दिशेस यथाभिष्ठ मुख करून बसावें व ऋत्विजांनीं चारी दिशेस यथामुख बसावें.

ओं अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मण- स्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्याः पापी लक्ष्मीस्तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ इदमग्नये-इदन्न मम ॥ १ ॥

ओं वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्याः पापी लक्ष्मी स्तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ इदं वायवे-इदन्न मम ॥ २ ॥

ओं चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्याः पापी लक्ष्मीस्तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ इदं चन्द्राय -इदन्न मम ॥ ३ ॥

ओं सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्याः पापी लक्ष्मीस्तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ इदं सूर्याय-इदन्न मम ॥ ४ ॥

ओम् अग्निवायुश्चन्द्रसूर्याः प्रायश्चित्तयो यूयं देवानां प्रायश्चित्तयः स्थ ब्राह्मणो वो नाथकाम उपधावामि यास्याः

पापी लक्ष्मीस्तनूस्तामस्या अपहत स्वाहा ॥ इदमग्निवायुचन्द्रसूर्येभ्यः–इदन्न मम ॥ ५ ॥ मन्त्र ब्रा. प्र. १ खं. ४ मं. ५ ॥

ओं अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्याः पतिघ्नी तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा। इदमग्नये–इदन्न मम ॥ ६ ॥

ओं वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्याः पतिघ्नी तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा। इदं वायवे–इदन्न मम ॥ ७ ॥

ओं चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्याः पतिघ्नी तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ इदं चन्द्राय–इदन्न मम ॥ ८ ॥

ओं सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्याः पतिघ्नी तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ इदं सूर्य्याय–इदन्न मम ॥ ९ ॥

ओं अग्निवायुश्चन्द्रसूर्य्याः प्रायश्चित्तयो यूयं देवानां प्रायश्चित्तयः स्थ ब्राह्मणो वो नाथकाम उपधावामि यास्याः पतिघ्नी तनूस्तामस्या अपहत स्वाहा ॥ इदमग्निवायुचन्द्रसूर्येभ्यः–इदन्न मम ॥ १० ॥ पारस्कर कां. ११

ओं अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्या अपुत्र्या तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ इदमग्नये–इदन्न मम ॥ ११ ॥

ओं वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्या अपुत्र्या स्तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ इदं वायवे—इदन्न मम ॥ १२ ॥

ओं चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्या अपुत्र्या स्तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ इदं चन्द्राय—इदन्न मम ॥ १३ ॥

ओं सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्या अपुत्र्या स्तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ इदं सूर्याय—इदन्न मम ॥ १४ ॥

ओं अग्निवायुश्चन्द्रसूर्याः प्रायश्चित्तयो यूयं देवानां प्रायश्चित्तयः स्थ ब्राह्मणो वो नाथकाम उपधावामि यास्या अपुत्र्या स्तनूस्तामस्या अपहत स्वाहा ॥ इदमग्निवायुचन्द्रसूर्येभ्यः—इदन्न मम ॥ १५ ॥

ओं अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्या अपसव्या तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ इदमग्नये—इदन्न मम ॥ १६ ॥

ओं वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्या अपसव्या स्तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ इदं वायवे—इदन्न मम ॥ १७ ॥

ओं चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्या अपसव्या स्तनूस्तामस्या

अपजहि स्वाहा ॥ इदं चन्द्राय-इदन्न-मम ॥ १८ ॥

ओं सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्या अपसव्या स्तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥ इदं सूर्याय-इदन्न मम ॥ १९ ॥

ओं अग्निवायुचन्द्रसूर्याः प्रायश्चित्तयो यूयं देवानां प्रायश्चित्तयः स्थ ब्राह्मणो वो नाथकाम उपधावामि यास्या अपसव्या तनूस्तामस्या अपहत स्वाहा ॥ इदमग्निवायुचन्द्रसूर्येभ्यः ॥ इदन्न मम ॥ २० ॥ गोभिल गृ० २ । ५ । २—६ ॥ मन्त्रब्राह्मण १ । ४ । १ ॥ पार गृ० १ । ११ । १—३ ॥

या वीस मंत्रांनी आहुति द्याव्यात÷ व वीस आहुति दिल्यानंतर यत्किंचित घृत शिल्लक राहिलें असेल तें कांस्याच्या पात्रांत झांकून ठेवावें. तदनंतर भाताहुति देण्याकरितां, एखाद्या चांदीच्या वा कांस्याच्या पात्रांत भात काढून त्यांत तूप व दूध साखर घालावी व थोड्यावेळानें सर्वांचा एकजीव झाल्यावर मग खाली दिलेल्या मंत्रांनीं एक एक आहुति अग्नींत द्यावी व चमच्यांतील राहिलेलें तूप पुढें असलेल्या कांस्याच्या उदकपात्रांत टाकित जावें.

ओं अग्नये पवमानाय स्वाहा ॥ इदमग्नये पवमानाय इदन्न मम ॥१॥

ओं अग्नये पावकाय स्वाहा ॥ इदमग्नये पावकाय इदन्न मम ॥२॥

÷या आहुति देतेवेळीं वधूने आपला उजवा हात वराच्या उजवा खांद्या वर स्पर्शमात्रें ठेवावा.

ओं अग्नये शुचये स्वाहा ॥ इदमग्नये शुचये इदन्न मम ॥३॥

ओं आदित्यै स्वाहा ॥ इदमादित्यै--इदन्न मम ॥४॥

ओं प्रजापतये स्वाहा ॥ इदं प्रजापतये-इदन्न मम ॥५॥

ओं यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्यात्सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे । अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्धयित्रे सर्वान्नः कामान्त्समर्धय स्वाहा ॥ इदमग्नये स्विष्टकृते इदन्न मम ॥६॥ आश्व० गृ० १।१०।२२॥

याप्रमाणें भाताच्या सहा आहुति देऊन झाल्यावर पूर्वी सामान्य प्रकरणोक्त २५-२६ पृष्ठांत लिहिलेल्यानुसार ८ मंत्रांनी अष्टाज्याहुति द्यावी आणखीही आहुति द्याव्या. त्यांचे मंत्रः—

ओं विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।
आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते स्वाहा ॥१॥
गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।
गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ स्वाहा ॥२॥
हिरण्ययी अरणी यं निर्मन्थतो अश्विना ।
तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे स्वाहा ॥३॥

ऋ० १० । सू० १८४ । मं० १-३ ॥

रेतो मूत्रं विजहाति योनिं प्रविशदिन्द्रियम् । गर्भो जरायुणावृत उल्वं जहाति जन्मना । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ

शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु स्वाहा ॥ ४ ॥

यजु० अ० १९। मं० ७६

यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम्। वेदाहं तन्मां तद्विद्यात् ॥ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् स्वाहा ॥५॥ पारस्कर का० १। कं० ११॥

यथेयं पृथिवी मही भूतानां गर्भमादधे ।
एवा ते ध्रियतां गर्भो अनु सूतुं सवितवे स्वाहा ॥६॥
यथेयं पृथिवी मही दाधारेमान् वनस्पतीन् ।
एवा ते ध्रियतां गर्भो अनुसूतुं सवितवे स्वाहा ॥७॥
यथेयं पृथिवी मही दाधार पर्वतान् गिरीन् ।
एवा ते ध्रियतां गर्भो अनुसूतुं सवितवे स्वाहा ॥८॥
यथेयं पृथिवी मही दाधार विष्ठितं जगत् ।
एवा ते ध्रियतां गर्भो अनुसूतुं सवितवे स्वाहा ॥९॥

अथर्व० कां० ६। सू० १७। मं० १-४॥

या नऊ मंत्रांनीं नऊ आज्य व मोहनभोगाच्या आहुति दिल्यावर पुढील मंत्रांनीं चार घृताहुति द्याव्या.

ओं भूरग्नये स्वाहा ॥ इदमग्नये इदन्न मम ॥१॥
ओं भुवर्वायवे स्वाहा ॥ इदं वायवे-इदन्न मम ॥२॥
ओं स्वरादित्याय स्वाहा ॥ इदमादित्याय इदन्न मम ॥३॥
ओम् अग्निवाय्वादित्येभ्यः प्राणापानव्यानेभ्यः स्वाहा ॥
इदमग्निवाय्वादित्येभ्यः प्राणापानव्यानेभ्यः-इदन्न मम ॥४॥

नंतर पुनः दोन घृताहुति द्यावा.

ओम् अग्नास्यग्नेर्वषट्कृतं यत्कर्मणोऽत्यरीरिचं देवा गातुविदः स्वाहा ॥ इदं देवेभ्यो गातुविद्भ्यः इदन्न मम ॥१॥

ओं प्रजापतये स्वाहा ॥ इदं प्रजापतये-इदन्न मम ॥२॥

पारस्कर कां १। कं० २।

हें कर्म व आहुति यानंतर पृ. २४ वर लिहिल्याप्रमाणे "ओं यदस्य कर्मणोत्यरीरिचं" या मंत्रानें एक स्विष्टकृत घृताहुति द्यावी ह्या मंत्रांनीं ज्या आहुति दिल्या त्या देतांना चमचांत राहिलेलें तूप जें उदकपात्रामध्ये सांचले असेल तें घेऊन स्नानगृहांत वधूनें जावें व पायाच्या नखापासून सर्वांगास तें चोळून स्वच्छ स्नान करावें. मग शुद्ध वस्त्रानें निर्मळ अंग पुसावें व शुद्ध वस्त्र परिधान केल्यावर कुमाराजवळ येऊन बसावें. नंतर वधूवरांनीं कुंडप्रदक्षिणा घालून सूर्यदर्शन घ्यावें तेवळीं :—

ओम् आदित्यं गर्भं पयसा समङ्ग्धि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम्।
परिवृङ्धि हरसा माभि मंस्थाः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥१॥

यजु. अ. १३ मं. ४१ ॥

सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात्। अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः॥२॥
योषा सवितुर्यस्यते हरः शतं सवा अर्हति।
पाहि नो दिद्युतः पतन्त्याः॥३॥
चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न उत पर्वतः। चक्षुर्धाता दधातु नः॥४॥
चक्षुर्नो धेहि चक्षुषे चक्षुर्विख्यै तनूभ्यः। तं चेदं वि च पश्येम ॥५॥
सुसंदृशं त्वा वयं प्रति पश्येम सूर्य। वि पश्येम नृचक्षसः ॥६॥

ऋ. मं. १० सू. १५८, मं. १-५ ॥

या मंत्रानी परमेश्वरोपस्थान केल्यावर वधूने

ओं अमुक[1] गोत्रा शुभदा . अमुक[2] नाम्नीं अहं भो भवन्तमभिवादयामि ॥ गो० २ । ४ । ११ ॥

असें वाक्य बोलून पतीला वंदन अर्थात् नमस्कार करावा. मग सासरा, सासू, पतीकडील इतर वडील माणसें यांना वंदन करुन आई बाप अन्य कुटुंबीं वृद्ध स्त्रीया यांनाही नमस्कर करावा. याप्रमाणे वधु वरगोत्रसंपन्न बनल्यावर म्हणजे वधु पत्नीत्वास आणि वर पतीत्वास प्राप्त झाल्यावर दोघा पतिपत्नींनीं शुभासनावर पूर्वाभिमुख वेदीच्या पश्चिमभागी बसूनवामदेव्यगान करावे तदपश्चात् यथोक्त (३) भोजन दोघांनी करावें व पुरोहितादि सर्व मंडळीला भोजन घालून आदरसत्कारपूर्वक सर्वांना निरोप द्यावा.

यानंतर रात्रौ नियतसमयीं' जर दोघांचें शरीर, आरोग्य अत्यंत प्रसन्न असेल, उभयतामध्यें प्रेमवृद्धि झाली असेल तर, त्यावेळी गर्भाधानक्रिया करावी. गर्भाधान क्रियेंचा समय प्रहर रात्र उलटल्यावरचा व प्रहर रात्र राहिली असेल अशा दरम्यानचा आहे. वीर्य गर्भाशयांत जाण्याची वेळ येईल तेव्हा दोघांनीं शरीर स्थिर ठेवून प्रसन्न सरळ शरीर ठेवावें. वीर्य प्रक्षेप होतांच तें स्त्री शरीरीं प्राप्त होऊं लागलें म्हणजे स्त्रीनें आपलें वायु मूलेंद्रिय योनींद्रय ही

---

(१) ह्या ठिकाणीं वराचें गोत्र अथवा कुल यांचें नामोच्चारण करावें.

(२) ह्या स्थलीं वधूनें आपलें नामोच्चारण करावें.

(३) वधुवरांच्या यथोक्त आहाराविहारा वरच उत्तम सन्तानोत्पत्ति मुख्यतः अवलम्बून आहे. याकरितां वधुवरांनीं आपल्या शारीरिक, आत्मिक, बौद्धिक बलवृद्धीस्तव वर्धक अशा सर्वौषधींचें सेवन करावें. सर्वौषधींचें प्रमाण

वर ओढून वीर्य आकर्षण करून घ्यावे व तें गर्भाशयी स्थिर करावें मग थोड्या वेळानें स्नान करावें. शीतकाल असेल तर प्रथम केशर, कस्तुरी जायफळ, जायपत्री वेळदोडा दुधांत टाकून तें गरम करावें, दूध पिऊन झाल्यानंतर निरनिराळे शयनासनावर शयन करावें. यानंतर एक महिन्यानें नियमानुसार स्त्री रजस्वला झाली

प्रमाण:— दोन तुकडे आंबीहळद, दुसरी आण्याची हळद "चंदन मुरा" कुष्ठ, जटामांसी, मोरवेल, शिलाजीत, कापूर, मुस्ता, भद्रमोथ ह्या सर्व औषधींचें चूर्ण करावें. त्याचे समभाग करावें. औदुंबराच्या ष्टपात्रांत गाईचे दूध घेऊन त्यात तें टाकावें. त्याचें दहि करावे, तें औदुंबराच्या रवीनेंच घुसळून त्याचें लोणी काढावें, त्याचें तूप केल्यावर त्यामध्ये सुगंधित द्रव्य केशर कस्तूरी, जायफळ जायपत्री इलायची घालून द्यावी. एक शेर दुधांत एक छटाकभर पूर्वोक्त सर्वौषधी मिश्र करून तुप बनविल्यावर त्यात एक शेरास एक रती कस्तूरी व एक मासा केशर. व एक एक मासा, जायफलादि मिळवून नित्य प्रातःकाळी त्या तुपाच्या पृष्ठ२३ मध्ये सांगितल्याप्रमाणें 'आघारावाज्यभागाहुति,, चार व पृष्ठ३८मध्यें लिहील्याप्रमाणें (विष्णुर्योनि) इत्यादि ७ आहुति द्याव्या. मंत्राच्या शेवटी स्वाहा शब्दाचा उच्चार रुन ज्या रात्री गर्भस्थापन क्रिया करावयाचीअसेल त्या दिनी होम करावा व तें तुप भोजना समयीं पती पत्नीनेंही सेवन करावें. अशा रीतीनें गर्भ स्थापन केल्यास सुशील, विद्वान्, दीर्घायु, तेजस्वी सुदृढ व निरोगी पुत्र उत्पन्न होईल. कन्या व्हावी अशी इच्छा असल्यास गुळर पात्रांत ठमविलेल्या दह्याशी व पूर्वोक्त प्रकारच्या तुपाशीं भात भक्षण करावा —

कारण:— " आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवास्मृतिः " ॥

हे छांदोग्य वचनआहे. मद्यमांसरहित घृत, दुग्धादि, तांदुळ,

नाहीं तर निश्चित समजावें की गर्भ स्थिर झाला आहे. अशी खात्री पटतांच दुसरे दिवशीं अथवा द्वितीय मासारंभी निम्नलिखित मंत्रानीं आहुति द्याव्या.

ओं यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः ।
एवा ते गर्भ एजतु निरैतु दशमास्यः स्वाहा ॥१॥
यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।
एवा त्वं दशमास्य सहावेहि जरायुणा स्वाहा ॥२॥
दश मासाञ्छशयानः कुमारो अधि मातरि ।
निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि स्वाहा ॥३॥
ऋ० मं० ५ । सू० ७८ । मं ०७—९ ॥

एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथायं वायुरेजति यथा समुद्र एजति । एवायं दशमास्यो अस्रज्जरायुणा सह स्वाहा ॥१॥

गहूं वगैरेचा शुद्ध आहार केल्यानें अन्तःकरण शुद्धि, बल, आरोग्य व बुद्धि यांची प्राप्ति होते. याकरिता पूर्ण युवावस्था प्राप्त झाल्यावर विवाह करुन अशा प्रकारें विधिपूर्वक, प्रेमयुक्त रीतीनें गर्भाधान करावें म्हणजे होणारें संतान व कुल नित्यप्रति उन्नतावस्थेला प्राप्त होईल, रजस्वला होण्यापूर्वी १२।१३ दिवस राहीले म्हणजे शुक्लपक्षीं १२ दिवसपावेतों पूर्वी कथन केल्याप्रमाणें तूप बनवून खीरीचे भोजन करावें. १२ दिवसाचें व्रत करावें व मिताहारी बनून ऋतु समयी वरील प्रमाणें गर्भाधान क्रिया करावी. सर्वपदार्थ उत्कृष्ट करण्यासाठी जशा विद्या आहेत, त्याप्रमाणें उत्कृष्ट संतान निर्माण करण्याचीही विद्या आहे. इकडे मनुष्यांनीं फार लक्ष द्यावें कारण यात चूक झाली तर कुलहानि, अवनति ही ठरलेलीच. यासाठीं नियमपूर्वक वागून कुलवृद्धि व उन्नति अवश्य होईल असेंच वागावें

यस्यै ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययी ।
अङ्गान्यहुता यस्य तं मात्रा समजीगमꣳ स्वाहा ॥२॥
यजु० अ० ८ । मं० २८, २९ ॥

पुमाꣳसौ मित्रावरुणौ पुमाꣳसावश्विनावुभौ ।
पुमानग्निश्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तवोदरे स्वाहा ॥१॥
पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान्देवो बृहस्पतिः ।
पुमाꣳसं पुत्रं विन्दस्व तं पुमाननु जायतां स्वाहा ॥२॥*
मंत्र ब्राह्मण ब्रा. १ । ४ । ८-९ ॥

या मंत्रानी आहुती दिल्यावर सामान्य प्रकरणीं वर्णिल्याप्रमाणें शान्त्याहुति देऊन पुनः पृष्ठ२७वर सांगितल्याप्रमाणें पूर्णाहुति द्यावी. स्त्रीनें भोजन, छादन नियमितपणें करावें. मादक, मद्यादि, रेचक वगैरे अति आंबट, खारट तेलकट पदार्थ हरभरादि, तिखट वगैरे कधी खाऊं नये, परंतु तुप' दुध मिष्ट, सोमलतादि वनस्पति, तांदुळ, दही, गहुं, उडीद, मूग, तूरादि अन्न आणि पुष्टिकारक भाज्या खाण्यात ऋतुकालानुसार उष्ण समयी शुभ्र इलायची व शीत समयी केशर, कस्तूरी वगैरे घालून खात जावे. युक्ताहार विहार सदैव करावा, विशेषतः दह्यांत सुंठ व ब्राम्ही औषधि घालून सेवन करावें. त्यायोगे संतान अति बुद्धिमानरोगरहित, शुभगुण कर्म स्वभाववाले निर्माण होईल.

॥ इति गर्भाधानविधिः समाप्तः ॥

---

*जर दोन ऋतुकाल व्यर्थ गेले, दोन्ही महिन्यामध्यें गर्भाधान क्रिया निष्फळ झाली, गर्भस्थिति योग्य नसली तर तिसऱ्या महिन्यास ऋतुकालसमय जेव्हां प्राप्त होईल तेव्हां पुष्पनक्षत्रयुक्त ऋतुकालीं

अथ पुंसवनम्

गर्भस्थिति ज्ञात झाल्यावर दुसऱ्या वा तिसऱ्या महिन्यांत " पुंसवन ,, संस्काराचा समय असतो त्यावेळी पुंसवन संस्कार केला पाहिजे. त्यायोगें पुरुषत्वाचा म्हणजे वीर्याचा लाभ होतो. बालक जन्मून दोन महिन्यांचे होई तो पुरुषानें ब्रम्हचारी राहून स्वप्नामध्यें वीर्य नष्ट होऊं देऊं नये. भोजन, छादन, शयन, जागरणादि व्यवहार करावयाचे ते वीर्यनाशक न बनतां तें स्थिर राहील असेच करावेत व द्वितीय सन्तान देखील उत्तम निपजेलसें वर्तावें.

अत्र प्रमाणानि--

पुमाꣳसौ मित्रावरुणौ पुमाꣳसावश्विनावुभौ ।
पुमानग्निश्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तवोदरे ॥१॥
पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान् देवो बृहस्पतिः ।

दिवसा प्रथम प्रातःकाळीं प्रथम प्रसूता गायींचें दहीं दोन मासे व जवाचे पीठ दोन मासे एकत्र करून पत्नीच्या हातांत देऊन पतीने तीनदा विचारावें ' किं पिबसि', पत्नीने उत्तर द्यावें "पुंसवनम्" व नंतर तें सेवन करावें. तत्पश्चात् शंखाहुली व भटकटाई या वनस्पतिचें चूर्ण करून तें पाण्यात घालावें आणि वस्त्रागाळ करून पतीनें पत्नीच्या उजव्या नाकपुडींत घालावें.ते वेळीं

औ३म् यमोषधीं त्रायमाणा सहमाना सरस्वती ।
अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभम् ॥

या मंत्रानें पतीनें जगन्नियंत्या परमेश्वराची प्रार्थना करावी. यथोक्त ऋतुदान विधि करावा, असे सूत्रकारांचें मत आहे.

पुमाꣳसं पुत्रं विन्दस्व तं पुमाननु जायताम् ॥२॥
गो० गृ० प्र० २ । खं० ६ । सू० ३-१० ॥ मं० ब्रा० १ । ४ । ८-९ ॥

शमीमश्वत्थ आरूढस्तत्र पुंसवनं कृतम् ।
तद्वै पुत्रस्य वेदनं तत्स्त्रीणां भरामसि ॥१॥
पुंसि वै रेतो भवति तत्स्त्रियामनु षिच्यते ।
तद्वै पुत्रस्य वेदनं तत्प्रजापतिरब्रवीत् ॥२॥
प्रजापतिरनुमतिः सिनीवाल्यचीक्लृपत् ।
स्त्रैषूयमन्यत्र दधत्पुमांसमु दधदिह ॥३॥
अथर्व० कां० ६ । सू० ११ । मं० १-३ ॥

ह्या मंत्रांचा हा अभिप्राय आहे कीं पुरुषाला वीर्यवान झालें पाहिजे. आश्वलायन गृह्यसूत्रांत म्हटलें आहे.

अथास्यै मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजीतामोषधीं नस्तः करोति ॥ १ ॥
प्रजावज्जीवपत्राभ्यां हैके ॥२॥ आश्व० गृ० १ । १३ । ५, ६१ ॥

गर्भाच्या द्वितीय व तृतीय मासी वटवृक्षाची जटा अगर त्याचीं पानें हीं स्त्रीनें आपल्या उजव्या नाकपुडीनें सुंगावीत आणि थोड्याशा पुष्टिवर्धक गुडूच म्हणजे गिलोय वा ब्राम्ही औषधी सेवन करावी यातपारस्कर गृह्यसूत्रांत पुढील वचन आहे

अथ पुंसवनं पुरा स्पन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा ॥१॥
पारस्कर कां० । कं० १४ ॥

गोभिलीय व शौनक गृह्यसूत्रामध्येंही वर्णन केलें आहे की ऋतुदान दिल्यावर द्वितीय महिन्यापासून तिसऱ्यापर्यंत सदहू प्रमाणें करण्यांत येणारा जो संस्कार तो "पुंसवनसंस्कार" होय.

अथ क्रियारंभः ॥

पृष्ठ ३ पासून १३ पर्यंतच्या शांतिप्रकरणापावेतों सांगितल्याप्रमाणें (विश्वानि देव) इत्यादि आठ वेदांच्या मंत्रांनी यजमान व पुरोहितादिनी ईश्वरोपासना करावी. तेथे जमलेल्या सर्वांनीही परमेश्वरापासनेमध्यें चित्त लावावें पृष्ठ ७ वर वर्णिल्याप्रमाणें स्वस्तिवाचनतथा पृ. १० प्रमाणें शान्तिपाठ प्रकरण करून पृ० १३ अनुसार यज्ञदेश, यज्ञशाला तथा पृष्ठ १४ प्रमाणें यज्ञकुण्ड पृ. १४–१५ प्रमाणें यज्ञसमिधा होमाची द्रव्य व पाकस्थाली वगैरे करून पृ० २२ प्रमाणें (अयन्त इध्म) इत्यादि (ओं अदितेऽ०) इत्यादि ४ मंत्रोक्त कर्म व आघारावाज्य भागाहुति ४ व व्याहृति आहुति ४ आणि पृ. २४ प्रमाणें (ओं प्रजापतये स्वाहा ॥ १ ॥ पृ. २४ प्रमाणें (ओं यदस्य कर्मणो.) ९॥ २॥ लिहिल्या प्रमाणें दोन आहुति देऊन खाली लिहिलेल्या दोन मंत्रांनी दोन घृताहुति द्याव्या.

ओं आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान् बाणइवेषुधिम् ।
आ वीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः स्वाहा ॥१॥
अथर्व० कां० ३ । सू० २३ । मं० २ ॥

ओं अग्निरेतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।
तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदात् स्वाहा ॥
मन्त्र ब्रा० १ । १ । १० ॥ आ० गृ० १ । १३ । ६ ॥

या दोन्ही मंत्रांनीं दोन आहुति केल्यावर एकान्तांत पत्नीच्या हृदयावर हात ठेवून खालील मंत्र पतीनें बोलावा.

ओं यत्ते सुसीमे हृदये हितवन्तः प्रजापतौ ।
मन्येऽहं मां तद्विद्वांसंमाहं पौत्र मघन्नियाम् ॥१॥
मन्त्र ब्रा० १ । ५ । १० ॥ आ० गृ० १ । १३ । ७ ॥

तत्पश्चात् पृ. २७ वर लिहिल्याप्रमाणें सामवेद आर्चिक व महावामदेव्यगान गायिल्यावर जे जे स्त्रीपुरुष संस्कारार्थ आले असतील त्यांना निरोप देऊन मग वटवृक्षाची कोवळी जटा (कूपल) आणि गिलोय यांचें वस्त्रगाळ चूर्ण करून तें गर्भिणी स्त्रीनें उजव्या नाकपुडीनें सुंगावें. तत्पश्चात्

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥१॥
य० अ० १३ । मं. ४ ॥

अद्भ्यः संभृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्त्तताग्रे ।
तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥२॥
य. अ. ३१ । मं. १७ ॥

हे दोन मंत्र बोलून पतिनें आपल्या गर्भिणी पत्नीच्या गर्भाशयावर हात ठेवून पुढील मंत्र म्हणावा.

सुपर्णोऽसि गरुत्माँस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ ।
स्तोम आत्मा छन्दाᳬंस्याङ्गानि यजूᳬंषि नाम ।
साम ते तनूर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः शफाः ।
सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छ स्वः पत ॥१॥
य. अ. १२ । मं, ४ ॥

ह्या संस्कारानंतर स्त्रीनें सुनियम युक्ताहारविहार करावा विशेषतः गिलोय, ब्राह्मी औषधी व सुंठ दुधांतून थोड्यशी खात असावे. आणि अधिक शयन, अधिक भाषण, अधिक खारट, आंबट, तिखट, कडु, रेचक कच्चे आदि पदार्थ खाऊं नयेत, सूक्ष्म आहार करावाः क्रोध, द्वेष, लोभादि दोषापासून अलिप्त राहून सदा प्रसन्न रहावें. शुभाचरण करीत असावें.

इति पुंसवनसंस्कार विधि समाप्तः ॥

अथ सीमन्तोन्नयनम्

तृतीय संस्कार सीमन्तोन्नयन होय. या संस्काराचा हेतु गर्भिणि स्त्रीचें मन सन्तुष्ट राहवें, आरोग्य प्राप्त व्हावें, गर्भ उत्कृष्ट व स्थिर राहवा आणि प्रतिदिन वृद्धिंगत व्हावा. यद्वाः—

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम् ॥१॥

आपूर्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तःस्यात् ॥२॥

अथास्यै युग्मेन शलालुग्रप्सेन त्र्येण्या च शलल्या त्रिभिश्च कुशपिञ्जूलैरुर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति भूर्भुवः स्वरोमिति त्रिः। चतुर्वा ॥ ३ ॥ आश्वलायन ॥

पुंसवनवत्प्रथमे गर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वा ॥४॥ पारस्कर ॥

याचप्रमाणें गोभिलीय और शौनकगृह्यसूत्रा मध्येंही वचनें आहेत.

गर्भमासीं चवथ्या महिन्यांत शुक्लपक्षामध्यें ज्या दिवशीं मूल आदि पुरुष नक्षत्रयुक्त चन्द्रमा असेल त्या दिवशीं सीमन्तोन्नयन संस्कार करावा. व पुंसवन संस्कारासारखा सहाव्या, आठव्या महिन्यांत पूर्वोक्त पक्ष नक्षत्रयुक्त चन्द्रमा असेल ते दिनीं सीमन्तोन्नयन संस्कार करावा. तेवेळीं पृष्ठ २२ पर्यंत प्रथम सर्व विधी करून (अदितेऽनुमन्यस्व) इत्यादि पृष्ठ. २३ वर सांगितल्याप्रमाणें वेदीच्या पूर्वादि दिशेस जल सिंचन केल्यावर.-

ओं देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय। दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु स्वाहा ॥ य. अ. ११ मं. ७ ॥

या मंत्रानें कुंडाच्या चारी दिशेस जलसिंचन करून आघारावाज्यभागाहुति ४ आणि व्याहृति आहुति ४ मिळून ८ आहुति पृ. २३-२४ प्रमाणें दिल्यानंतर

ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्वपामि ॥

अर्थात् तांदूळ, तिळ, मूग यांचे तीन समान भाग करून ओं प्रजापतेय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥

ते धुवावेत व नंतर त्यांची खिचडी बनवून त्यांत पुष्कळ तूप घालावें व निम्नलिखित मंत्रांनी आहुति द्याव्या.

ओं धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षितम् ।
वयं देवस्य धीमहि सुमतिं वाजिनीवति स्वाहा ॥ इदं धात्रे–इदन्न मम ॥१॥अ. ७ । १७ ॥

ओं धाता प्रजानामुत राय ईशेऽधात्रेदं विश्वं भुवनं जजान ।
धाता कृष्टीरनिमिषाभिचष्टे धात्रऽइद्धव्यं घृतवज्जुहोत स्वाहा ॥
इदं धात्रे–इदन्न मम ॥२॥

ओं राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना । सीव्यत्वपः सूच्या च्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यं स्वाहा ॥ इदं राकायै–इदन्न मम ॥३॥

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ।
ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा स्वाहा ॥
इदं राकायै इदन्न मम ॥ ऋ. मं. २ सू. ३२ । म. ४ ।

नेजमेष परा पत सुपुत्रः पुनरापत ।
अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमा धेहि यः पुमान्स्वाहा ॥ ५ ॥
यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमादधे ।
एवं तं गर्भमा धेहि दशमे मासि सूतवे स्वाहा ॥ ६ ॥
विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्यां गवीन्याम् ।

पुमांसं पुत्राना धेहि दशमे मासि सूतवे स्वाहा ॥ ७ ॥सौत्र मंत्राः

वरील सात मंत्रांनीं खिचडीच्या सात आहुति देणें झाल्यावर (प्रजापतेरानत्व.) पृ. २५ अनुसार एक, सर्व मिळून८ आहुति द्याव्या. आणि पृ. २४ प्रमाणें (ओं प्रजापतये) यानें एक भाताहुति व (ओं यदस्य कर्मणो०) एक पुनः खिचडीची आहुति द्यावी. तत्पश्चात् "ओं त्वन्नो अग्ने० पृ. २५वर लिहिल्याप्रमाणें घृताहुति व "ओं भूरग्नये" पृ. २४ प्रमाणें व्याहृति मंत्रांनीं चार आज्याहुति देऊन पति पत्नीनें एकान्तांत जावें व उत्तमासनावर पत्नीच्या पृष्ठभागीं पतीनें बसल्या नंतर—:

ओं सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु । दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥१॥ यजु० अ० ६ । मं० २२

मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आजातमग्निम् ।
कविꣳसम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ २ ॥

य. अ. ७ । मन्त्र २४ ॥

ओं अयमूर्ज्जावतो वृक्ष उर्ज्जीव फलिनी भव ।
पर्णं वनस्पते नुत्वा नुत्वा सूयताꣳरयिः ॥ ३ ॥
ओं येनादितेः सीमानं नयति प्रजापतिर्महते सौभगाय ।
तेनाहमस्यै सीमानं नयामि प्रजामस्यै जरदष्टिं कृणोमि ॥४॥

सामवेद मन्त्र ब्राह्मण । ब्रा० १ । ५ । १-२ ॥

ओं राकामहं सुहवाꣳसुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।
सीव्यत्वपः सूच्या छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ।५।
ओं यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ।
ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥६॥

ऋ० मन्त्र २ । सू० ३२ । मन्त्र ४-५

हा मंत्र म्हणून पतीनें स्वहस्ते स्वपत्नीच्या केशांत सुवासिक तेल घालावें व फणीनें विंचरून तिच्या हातामध्यें औदुबर अथवा अर्जुन वृक्षाची फांदी वा कुशाच्या मृदु छीपी वा शाही पशूच्या कांटयानें केश स्वच्छ करून भांग पाडावा, सुन्दर बुवडा बांधून यज्ञशाळेत यावें. तेवळीं विणा वगैरे वाद्यें वाजवावीत. नंतर सामवेद गान करावें पश्चात्:—

ओं सोम एव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः ।
अविमुक्तचक्र आसीरंस्तीरे तुभ्यमसौ* ॥ पा० कां १ । कं० १५॥

प्रारंभीं हें मंत्रगान करून मग अन्य मंत्र गान करावें. तत्पश्चात् पूर्वी दिलेल्या खिचडीच्या आहुती मधून शिल्लक राहिलेली खिचडी असेल तींत आणखी तूप घालून गार्भिणी स्त्रीनें आपलें प्रतिबिंब त्या तूपांत पहावें. तत्प्रसंगी "किं पश्यसि" असें पतीनें पत्नीस विचारावें व पत्नीनें असें उत्तर द्यावें.—

प्रजां पशून् सौभाग्यं मह्य दीर्घायुष्ट्वं पत्युः पश्यामि । गोभिल० गृ. २ । ७ । ३, तत्पश्चात् एकांतामध्यें वृद्ध, कुलीन, सौभाग्यवती, पुत्रवती अशा स्त्रियांत गार्भिणीनें जाऊन बसावें, प्रसन्न वदनानें प्रसन्नतेच्या गोष्टी कराव्या, व मी खिचडी गार्भिणी स्त्रीनें भक्षण करावी, जवळ बसलेल्या सर्व स्त्रीयांनीं गार्भिणीस पुढील प्रमाणें आशीर्वाद द्यावा.

ओं वीरसूस्त्वं भव, जीवसूस्त्वं भव, जीवपत्नी त्वं भव ॥
गोभिल० गृ० २ । ७ । १० ॥

असे मांगलिक आशीर्वाद देऊन संस्कारार्थ आलेल्या सर्वांचा यथायोग्य सत्कार करून सर्वांना निरोप द्यावा.

॥ इति सीमन्तोन्नयन संस्कार विधिः समाप्तः ॥

---

*या ठिकाणीं एकाद्या नदीचा नामोच्चार करावा.

अथ जातकर्मसंस्कारविधिः ॥

ह्या संस्काराचा समय, कर्मविधि व प्रमाणें अशीं आहेत :—

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति ॥ पार० कां० १ । कं० १६ ॥

इत्यादि पारस्कर गृह्यसूत्राचीं प्रमाणें आहेत. त्याचप्रमाणें आश्वलायन गोभिलीय व शौनक गृह्यसूत्रें आहेत.

प्रसव कालीं पुढील मंत्रानें गर्भिणी स्त्रीच्या शरीरावर जलमार्जन करावें.

ओं एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथायं वायुरेजति यथा समुद्र एजति । एवायं दशमास्यो अस्रज्जरायुणा सह ॥ यजु० अ० ८ । मं० २८ ॥

मार्जन झाल्यावर :—

ओं अवैतु पृश्निशेवलꣳशुभे जराय्वत्तवे । नैव माꣳसेन पीवरी न कस्मिंश्चनायतनमव जरायु पद्यताम् ॥ पा० गृ० १।१६ ॥

या मंत्राचा जप करून पुनः मार्जन करावें.

कुमारं जातं पुराऽन्यैरालम्भात् सर्पिमधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत् ॥ आश्व० १ । १५ १ ॥

पुत्र जन्म झाल्यावर प्रथम दायीनें बालकाच्या शरीरावरील जरायु काढून त्याचें मुख, नासिका, कान, डोळे वगैरेंतील मळ ताबडतोब काढावा व मऊ वस्त्रानें पुसून स्वच्छ केल्यानंतर, पित्याच्या मांडीवर बालक द्यावें. जेथें वायु व थंडी नसेल अशा ठिकाणीं बालकाला घेऊन पित्यानें बसावें, नंतर बालकाची नाडी एक वीतभर सोडून वर सूतानें बांधावी. बंधनावरील नाडी भाग छेदन करावा, नंतर किंचित् उष्ण जलानें बालकाला स्नान घालून शुद्ध वस्त्रानें पुसून, नवीन स्वच्छ वस्त्र परिधान करवून बाळंतगृहाचे

बाहेरील बाजूस पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें यज्ञकुंड तयार करावें अथवा तांब्याचें कुंड आयतेच असल्यास पूर्वलिखितानुसार हवनार्थ सिद्ध असावे. पृ० २१ प्रमाणें अग्न्याधान, समिदाधान करून अग्नि प्रदीप्त करावा. सुगन्धित घृतादि वेदीजवळ ठेवून हातपाय धुवावेत व कुण्डाच्या दक्षिणभागीं एक आसन तयार करून पित्यानें वेदीच्या पश्चिम भागीं आपल्या आसनावर बसावें

अशाप्रकारें पूर्वाभिमुख यजमान बसल्यावर सर्व हवनसामुग्री आपल्या व पुरोहिताच्या जवळ ठेवावी. नंतर पुरोहितपद* स्वीकारण्यासाठीं यजमानानें बोलावें :—ओम् आ वसोः सदने सीद। मग पुरोहितानें म्हणावें—ओं सीदामी ॥

असें बोलून आसनावर बसल्यानंतर पृ० २२ मध्यें वर्णिल्या प्रमाणें "अयन्त इध्म." या तीन मंत्रांनीं वेदीमध्यें चंदनाच्या समिदाधान करावा व प्रदीप्त समिधावर पृ० २३ प्रमाणें तुपाच्या अघारावाज्यभागाहुति ४ आणि व्याहृति आहुति ४ दोन्ही मिळून ८ द्यावा. मग —

ओं या तिरश्ची निपद्यते अहं विधरणी इति। तां त्वा घृतस्य धारया यजे सꣳराधनीमहम्। सꣳराधिन्यै देव्यै देष्ट्र्यै स्वाहा इदं संराधिन्यै—इदन्न मम ॥१॥

ओं विपश्चित्पुच्छमभरत्तद्धाता पुनराहरत्। परेहि त्वं विपश्चित्पुमानयं जनिष्यतेऽसौ नाम स्वाहा ॥ इदं धात्रे—इदन्न मम ॥२॥

मन्त्रब्राह्मण १।५।६।७ गोभिल गृ० २।१५—१७॥

---

*धर्मात्मा, शास्त्रोक्त विधि पूर्ण जाणणारा, विद्वान्, सद्धर्मी, कुलीन, निर्व्यसनी, सुशील, वेदप्रिय, पूजनीय, सर्वोपकारी गृहस्थाला पुरोहित ही संज्ञा आहे.

या दोन मंत्रांनीं दोन आज्याहुति करून पृ० २८ लिहिल्याप्रमाणें वामदेव्य गान केल्यावर, ३ पृष्ठानुसार ईश्वरोपासना करावी. तत्पश्चात् तूप व मध ही दोन्ही समसमान घेऊन सोन्याच्या काडीनें बालकाच्या जीभीवर—"ओ३म्" हीं अक्षरें लिहून काना-मध्यें 'वेदोसीति' तुझें गुप्त नांव वेद आहे असें ऐकवून पूर्वी सांगीत-लेलें तूप व मध त्या सोन्याच्या काडीनें चाटवावे. तेव्हां

ओं प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम्। आयुष्मान् गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन् ॥१॥

आश्व० गृ० १। १५ १।

मेधां ते मित्रावरुणौ मेधामग्निर्दधातु ते। मेधां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २ ॥ मं० ब्रा० १।५।९।।

ओं भूस्त्वयि दधामि ॥३॥ ओं भुवस्त्वयि दधामि ॥४॥ ओं स्वस्त्वयि दधामि।५। ओं भूर्भुवःस्वस्सर्वं त्वयि दधामि।६।

पार० कां० १। कं १६ ॥

ओं सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम्। सनिं मेधां मया सिषँस्वाहा॥७॥ ऋ०मं० १ सू० १८॥

या प्रत्येक मंत्रानें सात वार घृत मधु प्राशन करवून तत्पश्चात् तांदुळ व जव शुद्ध करून वस्त्रगाळ केल्यावर एका पात्रांत टेवावें व त्यांतून एक चिमुट घेऊन

ओ३म् इदमाज्यमिदमन्नमिदमायुरिदममृतम् ॥गो० २ ।७। १९.।

हा मंत्र बोलून बालकाच्या मुखांत एक थेंब सोडावा. हें फक्त गोभिलीय सूत्रकाराचें मत आहे सर्वांचें नव्हे. पश्चात् बालकाच्या उजव्याकानांत पित्यानें—

ओं मेधां ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती । मेधां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥१॥ आश्व० १ । १५ । २ ।

ओं अग्निरायुष्मान् स वनस्पतिभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषा-युष्मन्तं करोमि ॥ २ ॥

ओं सोमऽआयुष्मान् स ओषधीभिरायुष्मांस्तेन०* ॥ ३ ॥

ओं ब्रह्मऽआयुष्मत् तद् ब्राह्मणैरायुष्मतेन० ॥ ४ ॥

ओं देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन० ॥ ५ ॥

ओं ऋषय आयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्मन्तस्तेन० ॥ ६ ॥

ओं पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन० ॥ ७ ॥

ओं यज्ञ आयुष्मान् स दक्षिणाभिरायुष्मांस्तेन० ॥ ८ ॥

ओं समुद्र आयुष्मान् स स्रवन्तीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥ ९ ॥ पा० कां० १ । १६ । ६ ॥

ह्या नऊ मंत्रांचा जप करावा या प्रमाणें कानावर मुख ठेवून हेंच नऊ मंत्र पुनः जपावे. यानंतर बालकाच्या स्पर्शापुरता खांद्यावर हात ठेवून निम्नलिखित मंत्र बोलावे :--

ओं इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ।
पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमह्नाम् ॥१॥
ऋ० मं० २ । सू० २१ ॥

अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः ।
अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥१॥
ऋ० मं० ३ । सू० ३६ । मं० १० ॥

---

*येथें मंत्राचा पूर्व शेषभाग (त्वा०) इत्यादि उत्तर मंत्रानंतर बोलावा.

ओं अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव। वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ ३ ॥मं० ब्रा० १।५।१८॥

हें तीन मंत्र बोलून तत्पश्चात्

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् ।
यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ॥ १ ॥
यजु० अ० ३। मं० ६२॥ पार० १।१६।७॥

या मंत्राचा तीन बार जप केल्यानंतर बालकाच्या खांद्यावरून हात उचलावा व ज्या जागेवर बालकाचा जन्म झाला तेथें जाऊन :—

ओं वेद ते भूमि हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ श्रृणुयाम शरदः शतम् ॥१॥ पार० कां० १। कं० १६। १०॥

या मंत्राचा जप करावा तथा :—

यत्ते सुसीमे हृदयꣳ हितमन्तः प्रजापतौ ।
वेदाहं मन्ये तद् ब्रह्म माहं पौत्रमघं निगाम् ॥२॥
यत्पृथिव्याममृतं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।
वेदामृतस्याहं नाम माहं पौत्रमघꣳ रिषम् ॥३॥
इन्द्राग्नी शर्म यच्छतं प्रजापतीः ।
यथायन्न न प्रमीयते पुत्रो जनित्र्या अधि ॥४॥
यदद्श्चन्द्रमसि कृष्णं पृथिव्या हृदयꣳ श्रितम् ।
तदहं विदाꣳस्तत्पश्यन् माहं पौत्रमघꣳ रुदम् ॥५॥
मं० ब्रा० १।५।१०—१३॥ गोभिल २।८।४—७॥

हे म्हणत असतां प्रसुता स्त्रीच्या शरीराला जलमार्जन करावें.

कोऽसि कतमोस्येषोस्यमृतोसि। आहस्पत्यं मासं प्रविशासौ ॥६॥
स त्वाह्ने परिद्दात्वहस्त्वा रात्र्यै परिददातु रात्रिस्त्वाहो-
रात्राभ्यां परिद्दात्वहोरात्रे त्वार्द्धमासेभ्यः परिदत्तामर्द्धमा-
सास्त्वा मासेभ्यः परिद्दतु मासास्त्वर्तुभ्यः परिद्दत्वृतवस्त्वा
संवत्सराय परिद्दतु संवत्सरस्त्वायुषे जरायै परिददात्वसौ ।७।

मं० ब्रा० १ । ५ । १४—१५ ॥ गोभिल २ । ८ । ९-१८ ।

हे मंत्र म्हणून बालकास आशीर्वाद द्यावा.

अङ्गादङ्गात्सम्स्रवसि हृदयादधिजायसे ।
प्राणं ते प्राणेन सं दधामि जीव मे यावदायुषम् ॥८॥
अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे ।
वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥९॥
अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव ।
आत्मासि पुत्र मा मृथाः स जीव शरदः शतम् ॥१०॥
पशूनां त्वा हिङ्कारेणाभिजिघ्राम्यसौ ॥११॥

मं० ब्रा० १ । १६-१९ ॥ गोभिल २ । ८ । २१-२५ ॥

ह्या मंत्रानंतर बालकाचें शिर हुंगावें. या प्रमाणें परदेशीं जातां येतांना करावें. यामुळें पुत्र व माता पिता यामध्यें आत्यंतिक प्रेम वृद्धि होते.

ओं इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः ।
सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतोऽकरत् ॥१॥

पारस्कर कां० १ कं० १६ ।

या मंत्रानें ईश्वराची प्रार्थना करून प्रसूता स्त्रीला प्रसन्न करावें, पश्चात् स्त्रीचीं दोन्हीं स्तनें किंचित् उष्ण सुगंधित जलानें प्रक्षालन करून पुसावें.

ओं इमꣳ स्तनमूर्ज्जस्वन्तं धयापां प्रपीनमग्ने शरीरस्य मध्ये।
उत्सं जुषस्व मधुमन्तमर्वन्त्समुद्रियꣳ सदनमाविशस्व ॥१॥
यजु० अ० १७। मं० ८७॥ पार० १। १६। २०॥

हा मंत्र म्हणून प्रथम उजवें स्तन बाळकाच्या मुखांत द्यावें. नंतर

ओं यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वीर्याणि।
यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥१॥
ऋ० मं० १। सू० १६४। मं० ४९॥ पार० १। १६। २१॥

हा मंत्र म्हणून डावें स्तन बालकाच्या मुखांत द्यावें. तत्पश्चात्:—

ओं आपो देवेषु जागृथ यथा देवेषु जागृथ।
एवमस्याꣳ सूतिकायाꣳ सपुत्रिकायां जागृथ ॥१॥
पारस्कर कां० १ कं० १६। २२॥

ह्या मंत्रानें प्रसूता स्त्रीच्या उशाशीं एक पाण्याच्या तांब्या भरून तो दहा दिवस ठेवावा व प्रसूता स्त्रीनें प्रसूतिगृहामध्यें दहा दिवस रहावे. तेथें दररोज सकाळ सायंकाळ नित्य निम्नलिखित मंत्रांनीं भात व सरस एकत्र करून दहा दिवसपर्यंत नियमितपणें आहुति द्यावा.

ओं शण्डामर्का उपवीरः शौण्डिकेयऽउलूखलः। मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा॥ इदं शण्डामर्काउपवीराय, शौण्डिकेयायोलूखलाय मलिम्लुचो द्रोणेसश्च्यवनोनश्यतादितेभ्यश्च–इदं न मम ॥ १ ॥

ओं आलिखन्ननिमिषः किंवदन्त उपश्रुतिः। हर्यक्षः कुम्भीशत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिर्हन्त्रीमुखः सर्षपारुणश्च्यवनो

नश्यतादितः स्वाहा ॥ इदमालिखतेऽनिमिषाय किंवदन्त्य उपश्रुतये हर्यक्षाय कुम्भीशत्रवे पात्रपाणये नृमणये हन्त्रीमुखाय सर्षपारुणाय च्यवनाय–इदं न मम ॥ २ ॥

पारस्कर कां० १ । १६ ॥

ह्या मंत्रांनीं दहा दिवसपर्यंत होम करून पश्चात् उत्तमोत्तम विद्वान्, धार्मिक. वेदमतानुयायी लोकांनीं बाहेर उभें राहून व बालकाच्या पित्यानें आंत राहून आशीर्वाद रूपी खालील मंत्रपाठ आनंदयुक्त रीतीनें करावा.

मा नो॑ हासिषुर्ऋषयो॒ दैव्या॒ ये त॑नू॒पा ये न॑स्त॒न्व॒स्तनू॒जाः ।
अम॑र्त्या मर्त्याँ॑ अ॒भि नः॑ सचध्व॒मायु॑र्धत्त प्रत॒रं जीव॑से नः ॥१॥

अथर्व० कां० ६ । सू० ४१ । मं० ३ ॥

इ॒दं जी॒वेभ्यः॑ परि॒धिं द॑धामि॒ मैषां॒ नु गा॒दप॑रो॒ अर्थ॑मे॒तम् ।
श॒तं जीव॑न्तः श॒रदः॑ पुरू॒चीस्ति॒रो मृ॒त्युं द॑धतां॒ पर्व॑तेन ॥२॥

अथर्व० कां० १२ । अ० २ । मं० २३ ॥

वि॒वस्वा॑न्नो॒ अभ॑यं कृणोतु॒ यः सु॒त्रामा॑ जी॒रदा॑नुः सु॒दानुः॑ ।
इ॒हेमे वी॒रा ब॒हवो॑ भवन्तु॒ गोम॒दश्व॑व॒न्मय्य॑स्तु पु॒ष्टम् ॥६॥

अथर्व० कां० १८ । अनु० ३ । मं० ६१ ॥

॥ इति जातकर्मसंस्कारविधिः समाप्तः ॥

अथ नामकरणसंस्कारविधिं वक्ष्यामः ॥

अत्र प्रमाणम्—नाम चास्मै दद्युः ॥ १ ॥ घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमभिनिष्ठानान्तं द्व्यक्षरम् ॥२॥ चतुरक्षरं वा ॥३॥ द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ४ ॥ युग्मानि त्वेव पुंसाम् ॥ ५ ॥ अयुजानि स्त्रीणाम् ॥ ६ ॥ अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विदध्यातामोपनयनात् ॥७॥ इत्याश्वलायन गृह्यसूत्रेषु (१ । १५ । ४-१०) ।

दशम्यामुत्थाप्य पिता नाम करोति ॥ १ ॥ द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं कृतं कुर्यान्न तद्धितम् ॥२॥ अयुजाक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्धितम् ॥३॥ शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य ॥४॥ पार० १।१७।१-४।

अशीचं गोभिलीय व शौनक गृह्यसूत्रें आहेत.

नामकरण अर्थात् जन्मलेल्या बालकाचें सुन्दर नामधारण होय. नामकरणाचा समय जन्मल्यापासून १० दिवसानंतर ११ व्या दिनीं किंवा १०१ या दिनीं अथवा द्वितीय वर्षी जन्मदिनीं होय. ज्या दिवशी नांव ठेवावयाचें असेल त्या दिवशी इष्ट मित्र हितैषी लोकांना प्रेम व आनन्द पुरःसर आमंत्रण करावें. सर्वांचा यथावत् सत्कार करून यजमान-बालकपिता-व ऋत्विज यांनीं क्रियारंभ करावा. पृ. २४-२८ वर्णिल्या प्रमाणें सर्व मनुष्यांनीं ईश्वरोपासना, स्वस्तिवाचन, शांतिप्रकरण व सामान्यप्रकरणस्थ सम्पूर्ण विधी केल्यावर आधारावाज्यभागाहुति ४ व व्याहृति आहुति ४ व पृ. २९ प्रमाणें (त्वन्नो अग्ने०) इत्यादि ८ आहुति मिळून १६ घृताहुति कराव्या. तत्पश्चात् बालकाला शुद्ध स्नान

घालून, शुद्ध वस्त्रें घालून त्याच्या मातेनें त्याला कुण्डाजवळ आणून पतीच्या पाठिमागें उभें रहावें व दक्षिण भागीं होऊन बालकाचें मस्तक उत्तर दिशेस करून त्याला त्याच्या पित्याच्या हातावर द्यावें आणि तिनें पतीमागून येऊन त्याच्या डाव्या हातास पूर्वाभिमुख बसावें। तत्पश्चात् पित्यानें बालकाचें मस्तक उत्तरेस व पाय दक्षिणेस करून आपल्या पत्नीजवळ द्यावें. नंतर संस्काराचा जो विधि करावयाचा त्याचा प्रथम प्रधान होम प्रारंभ करावा. पूर्वोक्त प्रकारें घृत व हवन सामुग्री सिद्ध ठेवलेली असेल त्यांतून एक चमचा भर तुप घेऊन "ओं प्रजापतये स्वाहा" या मंत्रानें एक आहुति द्यावी. नंतर ज्या तिथीला, नक्षत्राला बालक जन्मलें असेल त्या तिथीचें, नक्षत्राचें उच्चारण करावें. त्या तिथीच्या व नक्षत्राच्या देवतेच्या नांवानें ४ आहुति द्याव्या अर्थात् तिथी व तिथीची देवता, नक्षत्र व नक्षत्राची देवता अशा चार आहुति होत. तिथि, नक्षत्र व त्यांच्या देवता यांच्या नामास चतुर्थी विभक्तीचा प्रत्यय व स्वाहांत बोलून चार घृताहुति द्याव्या. उदाहरणार्थ एखाद्या बालकाचा जन्म प्रतिपदेस अश्विनी नक्षत्रावर झाला असेल तरः—

ओं प्रतिपदे स्वाहा। ओं ब्रह्मणे स्वाहा। ओं अश्विन्यै स्वाहा। ओम् अश्विभ्यां स्वाहा*॥ गो० प्र० २ खं० ८, सू० १२॥

---

*तिथि देवताः—१ ब्रह्मन्। २–त्वष्टृ। ३–विष्णु। ४-यम। ५-सोम। ६-कुमार। ७-मुनि। ८-वसु। ९–शिव। १०–धर्म। ११-रुद्र। १२-वायु। १३-काम। १४–अनंत। १५-विश्वेदेव। १६-पितर॥

नक्षत्र देवताः—अश्विनी-अश्वी। भरणी-यम। कृत्तिका-अग्नि। रोहिणी प्रजापति। मृगशीर्ष-सोम। आर्द्रा–रुद्र। पुनर्वसु-अदिति। पुष्य–बृहस्पति। आश्लेषा–सर्प। मघा–पितृ। पूर्वाफाल्गुनी–भग।

नंतर पृ. २४ प्रमाणें खिष्टकृत मंत्रानें एक आहुति व पृ. २४ प्रमाणें ४ व्याहृति आहुति मिळून ५ आहुति दिल्यावर मातेनें बालकाला घेऊन शुभासनावर बसावें व पित्यानें बालकाच्या नासिकाद्वारांतून बाहेर निघणाचा वायूचा स्पर्श करून:-

कोऽसि कतमोऽसि कस्यासि को नामासि । यस्य ते नामामन्महि यं त्वा सोमेनातीतृपाम । भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याᳬ सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ य० अ० ७। मं० १९ ॥

ओं कोऽसि कतमोऽस्येषोऽस्यमृतोऽसि । आहस्पत्यं मासं प्रविशासौ ॥ मं० ब्रा० १।५।१४॥ गो० २।८।१६॥

येथें जें "असौ" पद आहे त्याच्या अगोदर बालकाचे ठरविलेलें नांव घ्यावें. पुत्र असल्यास खाली लिहिल्याप्रमाणें दोन अक्षरांचे वा चार अक्षरांचें घोषसंज्ञक आणि अंतस्थ वर्ण अर्थात् पांच वर्गांची २ अक्षरें सोडून तिसरें, चवथें, पांचवें आणि य, र, ल. व हीं चार अक्षरें नांमांत अवश्य यावींत. ×

उत्तराफाल्गुनी अर्यमन् । हस्त-सवितृ । चित्रा-त्वष्टृ । स्वाति-वायु । विशाखा-चन्द्राग्नी । अनुराधा-मित्र । ज्येष्ठा-इन्द्र । मूल-निर्ऋति । पूर्वाषाढा-अप् । उत्तराषाढा-विश्वेदेव । श्रवण-विष्णु । धनिष्ठा-वसु । शतभिषज्-वरुण । पूर्वाभाद्रपदा-अजपाद् । उत्तराभाद्रपदा अहिर्बुध्न । रेवती-पूषन् ॥

× ग, घ, ङ, ज, झ, ञ, ड, ढ, ण, द, ध, न, ब, भ, म, ही स्पर्श आणि य, र, ल, व हीं चार अन्तस्थ व ह एक ऊष्मा. इतकीं अक्षरे नांवांत असलीं पाहिजेत व स्वरांपैकीं कोणताही स्वर असो. जसें (भद्रः, भद्रसेनः, देवदत्तः, भवः, भवनाथः, नागदेवः, रुद्रदत्तः, हरिदेवः) इत्यादि पुरुषांची समाक्षरी नांवें असावींत. तथा स्त्रियांची विषमाक्षरी नांवें ठेवावींत नामांतील दीर्घ स्वर

जसें देव अथवा जयदेव; ब्राह्मण असेल तर देवशर्मा, क्षत्रिय असेलतर देव वर्मा, वैश्य असेल तर देवगुप्त व शूद्र असेल तर देवदास इत्यादि आणि स्त्री असेल तर एक, तीन, व पांच अक्षरांची नावें ठेवावींत. जसे श्री, यशोदा सुखदा, सौभाग्यवती इत्यादि नामोच्चार करून मग "असौ" पदाचे ठिकाणीं बालकाचें नांव घेऊन पुनः 'ओं कोसि०" उपरोक्त मंत्र बोलावा.

ओं स त्वाह्ने परिददात्वहस्त्वा रात्र्यै परिददातु रात्रिस्त्वाहोरात्राभ्यां परिददात्वहोरात्रौ त्वार्द्धमासेभ्यः परिदत्तामर्द्धमासास्त्वा मासेभ्यः परिददतु मासास्त्वर्त्तुभ्यः परिददत्त्वृतवस्त्वा संवत्सराय परिददतु संवत्सरस्त्वायुषे जरायै परिददातु, असौ ॥ मं० ब्रा० १ । ५ । १५ ॥ गो० २ । ८ । १४ ॥

जातकर्म प्रकरणीं सांगितल्या प्रमाणें हा मंत्र म्हणून बालकाला आशीर्वाद द्यावा. याप्रमाणें बालकाचें नांव ठेवून निमंत्रित मनुष्यांना तें नांव कळवावे व पृ. २७ प्रमाणें महावामदेव्यगान केल्यावर कार्यार्थ आलेल्या मनुष्यांचा आदर सत्कार करून त्यांना निरोप द्यावा आणि जातेवेळीं सर्वांनीं

व ऋद्धितांत असावेत. जसें (श्रीः ह्रीः, यशोदा, सुखदा, गान्धारी, सौभाग्यवती, कल्याणक्रीडा) इत्यादि परंतु स्त्रियांची नांवें पुढील प्रमाणें कधीं ठेवू नयेत. (१) ऋक्षः-रोहिणी, रेवती वृक्षः—चम्पा, तुळशी (नदी) गंगा, यमुना, सरस्वती (अन्त्य) चांडाळी (पर्वत) विन्ध्याचळा, हिमालया (पक्षी) कोकिला, हंसा, मैना (अहि) सर्पिणी, नागी (प्रेष्य) दासी, किंकरी (भयंकर) भीमा, भयंकरी, चण्डिका इत्यादि नांवें निषिद्ध होत. यथाः-

नर्क्ष वृक्ष नदीनाम्नीं नान्त्यपर्वत नामिकाम्

न पक्ष्यहि प्रेष्य नाम्नीं न च भीषण नामिकाम्-मनुस्मृतौ

पृ. २६ यांत वर्णिल्याप्रमाणें परमेश्वराची स्तुति, प्रार्थनोपासना करून बालकाला आशीर्वाद द्यावाः—

"हे बालक ! त्वमायुष्मान् वर्च्चस्वी तेजस्वी श्रीमान् भूयाः"

म्हणजे, तूं आयुष्मान्, विद्यावान्, धर्मात्मा, यशस्वी, पुरुषार्थी, प्रतापी परोपकारी, श्रीमान् हो.

इति नामकरणसंस्कारविधिः समाप्तः ॥

अथ निष्क्रमणसंस्कारविधिं वक्ष्यामः :

बालकाला घराबाहेर काढून जेथें हवापाणी शुद्ध असेल अशा शुद्ध हवेंत त्याला भ्रमणार्थ नेण्यांत येते त्या क्रियेला निष्क्रमणसंस्कार विधि म्हणतात. बालकाला चवथ्या महिन्यांत अवश्य बाहेर फिरावयास न्यावें. अथवा दुसऱ्या एखादा उत्तम समय पाहून हा विधि करावा. प्रमाणः—

चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति । आश्व० ॥

जननाद्यस्तृतीयो ज्यौत्स्नस्तस्य तृतीयायाम् ॥ पारस्कर ॥

अर्थः—निष्क्रमण संस्काराचे दोन समय आहेत. एक बालकाच्या जन्मानंतर तृतीय शुक्लपक्षाची तृतीया व दुसरा चवथ्या महिन्यांतील जन्मतिथी हा दिवस होय.

संस्काराचे दिवशीं प्रातःकाळीं सूर्योदयानंतर बालकाला शुद्ध स्नान घालावें, सुन्दर वस्त्रें नेसवावींत आणि मग त्याला त्यांच्या मातेनें यज्ञशालेंत आणावें. यज्ञशाळेंत आल्यावर बालकाचें मस्तक उत्तरेस व छातींवर अर्थात् उताणें ठेवून त्याला त्याच्या पित्याच्या स्वाधीन करावें. मग पतीमागून येऊन डाव्या हातास पश्चिमाभिमुख बसावें.

ओं यत्ते सुसीमे हृदयꣳ हितमन्तः प्रजापतौ । वेदाहं मन्ये

तद् ब्रह्म माहं पौत्रमघं निगाम् ॥१॥ ओं यत्पृथिव्यामृतं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाः तस्याहं नाम माहं पौत्रमघं रिषम् ॥२॥ ओं इन्द्राग्नी शर्म यच्छतं प्रजायै मे प्रजापतिः । यथायं न प्रमीयेत पुत्रो जनित्र्या अधि ॥३॥ मं. ब्रा. १।५। १०–१२

या मंत्रानें परमेश्वराची आराधना करून पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें परमेश्वरोपासना, स्वस्तिवाचन, शांति प्रकरण आदि सामान्यप्रकरणांतील विधि केल्यावर पुत्रावलोकन करावें व पुढील मंत्रानों त्याच्या शिरास स्पर्श करावा.

ओं अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥१॥ ओं प्रजापतेष्ट्वा हिङ्कारेणावजिघ्रामि । सहस्रायुषाऽसौ जीव शरदः शतम् ॥२॥ गवां त्वा हिंकारेणावजिघ्रामि । सहस्रायुषाऽसौ जीव शरदः शतम् ॥ ३ ॥ पार. कां. १ । कं. १८ ।

पुढील मन्त्र बालकाच्या उजव्या कानांत जपावा—

अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन् ।१।

ऋ. मं. ३ । सू. ३६ । मन्त्र १० ॥

इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमह्नाम् ।२।

ऋ. मन्त्र २ । सू. २१ । मं. ६ ॥

हा मंत्र डाव्याकानांत जपून उत्तरेस मस्तक व दक्षिणेस पाय करून बालकाला त्याच्या आईच्या स्वाधीन करावें. व

स्त्रीशीर्षास स्पर्श करावा. नंतर बालकाला सूर्य दर्शन करवावें व निम्नलिखित मंत्र म्हणावें:—

ओं तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतं प्र ब्रवाम शरदः शत मदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥य.३६ । मं.२४ ॥

ह्या मंत्र म्हटल्यावर थोडेसें फिरवून यज्ञशालेंत आणावें. सर्वांनीं

"त्वं जीव शरदः शतं वर्धमानः ॥"

असें बोलून आशीर्वाद द्यावा. मग बालकाच्या आईबापांनीं संस्कारार्थ आलेल्या सर्वांचा यथोचित् सत्कार करून सर्वांना निरोप द्यावा. नंतर रात्रौ चन्द्र प्रकाशांत बालकाला आणून पत्नीनें उत्तरेस शीर व दक्षिणेस बालकाचे पाय करून तें पतीजवळ द्यावें. व उजवीकडून डावीकडे पतीजवळ येऊन उभें राहिल्यावर चन्द्रासमोर एक अंजली सोडावी

ओं यददश्चन्द्रमसि कृष्णं पृथिव्या हृदयꣳ श्रितम् ।
तदहं विद्वाꣳस्तत्पश्यन्माहं पौत्रमघꣳ रुदम् ॥मं. ब्रा. १।५।१३॥

ह्या मंत्रानें परमेश्वराची स्तुति करून जलांजली जमिनीवर सोडावी. तत्पश्चात् बालकाच्या आईनें पुनः पतीच्या मागून येऊन त्याच्या समोर येऊन बालकाला द्यावें व तशीच उजव्या बाजूनें प्रदक्षिणा घालून पुनः स्वस्थांनीं येऊन उभें राहावें पित्यानें जलांजली भरून "ओं यददश्च" ह्या मंत्रानें ईश्वराची प्रार्थना केल्यावर ती जमिनीवर सोडावी. व मग उभयतांनीं प्रसन्नतापूर्वक घरांत जावें.

इति निष्क्रमणसंस्कारविधिः समाप्तः ॥

अथान्नप्राशनविधिं वक्ष्यामः ॥

अन्न पचन शक्ति योग्य होईल तेव्हांच हा संस्कार करावा. प्रमाणः—

षष्ठे मास्यन्नप्राशनम् ॥१॥ घृतौदनं तेजस्कामः ॥२॥ दधिमधुघृतमिश्रितमन्नं प्राशयेत् ॥३॥ पारस्कर गृह्यसूत्र

सहाव्या महिन्याला बालकाला अन्न प्राशन करवावे. तेजस्वी बालक होण्यासाठीं घृतयुक्त भात अथवा दही शहद व तूप हे तीन्ही पदार्थ भातांत टाकून तो निम्नप्रकारें खाऊं घालावा. पृ. ३-२८ पर्यन्तचे सर्व विधी करून ज्या दिवशीं बालकाचा जन्म झाला असेल त्याच दिवशीं हा संस्कार करावा. व निम्नलिखितानुसार भात सिद्ध करावाः—

ओं प्राणाय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । ओं अपानाय त्वा० । ओं चक्षुषे त्वा० । ओं श्रोत्राय त्वा० ओं अग्नये स्विष्टकृते त्वा०

या पांच मंत्राचा अभिप्राय असा आहे कीं तांदूळ धुवून शुद्ध करावे व शिजवावे, भातामध्यें यथायोग्य तूपही टाकावें, तूपांतच शिजवावा शिजल्यावर खालीं उतरून थंड होतांच होमस्थाळींत घेतांनाः—

ओं प्राणाय त्वा जुष्टं निर्वपामि । ओं अपानाय त्वा० । ओं चक्षुषे त्वा० ॥ ओं श्रोत्राय त्वा० । ओं अग्नये स्विष्टकृते त्वा०

ह्या पांच मंत्रांनीं यजमान, पुरोहित व ऋत्विज यांनीं निरनिराळया पात्रांत घेऊन पृ. २२-२३ लिखितानुसार अग्न्याधान समिदाधान करावें. प्रथम आघारावाज्यभागाहुति चार व व्याहृति आहुति ४ मिळून ८ घृताहुति दिल्यावर खालील मंत्रांनीं त्या शिजविलेल्या भाताच्या आहुति द्याव्या.

ओं देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहा ॥
इदं वाचे–इदन्न मम ॥१॥ ऋ० मं० ८ सू० १०० ॥
वाजो नो अद्य प्र सुवाति दानं वाजो देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति ।
वाजो हि मा सर्ववीरं जजान विश्वा आशा वाजपतिर्जयेयं स्वाहा ॥ इदं वाचे वाजाय–इदन्न मम ॥२॥ य. अ. १८ । मं० ३३॥

या दोन आहुति देऊन भातांत तूप घातल्यावर

ओं प्राणेनान्नमशीय स्वाहा ॥ इदं प्राणाय–इदं न मम ॥ १ ॥
ओं अपानेन गन्धानमशीय स्वाहा इदमपानाय–इदं न मम ॥२॥
ओं चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा ॥ इदं चक्षुषे–इदं न मम ॥३॥
ओं श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहा ॥ इदं श्रोत्राय-इदं न मम ॥४॥

अशा चार आहुति दिल्यानन्तर (ओं यदस्य कर्मणो.) पृ. २४ प्रमाणें स्विष्टकृत आहुति एक व व्याहृति आहुति ४ व पृ. २४ प्रमाणें (ओं त्वन्नो०) इत्यादिनीं ८ आज्याहुति मिळून १२ आहुति द्याव्या. एवढें झाल्यावर शेष भातामध्यें दही, मध, तूप यथा-योग्य किंचित् सें घालून सुगन्धियुक्त असा आणखीही बनवून तो पूर्वीच्यांत मिश्र करवावा व बालकाला त्याच्या रुचीप्रमाणें

ओं अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः । प्रप्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ य० अ० ११ । मं० ८३ ॥

हा मंत्र म्हणून थोडा थोडा भात बालकाच्या मुखांत घालावा. खाऊं घातल्यावर त्याचें मुख आपल्या हातानें स्वच्छ धुवावें व पृ २८ प्रमाणें महावामदेव्यगान करून सर्वांनीं "त्वमन्नपतिरन्नादो वर्धमानो भूयाः ॥" ह्या वाक्यानें बालकाला आशीर्वाद द्यावा. पश्चात् सर्व आमंत्रित सज्जनांचा यथोचित् आदर सत्कार करून प्रसन्नतापूर्वक सर्वांना निरोप द्यावा.

इत्यन्नप्राशनसंस्कारविधिः समाप्तः ॥

अथ चूडाकर्मसंस्कारविधिं वक्ष्यामः ॥

हा आठवा संस्कार होय. चुडाकर्म याला केशच्छेदन संस्कार असें ही म्हणतात. प्रमाणें:—

तृतीये वर्षे चौलम् ॥ १ ॥ उत्तरतोऽग्नेर्व्रीहियवमाषतिलानां पृथक्पूर्णशरावाणि निदधाति ॥२॥ आश्वलायन ॥

सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् ॥ पार० २ । १ । १ ॥

असेंच गोभिलीय मत आहे. चुडाकर्मविधि अर्थात् मुण्डन संस्कार बालकाच्या प्रथम व तृतीय वर्षी, उत्तरायणकालीं, शुक्लपक्षीं, ज्यादिवशीं आनन्द, मंगल असेल त्या दिवशीं करावा. विधिः—

प्रारंभी पृ. २०–२७ यांत वर्णिल्याप्रमाणें सर्व विधि करावेत. मग चार शरावे घेऊन एकांत तांदूळ, दुसऱ्यांत यव, तिसऱ्यांत उडीद, चवथ्यांत तिळ भरून तीं वेदीच्या उत्तरभागीं ठेवावींत. नंतर पृ. २३ लिहिल्याप्रमाणें "ओं अदितेऽनुमन्यस्व०" इत्यादि तीन मंत्रांनीं कुंडास तीन्ही बाजूला व पृ. २३ प्रमाणें "ओं देव सवितः प्रसुव० यानें चवथ्या बाजूला जल शिंपडून पृ. २१ प्रमाणें अग्न्याधान, समिदाधान करावें व अग्नि प्रदीप्त केल्यावर मग प्रदीप्त समिधावर पृ. २३ अनुसार आघारावाज्यभागाहुति ४ व व्याहृति आहुति ४ पृ. २५ प्रमाणें ८ आज्याहुति अशा एकुण १६ आहुतीनंतर पृ. २५ प्रमाणें "ओं भूर्भुवः स्वः । अग्न आयूंषि इत्यादि मंत्रांनीं चार आज्याहुति प्रधान होमाच्या कराव्या. पश्चात् पृ. २४ प्रमाणें व्याहृति आहुति ४ व स्विष्टकृदग्नि मंत्रानें एक आहुति मिळून पांच घृताहुति द्याव्या. इतकी क्रिया करून कर्मकर्त्या परमेश्वराचें ध्यान केल्यानंतर न्हाव्याकडे दृष्टिपात करावा व:—

ओं आयमगन्त्सविता क्षुरेणोष्णेन वाय उदकेनेहि । आदित्या रुद्रा वसव उन्दन्तु सचेतसः सोमस्य राज्ञो वपत प्रचेतसः

अथर्व० कां० ६ । सू० ६८ । मं० १ ॥

या मंत्राचा जप करावा. पित्यानें बालकाच्या पृष्ठभागीं बसून समशीतोष्ण जल दोन पात्रांत घेऊन (उष्णेन वायउदके नेहि. पार.) हा मंत्र बोलून दोन्ही पात्रांतले पाणी एकाच भांड्यांत ओतावें. नंतर थोडें पाणी, थोडें लोणी अथवा दह्याची साय घेऊनः— ओं अदितिः श्मश्रु वपत्वाप उन्दन्तु वर्चसा । चिकित्सतु प्रजापतिर्दीर्घायुत्वाय चक्षसे ॥१॥

अथर्व० कां० ६ । सू० ६८ । मं० २ ॥ आ० १ । १७ । ७ ॥

ओं सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चसे ॥ २ ॥ पारस्कर० २ । कं० १ । ९ ।

हे मंत्र बोलून बालकाच्या शिरावरील केशावरून तीन वेळा पाण्याचा हाथ फिरवावा तत्पश्चात् फणी घेऊन विंचरल्यावर नीट करावेत. मग (ओं ओषधे त्रायस्व एनं मैनं हिं सीः। य. अ. ४ मं. १) ह्या मन्त्रानें तीन दर्भ घेऊन उजव्या बाजूचे केस हातांनी दाबून (ओं विष्णो र्दं ष्ट्रोसि. मं. ब्रा. १ । ४ ॥) ह्या मन्त्रानें वस्तऱ्याकडे पाहूनः—

ओं शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ॥ य. अ. ३ । मं. ६३ ॥ पा. २ । १ । ११ ॥

हा मन्त्र म्हणून वस्तरा उजव्या हातांत घ्यावा. मगः— ओं स्वधिते मैनꣳहिꣳसीः ॥ य. अ. ४ मं. १

ओं निवर्त्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषाय

सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ॥ मं. अ. ३ । बं. ६३ ॥ पा. २ । ११ ॥

हे मन्त्र म्हटल्यावर तो वस्तरा व त्या कुशा केशाच्या जवळ नेवून:—

ओं येनावपत्सविता क्षुरेणा सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेन ब्राह्मणो वपतेदमस्य गोमानश्ववानयमस्तु प्रजावान् ।
अथर्व. कां. ६ । सू. ६८ । म. ३ । आ. १ ॥ १७ । १० ॥

ह्या मन्त्र म्हणत असतांच दर्भासहित केश कापावेत.* व ते कांपलेले केस व दर्भ प्रथमपासूनच जवळ ठेवलेल्या शमी-पत्रासह ते सर्व एकामडक्यांत घालावें. केशच्छेदनसमयीं इकडे तिकडे पडलेले केश गोळा करून जागा शेणानें टिपून घ्यावी. तत्पश्चात्:—

ओं येन धाता बृहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् ।
तेन त आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तये ॥आश्व० १ । १७।१२

ह्या मन्त्रानें दुसऱ्या बाजूकडील केश कापून वर सांगितल्या प्रमाणें ठेवावेत

ओं येन भूयश्चरात्यं ज्योक् च पश्यति सूर्यम् ।
तेन ते आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तये ॥ आश्व० १।१७।१२ ॥

यानें तिसऱ्यांदा सदहू प्रमाणेंच करावें. उपरोक्त मन्त्रानी म्हणजे-ओं येनावपत्, ओं येन धाता, ओं येन भूयश्च, ह्या क्रिया कराव्यात ओं येन पूषा बृहस्पतेर्वारिन्द्रस्य चावपत् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा

---

*केशोच्छेदनाची रीत अशी आहे की दर्भ व केस युक्तीनें पकडून दोहों बाजूचे धरूनमधूनच, सुरीनें कांपावे. सुरी नसल्यास कात्रीनें कापावेत. ॥

जीवातवे जीवनाय दीर्घायुष्ट्वाय वर्चसे ।।गोभिले २।८।११।१२ ।।

ह्या चवथ्या मन्त्रानें चवथ्यांदा केश कापावेत प्रथमतः उजवी बाजू नन्तर डाव्या बाजूचे कापावे. मग पुढचे कापावे. परन्तु चवथ्या खेपेस "येन पूषा" ह्या मन्त्रा ऐवजीः—

ओं येन:भूरिश्चरा दिवं ज्योक् च पश्चाद्धि सूर्यम् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तये ।।पार.२।१।१६ ।।

ह्या मंत्रानें छेदन करावें मग

ओं त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ।। यजु अ. ३ । म.६२।। पार. २।१।१४ ।।

ह्या मंत्रानें पाठीमागील बाजूचे केस कापावेत. (ओं त्र्यायुष०) ह्याच मंत्र बोलत जावा. व हाताचा पृष्ठभाग बालकाचे मस्तकावर फिरविल्यावर सुरी न्हाव्याजवळ देऊनः—

ओं यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा वप्ता वपसि केशान् । शुन्धि शिरो मास्यायुः प्र मोषीः ।। आश्व १ । १७ । १५ ।।

हा मन्त्र म्हणून नापिताला सुरीला चांगली धार लावण्यास सांगावें. पित्यानें नापिताला सावधगिरीच्या सर्व सूचना कराव्यात. नंतर कुण्डाच्या उत्तर दिशेकडून नापिताला स्वस्थानी बसविल्यावर त्याच्या समोर बालकाला पूर्वाभिमुख बसवून जितके केस राखावयाचे असतील तितके ठेवावेत. परन्तु पांच भागी थोडेथोडे केस ठेवावेत अथवा एखादाच ठिकाणी ठेवावेत अथवा एकदां सर्वच कापून काढल्यावर मग दुसऱ्या वेळेपासून ते ठेवणें चांगले. केशच्छेदन संपल्यावर कुण्डा जवळीऊ देण्यासारखे योग्य पदार्थ असतील ते नापिताला द्यावेत. त्याच प्रमाणे ते केस, दर्भ व शमीपत्रही त्याच्या स्वाधीन

करावे. हे सर्व केस वगैरे त्यानें घेऊन जंगलांत टाकावेत. यथायोग्य धन वा वस्त्रही नापितास द्यावे. केशच्छेदनानंतर लोणी व दह्याची साय बालकाच्या मस्तकास चोळून त्याला स्नान घालावे व उत्तम कपडे नेसवून पित्यानें त्याला घेऊन शुभासनावर पूर्वाभिमुख बसावें मग पृ. २७ यांत सांगितल्या प्रमाणें सामवेदाचें महावामदेव्यगान करून बालकाच्या मातेनें तन्निमित्त जमलेल्या स्त्रियांचा व पित्यानें पुरुषाचा यथायोग्य सत्कार करून वाटे लावावें. त्यावेळीं सर्व लोकांनीं व बालकाच्या मातापित्यांनीं परमेश्वराचें ध्यान करून

"ओं त्वं जीव शरदः शतं वर्धमानः ॥"

हा मन्त्र बोलून बालकाला आशीर्वाद द्यावा व आपापल्या घरावर जावें. माता पित्यांनीं सदैव प्रसन्न राहून बालकालाही प्रसन्न ठेवावें.

इति चूडाकर्मसंस्कारविधिः समाप्तः ॥

卐

अथ कर्णवेधसंस्कारविधिं वक्ष्यामः ॥

अत्र प्रमाणम्—कर्णवेधो वर्षे तृतीये पञ्चमे वा ॥ १ ॥

हें आश्वलायन गृह्यसूत्राचें वचन आहे. बालकाच्या कर्णाचा वा नासिकेचा वेधसमय ३ ऱ्या वा ५ व्या वर्षीं उचित होय. ज्या दिवशीं हा संस्कार करणें असेल त्या दिवशीं प्रातःकाली बालकाला शुद्धोदकानें स्नान घालून उत्तम वस्त्रालंकार देऊन त्याच्या मातेनें त्याला यज्ञशाळेंत आणावें. तेथें आल्यावर ईश्वर स्तुति, प्रार्थना, उपासनादि सामान्यप्रकरणांतील सर्व विधि करावेत. नंतर बालकापुढें खाण्याचा व खेळण्याचा पसारा पदार्थ धरून:-

ओं भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥१॥

ऋ० मं० १ । सू० ८९ । मं० ८ ॥

हा मंत्र म्हणून चरक सुश्रुत, वैद्यक ग्रंथांचा जाणणारा सद्वैद्य असेल त्याच्या हातून कर्ण वा नासिका यांचा वेध करावा. शिर वगैरे सोडून बरोबर वेध करूं शकेल असाच तज्ज्ञ तो असावा. पूर्वोक्त मन्त्रानें उजवा कान व

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ति ॥२॥

ऋ. मं. ६ । सू. ७५ । मं० ३ ।

हा मन्त्र बोलून दुसऱ्या डाव्या कानाचा वेध करावा. मग वेधानें त्या छिद्रांना बुसता येऊं नये, कानानां त्रास होऊं नये अशा तऱ्हेची औषधी वगैरे त्यांना लावावी.

इति कर्णवेधसंस्कारविधिः समाप्तः ॥

卐

अथोपनयन*संस्कारविधिं वक्ष्यामः ॥

अत्र प्रमाणानि—अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् ।१। गर्भाष्टमे वा ।२। एकादशे क्षत्रियम् ॥ ३ ॥ द्वादशे वैश्यम् ॥ ४ ॥ आषोडशाद् ब्राह्मणस्यानतीतः कालः ॥५॥ आद्वाविंशात्क्षत्रियस्य, आचतुर्विंशाद्वैश्यस्य, अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति।६। आश्वलायन १।१९। १-६, या प्रमाणेंच पारस्करादि गृह्यसूत्रांची प्रमाणें आहेत.

अर्थः—ज्या दिवशीं बालकाचा जन्म झाला असेल वा ज्या

*उप म्हणजे समीप, नयन म्हणजे प्राप्त करणें व होणें.

दिनीं गर्भ राहिला असेल तेथून आठव्या वर्षीं ब्राह्मणाच्या अकराव्या वर्षीं क्षत्रियाच्या, बाराव्या वर्षी वैश्याच्या बालकाचें उपनयन-यज्ञोपवीत-करावें. तथा ब्राह्मणाचें १६व्या, क्षत्रियाचें २२व्या व वैश्याचें २४व्या वर्षांपूर्वी यज्ञोपवीत झालें पाहिजे. जर वर सांगितलेल्या कालांत यज्ञोपवीत विधि झाला नाहीं तर ते पतित गणण्यांत यावेत.

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे । मनु. २ । ३७ ॥

हें मनुस्मृतीचें वचन आहे. ज्याला शीघ्र विद्या, बल व व्यवहार प्राप्त करण्याची इच्छा असेल आणि बालकहि विद्याध्ययन करण्यास समर्थ झाले असेलतर ब्राह्मणाच्या मुलाचा वयाच्या अगर गर्भदिनापासूनच्या ५ व्यावर्षीं, क्षत्रियाच्या मुलाच्या ६ व्यां वर्षीं व वैश्याच्या मुलाचा ८ व्या वर्षीं यज्ञोपवीत संस्कार करावा, परन्तु अशा बालकाच्या माता पित्याचा विवाह पूर्ण ब्रह्मचर्य प्राप्तीनन्तर झालेला असला पाहिजे. कारण त्यांचीच मुलें श्रेष्ठ बुद्धीचीं, शीघ्र सामर्थ्य वाढविणारीं होतात. बालकाचें शरीर, बुद्धि विद्याग्रहण करण्यास योग्य होतांच त्याचा उपनयनविधी करावा. यज्ञोपवीताचा समय-उत्तरायणसूर्य आणि वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेत् । ग्रीष्मे राजन्यम् । शरदि वैश्यम् । सर्वकालमेके ॥शतपथ ब्राह्मण

अर्थः-ब्राह्मणाचा वसन्त समयीं, क्षत्रियाचा ग्रीष्म काळीं व वैश्याचा शरद ऋतुमध्यें अथवा सर्व ऋतुमध्यें उपनयन होऊं शकते. त्याचा प्रातःकाल हाच समय आहे.

पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्यः ॥

शतपथ ब्राह्मण

यज्ञोपवीत संस्काराच्या पूर्वीं तीन दिवस वा एक दिवस बालकाला व्रत घातलें पाहिजे. व्रताचे दिवशीं ब्राह्मणाच्या मुलानें एक वेळा व अनेक बार दुग्धपान करावें, क्षत्रियाच्या मुलानें जवाचा भरडा गुळांत पातळ कढीप्रमाणें करून प्यावा वैश्याच्यामुलानें श्रीखंड प्यावें. भुकेच्या वेळीं वरील प्रमाणें पदार्थांचें सेवन करावें. अन्य पदार्थ खाऊं पिऊं नयेत.

विधिः--ज्या दिवशीं उपनयन करावयाचें असेल तत्पूर्वी हवन सामुग्री यथायोग्यपणें तयार करून ठेवावी. व संस्कार समयीं प्रथम पृ. २०-२७ सांगितल्याप्रमाणें सामान्यप्रकरणा पर्यंत सर्व विधि करावेत. संस्कार दिनीं बालकाचे क्षौर कावून, स्नान करवून शुद्ध वस्त्रें परिधान करण्यास देऊन यज्ञमंडपांत त्याला आणावें. त्याला मिष्टान्नादिकाचें भोजन घालून मग वेदीच्या पश्चिमभागी सुन्दर आसनावर पूर्वाभिमुख बसवावें. बालक पिता व ऋत्विजादि लोकांनीं पृ. वर्णन केल्याप्रमाणे आपापल्या आसनावर बसून यथावत् आचमनादि क्रिया करावा. पश्चात् कार्यकर्त्यानें बालकाच्या मुखांतून पुढील वाक्य वदवावें. ब्रह्मचर्यमागाम्, ब्रह्मचार्यसानि ॥ पार. । कां. २ । कं. २ ॥

नंतर *आचार्यानें :—

ओं येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतम्।तेन त्वा परिधाम्यायुषे

---

*जो सांगोपांग वेदांचे शब्द, अर्थ संबंध जाणणारा, क्रियावान् छल, कपट रहित, सर्वांना प्रेमपुरःसर विद्या देणारा, परोपकारी. तन मन धनपूर्वक सर्वांच्या सुखार्थ झटणारा, महाशय, निःपक्षपाती सत्योपदेष्टा, सर्वहितैषी, धर्मात्मा, जितेंद्रिय असतो त्यास आचार्य म्हणतात.

दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसे ।पार. कां. २ । कं. २ । ७॥

हा मंत्र बोलून सुंदर वस्त्रोपवस्त्रें बालकास नेसावयास द्यावीत मग आचार्यासमोर बालकानें बसावें व हातामध्यें यज्ञोपवीत घेऊन ।—

ओं यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥१॥
यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामि ॥२॥
पार. का. २ । २ । ११ ॥

ह्या मंत्राचें उच्चारण करून आचार्यानें बालकाच्या डाव्या खांद्या वरून कंठाजवळून यज्ञोपवीतामधून शिर काढावें व उजव्या बगले खालीं कमरे पर्यंत जानवें घालावें. तत्पश्चात् बालकाला आपल्या उजव्या बाजूस घेऊन त्याच्याकडून ईश्वरस्तुति, प्रार्थना, उपासना, स्वस्तिवाचन, शांतिपाठ म्हणवून घ्यावा. समिदाधान, अग्न्याधान करविल्यावर (ओं अदितेऽनुमन्यस्व.) इत्यादि चार मंत्रांनीं पूर्वोक्त रीतीप्रमाणें कुंडाच्या चोहोंबाजूस जल शिंपडून आज्याहुतीस प्रारंभ करावा.

वेदीमधील प्रदीप्त समिधाकडे लक्ष देऊन त्यावर चमचानें आज्यस्थालींतून तूप घेऊन आघारावाज्य भागाहुति चार व व्याहृति आहुति ४ तथा. पृ. २५ प्रमाणें आज्याहुति ८ एकूण १६ घृताहुति दिल्यानंतर प्रधान होमाच्या आहुति निम्नलिखित मंत्रांनी द्याव्या. (ओं भूर्भुवः स्वः । अग्न आयूंसि.) पृ० २५ मधील ४ आज्याहुति द्याव्या. तत्पश्चात् :—

ओं अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयम् ।
तेनर्ध्यासमिदमहमनृतात्सत्यमुपैमि स्वाहा। इदमग्नयेइदं न मम।१।

ओं वायो व्रतपते०×स्वाहा ॥ इदं वायवे-इदं न मम ॥२॥
ओं सूर्य व्रतपते० स्वाहा ॥ इदं सूर्याय-इदं न मम ॥३॥
ओं चन्द्र व्रतपते० स्वाहा ॥ इदं चन्द्राय-इदं न मम ॥४॥
ओं व्रतानां व्रतपते० स्वाहा॥इदमिन्द्राय व्रतपतये-इदं न मम॥५॥
मं. ब्रा. १।९।९---१३ ॥ गोभिल २।१०।१६।

ह्या पांच मंत्रांनीं पांच आज्याहुति द्याव्या. तदनंतर पृ. २४ तील व्याहृति आहुति ४ व पृ० २४ प्रमाणें स्विष्टकृत आहुति १ व प्राजापत्याहुति १ एकूण सहा घृताहुति द्याव्या. सर्व मिळून १५ आहुति बालकाच्या हातानें देवविण्यांत याव्या. तदनंतर आचार्यानें वेदीच्या उत्तरेस पूर्वाभिमुख बसावें व बालकानें आचार्य सन्मुख पश्चिमेस मुख करून बसल्यावर आचार्याने बालकाकडे पाहून :-

ओं आगन्त्रा समगन्महि प्र सुमर्त्यं युयोतन । अरिष्टाः संचरेमहि स्वस्ति चरतादयम् ॥ मं. ब्रा. १।६।१४॥ या मन्त्राचा जप करावा.
माणवकवाक्यम्-ओं ब्रह्मचर्यमागामुपमानयस्व ॥ मं.ब्रा.१।६।१६
आचार्योक्तिः-को नामासि+॥ गो. २।१०।२२--२३ ॥
बालकोक्तिः-एतन्नामास्मि * ॥ म. ब्रा. १।६।१॥
ओं आपो हिष्ठा मयोभुवस्ताः न ऊर्जे दधातन । महेरणाय चक्षसे ॥ १ ॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः उशतीरिव मातरः ॥ २ ॥ तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥ ऋ. मं.१०।सू. ९ मं. १-३

×यानंतर 'व्रतं चरिष्यामि' हा सगळा मंत्र म्हटला पाहिजे.
+तुझें नांव काय असें विचारावें.
*माझें हें नांव आहे.

हे तीन मंत्र म्हणून झाल्यावर बालकाची उजवी हस्तांजली शुद्धोदकानें भरून आचार्यानें आपली अञ्जली भरल्यावर.

ओं तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥ ऋ. मं. १ ।सू० ८२ । मं० ५

ह्या मंत्रानें आचार्यानें आपली अंजली बालकाच्या अंजलींत सोडावी. मग बालकाची हस्तांजली अंगुष्ठ सहित पकडून :—

ओं देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसौ+ ॥ य. अ. ५ । मं. २६ ॥

हा मंत्र म्हणून बालकाची हस्ताञ्जलि खालीं भांड्यांत सोडावी. या प्रमाणें दुसरी एक सोडावी अर्थात् आचार्यानें आपली अंजली भरून बालकाच्या अंजलीमध्यें ती सोडून अंगुष्ठसहित हात धरल्यावर—

ओं सविता ते हस्तमग्रभीत्, असौ ॥ आ १ । २० । ५ ॥

या मंत्रानें भांड्यांत सोडावी. अशीच तिसरी. पुनः आचार्यानें आपल्या हातांत जल घेऊन तें बालकाच्या अंजलीं सोडून अंगुष्ठ-सहित हात धरावा.

ओं अग्निराचार्यस्तव, असौ ॥ मं. ब्रा. १ । ६ । १५ ॥

तीसऱ्यांदा बालकाच्या हातांतील जल सोडवून बाहेर यावें व सूर्यासमोर उभे राहिल्यावर आचार्यानें :—

ओं देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी ते गोपाय समामृत ॥ आ.१।२०।६॥

हा एक व पृष्ठ १२ प्रमाणें (तच्चक्षुर्देवहितम्०) हा दुसरा मंत्र बालकाकडून म्हणवून सूर्यावलोकन करवावें. बालकासह आचार्यानें यज्ञमंडपांत घेऊन यज्ञकुंडाच्या उत्तरबाजूस बसावें.

+असौ या पदस्थलीं बालकाचें संबोधनान्त नामोच्चारण सर्वत्र केलें पाहिजे.

ओं युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः ॥ ऋ. मं. ३ । सू. ८ । मं. ४ ॥

ओं सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्तस्व, असौX ॥ गोभिल २ । १० । २८ ॥

हा मंत्र म्हणावा व बालकानें आचार्याची प्रदक्षिणा घालून त्या समोर बसल्यावर आचार्यानें बालकाच्या दक्षिण खांद्यावर आपल्या उजव्या हाताचा स्पर्श करावा व मग आपल्या हातास वस्त्राच्छादित करून :—

ओं प्राणानां ग्रन्थिरसि मा विस्रसोऽन्तक इदं ते परिददामि, अमुम् ॥१॥ गो. २ । १० । २८ ॥ हा मंत्र म्हटल्यावर

ओं अहूर इदं ते परिददामि, अमुम् ॥२॥ या मन्त्रानें उदरावर

ओं कृशन इदं ते परिददामि, अमुम् ॥ ३ ॥ या मंत्रानें हृदयावर

ओं प्रजापतये त्वा परिददामि, असौ ॥४॥ यानें उजव्या खांद्यावर

ओं देवाय त्वा सवित्रे परिददामि असौ ॥५॥ मं.ब्रा. १।६।२१–२४

ह्या मंत्रानें डाव्या हाताने डाव्या स्कंधावर स्पर्श करून बालकाचा हृदयावर हात ठेवून—

ओं तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो३ मनसा देवयन्तः ॥

ऋ. मं. ३ सू० ८ मन्त्र ४

हा मंत्र बोलून आचार्यानें सन्मुख होऊन बालकाच्या हृदयाच्या उजव्या बाजूवर आपला हात ठेवल्यावर :—

ओं मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु ।

× 'असौ' आणि 'अमु' या उभय स्थानीं बालकाचें सर्वत्र नामोच्चारण करावें.

मम व्राचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम् ॥
पार. कां. २ कं. १६

आचार्यानें हा मंत्र बोलून हे शिष्या ! तुझ्या हृदयाला मी माझ्या आधीन करतों, तुझें हृदय-चित्त माझ्या चित्ताशीं सदैव अनुकूल राहो आणि तूं माझी वाणी एकाग्र चित्तें श्रवण करीत जा, तिच्या अर्थाचें सेवन कर व आजपासून तुझ्या प्रतिज्ञे प्रमाणें बृहस्पति परमात्मा तुला मजशीं युक्त करो. अशी प्रतिज्ञा करविल्या वर आचार्या जवळ बालकानें प्रतिज्ञा करावी की, आचार्य ! मी उत्तम शिक्षण, विद्योन्नति ही आपल्या कृपेनें प्राप्त करून आपलें माझ्या हृदयीं मी सदैव धारण करतों. माझ्या चित्तानुकूलच आपलें चित्त नेहमीं राहो, आपण माझी वाणी लक्षपूर्वक ऐका, परमात्मा माझ्याकरितां आपणांस सर्वकाल विद्यमान ठेवो. अशा उभयतांच्या प्रतिज्ञा झाल्यावर :—

आचार्योक्तिः—को नामाऽसि ॥ तुझें नांव काय आहे ?

बालकोक्ति :—अहं भोः ।···नामाऽस्मि । माझें अमुक नांव असें उत्तर द्यावें.

आचार्यः–कस्यब्रह्मचार्य्यसि । तूं कोणाचा ब्रह्मचारी आहेस ?

बालकः–भवतः ॥ पार० कां० २ क० २ ॥ आपला.

आचार्यानें बालकाच्या रक्षणार्थ :–

इन्द्रस्य ब्रह्मचार्य्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तव असौ ॥
पार. कां. २ । कं. २ । १८–२०

हा मंत्र म्हटल्यावर तत्पश्चात्

ओं कस्य ब्रह्मचार्य्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्वा कमुपनयते काय त्वा परिददामि ॥१॥ आश्व. १ । २० । ७ ॥

ओं प्रजापतये त्वा परिददामि। देवाय त्वा सवित्रे परिददामि। अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि। द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि। विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि। सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्यै ॥२॥ पार. कां. २। कं० २

हा मंत्र बोलून. प्राणादि विद्येचें संपादनार्थ यत्नवान हो असा उपदेश करावा. येथपर्यंत उपनयन संस्कार विधि केल्यावर त्याच दिवशीं वेदारंभ करण्याचा पिता व आचार्य यांचा विचार असेल तर तेव्हां करावा नसल्यास पुढें करावा. नंतर महावाम देव्यगान करून संस्कारार्थ आलेल्या सर्वांचा यथोचित आदर सत्कार करून त्यांना वाटें लावावें. व माता, पिता, आचार्य इष्टमित्रादि सर्वांनीं ओं त्वं जीव शरदः शतं वर्द्धमानः। आयुष्मान् तेजस्वी वर्चस्वी भूयाः ॥

असा आशीर्वाद देऊन आपापल्या घरीं जावें.

इत्युपनयनसंस्कारविधिः समाप्तः ॥

अथ वेदारम्भसंस्कारविधिर्विधीयते ॥

गायत्री मंत्रापासून तों सांगोपांग* वेदाध्ययन करिण्याकरितां जे नियम त्या नियमांचा धारणारंभ म्हणेज 'वेदारंभ' होय.

समय :—ज्या दिवशीं उपनयन×संस्कार करण्यांत येतो तो दिवस अथवा शक्य नसल्यास दुसऱ्या दिवशीं किंवा तेव्हांही शक्य नसल्यास उपनयन कालापासून एक वर्षाचे आंत कोणत्याही दिवशीं तो करावा.

विधि :—वेदारंभ दिनीं प्रातःकालीं शुद्धोदकानें स्नान करून शुद्ध वस्त्र परिधान केल्यावर पित्यानें व पिता नसल्यास आचार्यानें बालकास घेऊन वेदीच्या पश्चिम भागीं पूर्वाभिमुख त्याला बसवावें. तत्पश्चात् ईश्वर स्तुति×प्रार्थनोपासना, स्वस्तिवाचन, शांतिप्रकरण करून पृ० २१ प्रमाणें (भूर्भुवः स्वः) या मंत्रानें अग्न्याधान पृ० २२ प्रमाणें (ओं अयन्त इध्म०) इत्यादिकांनीं ४ समिदाधान पृ० २३ प्रमाणें (ओं अदितेनुमन्यस्व०) इत्यादि तीन मंत्रानीं कुण्डाच्या तिन्ही बाजूस आणि (ओं देव सवितः) त्यानें चोहोकडे जल सिंचन करून पृ.२२ प्रमाणें (उद्बुध्यस्वाग्ने०) या मंत्रानें अग्नि प्रदीप्त समिधा वर पृ० २३ प्रमाणें आघारावाज्य-

*अंग :-शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद, ज्योतिष.
उपांग :-पूर्वमीमांसा, वैशेषिक, न्याय; योग, सांख्य व वेदान्त.
उपवेदः-आयुर्वेद, धनुर्वेद, गांधर्ववेद व अर्थवेद म्हणजे शिल्पशास्त्र.
ब्राह्मण :-ऐतरेय, शतपथ, साम व गोपथ.
वेद :-ऋक्; यजु, साम व अथर्व.

×उपनयनानंतर तावडतोब वेदारंभ संस्कार असेल तर पुनः ईश्वरस्तुति प्रार्थनोपासना व शान्ति प्रकरण करणें आवश्यक नव्हे.

भागाहुति ४ व्याहृति आहुति ४ व पृ० २५ प्रमाणें ८ आज्याहुति दिल्यानंतर प्रधान* होमाहुति द्याव्या. मग पृ० २४ प्रमाणें व्याहृति आहुति ४ आणि स्विष्टकृत आहुति १ प्राजापत्याहुति १ मिळून ६ आज्याहुति बालकाकडून देववाव्या.

ओं अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु । ओं यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि । ओं एवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु । ओं यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि । ओं एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम् ॥ पार. कां· १ । कं. ४ ॥

या मंत्रांनीं वेदीचा अग्नि एकत्र करावा. नंतर बालकानें कुंडप्रदक्षिणा करून पृ० २३ प्रमाणें "अदितेनुमन्यस्व" इत्यादि ४ मंत्रांनीं कुंडाभोंवतीं जल सिंचन केल्यावर कुंडाच्या दक्षिणेस उत्तराभिमुख उभें राहून तुपांत भिजवलेली एक समिधा हातीं घ्यावी व

ओं अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे । यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासꣳ स्वाहा।

पार. कां. १ । कं. ४-३

समिधा वेदिस्थ अग्नीच्या मध्यभागीं सोडावी. या प्रमाणें दुसरी व तिसरी समिधा सोडावी. पुनः "ओं अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं०" ह्या मंत्रानें वेदींतील एकत्र करून पृ० २३ प्रमाणें

---

*जो संस्कार मुख्य केला जातो त्यास प्रधान होम असें म्हणतात.

"ओं अदितेनुमन्यस्य०" इत्यादि चार मंत्रांनीं कुंडाच्या सभोंवतीं जल सिंचन करून बालकानें वेदीच्या पश्चिमेस पूर्वाभिमुख बसून वेदीच्या अग्नीवर दोन्ही हात थोडेसे रोकून त्यांना जल लावल्यावर :—

ओं तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि ॥१॥ ओं आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि ॥२॥ ओं वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि ॥३॥ ओं अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण ॥४॥ ओं मेधां मे देवः सविता आदधातु ॥५॥ ओं मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु ॥६॥ ओं मेधां मे अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥७॥ पार. कां. २ । कं. ४ ॥

या सात मन्त्रांनी सात वार किंचित अग्नीवर गरम करून त्याला जलस्पर्श करावा व मग त्या हातांनीं मुखस्पर्श केल्यावर बालकानें :—

ओं वाक् च म आप्यायताम् ॥ या मन्त्रानें मुख
ओं प्राणश्च म आप्यायताम् ॥ यानें नाकपुड्या,
ओं चक्षुश्च म आप्यायताम् ॥ यानें दोन्ही डोळ्यास
ओं श्रोत्रश्च म आप्यायताम् ॥ यानें दोन्ही कानास
ओं यशो बलश्च म आप्यायताम् ॥यानें दोन्ही बाहूस स्पर्श करावा

ओं मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु । मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु । मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु । यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासम् । यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासम् । यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासम् । तैत्तिरी. आर. प्र. ४५

हा मन्त्र बोलून बालकानें परमेश्वराचें उपस्थान करावें. मग कुंडाच्या उत्तर बाजूनें जाऊन जमिनीवर गुडघे टेकल्यावर पूर्वाभिमुख बसावें व आचार्यानें बालकासमोर पश्चिमाभिमुख बसावें.

बालकोक्तिः—अधीहि भूः सावित्रीं भो अनुब्रूहि ॥

आचार्याला उद्देशून बालकानें म्हणावें; आचार्य ! प्रथम एक ओंकार व मग तीन महा व्याहृति हे त्रिक अर्थात् ह्या त्रिपुटींचा मिळून जो परमात्म्याचा वाचक मंत्र आहे त्याविषयीं मला उपदेश करा. यानन्तर आचार्यानें एक वस्त्र घेऊन तें आपल्या व बालकाच्या खांद्यावर टाकावें व आपल्या हातानें बालकाच्या दोहो हातांचीं बोटें धरून खालीं लिहिल्याप्रमाणें बालकाला तीन वेळा गायत्री मंत्रोपदेश करावा.

प्रथमवार ओं भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुर्वरेण्यम् ।

एकढाच भाग सांगून तेवढ्याचेंच शुद्ध उच्चारण बालकाकडून करवून घ्यावें.

ओं भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

नंतर हे पद सांगून एक एकाचें हळूहळू उच्चारण करवावें. नंतर

ओं भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

संपूर्ण मंत्र शुद्धपणें म्हणवून घेतल्यावर त्याच्या अर्थ सांगावा :—

अर्थ—(ओं) हें मुख्य परमेश्वराचें नांव आहे. या एका नांवांत अन्य सर्व नांवांचा अंतर्भाव होतो (भूः) जो प्राणांचाहि प्राण (भुवः) सर्व दुःखापासून सोडविणारा (स्वः) स्वयं सुखस्वरूप व आपल्या उपासकाला सर्व सुखांची प्राप्ति करवून देणारा आहे, त्या (सवितुः) सर्व जग निर्माण करणाऱ्या,

सूर्यादि प्रकाशकाचाही प्रकाशक, समग्र ऐश्वर्य प्रदात्या (देवस्य) कामना करण्यायोग्य, सर्वत्र विजयी करविणाऱ्या, (वरेण्यम) अति श्रेष्ठ, ग्रहणीय करण्यायोग्य (भर्गः) सर्व क्लेशांचें भस्म करणाऱ्या, पवित्र, शुद्ध स्वरूप जो परमात्मा आहे (तत्) त्या प्रभूचें आम्ही लोकांनी (धीमहि) धारणा करावी. (यः) असा जो परमात्मा आहे तो (नः) आमची (धियः) बुद्धि उत्तम गुण, कर्म, स्वभावयुक्त करून तिला (प्र, चोदयात्) सन्मार्गी प्रेरित करो. याच हेतुकरितां त्या प्रभूची स्तुति, प्रार्थना व उपासना करावी. ईश्वराखेरीज अन्य कोणात्याही उपास्य इष्टदेव अगर ईश्वरतुल्य अथवा ईश्वराहून श्रेष्ठ मानलें न पाहिजे. अशा प्रकारें अर्थ समजावून द्यावा. पश्चात्—

ओं मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु ।
मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम् ॥
पार० कां० २ कं० २ ॥

या मंत्रानें बालक व आचार्य यांनीं पूर्ववत् दृढ प्रतिज्ञा करावी. मग

ओं इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म आगात् ।
प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयम् ।
मं० ब्रा० १ । १ । २७

ह्या मंत्रानें सुंदर, गुळगुळीत मेखला* आचार्यानें बालकाच्या कमरेस बांधूनः—

ओं युवा सुवासाः परिवीत आगात् स उ श्रेयान् भवति जायमानः

---

*ब्राह्मणाला मुञ्ज वा दर्भाची, क्षत्रियाला धनुषसंज्ञक तृण वा वल्कलाची व वैश्याला ऊन वा शण यांची मेखला पाहिजे.

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो३ मनसा देवयन्तः ॥

—ऋ० मं० ३ सू० ८ मं० ४ ॥

हा मंत्र बोलून दोन शुद्ध कफन्या, अंगरखे एक उत्तरीय व दोन कटिवस्त्र आचार्यानें ब्रह्मचाऱ्यास द्यावेत आणि त्यापैकीं एक कफनी, अंगरखा, उत्तरीय तत्कालीच धारण करवावेत. तत्पश्चात् आचार्यानें 'दण्ड'× हातामध्यें धारण करून उभे राहावें व बालकानें आचार्यसन्मुख हात जोडून उभे राहावें व

ओं यो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधिभूम्याम् ।
तमहं पुनरादद आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय ॥

हा मंत्र म्हणून आचार्याच्या हातातून बालकानें दंड घ्यावा. तत्पश्चात् पित्यानें ब्रह्मचर्याश्रमाचा साधारण उपदेश करावाः-

ब्रह्मचार्यसि असौ★॥१॥ अपो अशान ॥२॥ कर्म कुरु ॥३॥ दिवा मा स्वाप्सीः ॥४॥ आचार्याधीनो वेदमधीष्व ॥५॥द्वादश वर्षाणि प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं गृहाण वा ब्रह्मचर्यं चर ॥६॥ आ० १।२२।२--३ ॥ आचार्याधीनो भवान्यत्राधर्माचरणात् ॥७॥

×ब्राह्मण ब्रह्मचाऱ्याला डोकीच्या केसापर्यंत उंच असेल असा पलसाचा अगर बेलाचा, क्षत्रियाला वड वा खादिराचा ललाट पर्यंत, वैश्याला पिलू अथवा गूलर वृक्षाचा नासिकेच्या अग्रभागास पोचेल इतका उंच 'दंड' असावा. दंडाचें हें प्रमाण आहें. किडेले, वांकडेतिकडे, जळके असे नसून ते गुळगुळीत, सरल असावेत. बसण्यासाठीं १ मृगचर्म, १ जलपात्र, १ उपपात्र व १ आचमनीय इतक्या वस्तु ब्रह्मचाऱ्यास द्याव्या.

★असौ या पदस्थलीं सर्वत्र ब्रह्मचाऱ्याचें नांव उच्चारावें

क्रोधानृते वर्जय ॥८॥ मैथुनं वर्जय ॥९॥ उपरि शय्यां वर्जय ॥१०॥ कौशीलवगन्धाञ्जनानि वर्जय ॥११॥ अत्यन्तं स्नानं भोजनं निद्रां जागरणं निन्दां लोभमोहभयशोकान् वर्जय ॥१२॥ प्रतिदिनं रात्रेः पश्चिमे यामे चोत्थायावश्यकं कृत्वा दन्तधावन-स्नानसन्ध्योपासनेश्वरस्तुतिप्रार्थनोपासनायोगाभ्यासान्नित्यमाचर ॥१३॥ क्षुरकृत्यं वर्जय ॥१४॥ मांसरूक्षाहारं मद्यादिपानं च वर्जय ॥१५॥ गवाश्वहस्त्युष्ट्रादियानं वर्जय ॥१६॥ अन्तर्ग्रामनिवासोपानच्छत्रधारणं वर्जय ॥ १७ ॥ अकामतः स्वयमिन्द्रियस्पर्शेन वीर्यस्खलनं विहाय वीर्यं शरीरे संरक्ष्योर्ध्वरेताः सततं भव ॥१८॥ तैलाभ्यङ्गमर्दनात्यम्लातितिक्तकषायक्षाररेचनद्रव्याणि मा सेवस्य ॥१९॥ नित्यं युक्ताहारविहारवान् विद्योपार्जने च यत्नवान् भव ॥२०॥ सुशीलो मितभाषी सभ्यो भव ॥२१॥ मेखलादण्डधारणभैक्ष्यचर्यसमिदाधानोदकस्पर्शनाचार्यप्रियाचरणप्रातःसायमभिवादनविद्यासंचयजितेन्द्रियत्वादीन्येते ते नित्यधर्माः ॥२२॥

अर्थः—तूं आजपासून ब्रह्मचारी आहेस ॥१॥ भोजनापूर्वी नित्य सन्ध्योपासन करीत जा. ॥२॥ दुष्ट कामें न करितां धर्म कृत्यें कर ॥३॥ दिवसा कधीं निजू नकोस ॥४॥ गुर्वाश्रित राहूत नित्य सांगोपांग वेदाध्ययन करण्यामध्यें पुरुषार्थी ऐस ॥५। एक एक सांगोपांग वेदाध्ययन कर. एक सांगोपांग वेद पूर्ण करण्यास १२वर्षें लागतात अर्थात् चारही सांगोपांग वेदाध्ययनास जो ४८वर्षांचा काल लागेल त्या वा अधिक

लागल्यास अधिक कालपावेतों अखंडित ब्रह्मचर्य धारण कर॥६॥ आचार्यांच्या आज्ञानुकूल राहून धर्माचरण कर परंतु जर आचार्य अधर्माचरणाचा वा अधर्माचा उपदेश करील तर तो तूं कधीं एकूं नकोस व त्याप्रमाणें वागूं नकोस ॥७॥ क्रोध व मिथ्या-भाषण करण्याचे सोडून दे ॥८॥ अष्ट* मैथुनांचा त्याग कर ॥९॥ पलंगादिकावर शयन करूं नकोस ॥१०॥ कौशीलव म्हणजे गायन, वादन व नृत्यादि निंदितकर्मे आणि सुवासिक तेले उटणी व सुरमा हीं त्याज्य मान॥११॥ अतिस्नान, अतिभोजन, अधिकनिद्रा, अधिक जागरण, निंदा, लोभ, मोह, भय, शोक हीं वर्ज कर ॥१२॥ रात्रीच्या चवथ्या प्रहरास जागें होऊन, आवश्यक अशीं शौचमुखमार्जनादि कृत्यें करून स्नान कर. सन्ध्योपासना, ईश्वरस्तुति प्रार्थना व उपासना योगाभ्यास यांचें आचरण नित्य कर ॥१३॥ क्षौर करूं नकोस ॥१४॥ मांस, रुक्ष व शुष्क अन्न खाऊं नकोस व मद्यादि पिऊं नकोस ॥१५॥ बैल, घोडा, हत्ति, उंट यांच्या-वर सवारी करूं नकोस ॥१६॥ गांवामध्यें निवास करूं नकोस त्याचप्रमाणे पादत्राण व छत्र धारण करूं नकोस ॥१७॥ लघु-शंके खेरीज उपस्थेन्द्रियाला स्पर्श करूं नकोस; वीर्यस्खलन न होतां तें शरीरांत राहील असेंच निरंतर वर्तन करून उर्ध्वरेता अर्थात् वीर्य खालीं न गळेल असे होण्याबद्दल प्रयत्न कर ॥१८॥ तैलादिकांनीं अंगमर्दन करूं नकोस, त्याप्रमाणें अति आरवंट, तेलकट, तिखट रेचक असे पदार्थ सेवन करूं नकोस ॥१९॥ आहार, विहार नियमित ठेवून विद्याग्रहण करण्यामध्यें यत्नशील अस ॥२०॥ सुशीलता, मितवक्तव्य आदि सभेस योग्य जे

---

*स्त्रीचें ध्यान, कथा, स्पर्श, क्रीडा, दर्शन, आलिंगन, एकांत-वास आणि समागम हें अष्ट मैथुन होय. ह्याचा सर्वस्वी त्याग करणाराच ब्रह्मचारी होऊं शकतो.

गुण ते ग्रहण कर ॥२१॥ मेखला व दण्ड धारण, भिक्षाचरण, अग्निहोत्र, स्नान, सन्ध्योपासन, आचार्याशीं प्रिय वर्तन, प्रातः सायं आचार्याला नमस्कार करणें इत्यादि तुझीं नित्य कृत्यें असून निषेधार्ह कृत्यें अकर्तव्य होत असें समज ॥२२॥

असा पित्यानें उपदेश केला म्हणजे बालकानें त्यांना नमस्कार करून हात जोडून सांगावें कीं, जसा आपण उपदेश केला तसेंच मी करीन. नंतर ब्रह्मचाऱ्यानें यज्ञकुंडास प्रदक्षिणा घालून कुंडाच्या पश्चिम भागीं उभें राहून माता, पिता, बहिण, भाऊ, मामा, मावशी, काका पासून तो ज्यांची इच्छा असेल अशा सर्वांजवळ भिक्षा* मागावी व जी भिक्षा मिळेल ती आचार्यांच्या समोर आणून ठेवावी. आचार्यानें त्यांतील अल्पांश ठेवून बाकी सगळी बालकास परत देऊन टाकावी ते घेऊन बालकानें आपल्या भोजनार्थ सांभाळून ठेवावी. तदनंतर बालकाला शुभासनावर बसवून वामदेव्यगान केल्यानंतर बालकानें ठेवलेल्या भिक्षेचें भोजन करावें. सायंकालपर्यंत विश्रांति व गृहाश्रम संस्कारांतील सन्ध्योपासन आचार्यानें बालकाकडून करवावें व ब्रह्मचाऱ्यासह आचार्यानें कुण्डाच्या पश्चिम भागीं पूर्वाभिमुख बसावें व स्थालीपाक म्हणजे पृष्ठ १५ मध्यें लिहिल्या प्रमाणें भात बनवून त्यांत तूप घालून पात्रांत ठेवावा. मग पृ. २१ प्रमाणें समिदाधान करून पुनः समिधा प्रदीप्त

*ब्राह्मण बालकानें पुरुषाजवळ भिक्षा मागतेवेळीं "भवान् भिक्षां ददातु" व स्त्रियाजवळ "भवती भिक्षां ददातु" क्षत्रिय बालकानें "भिक्षां भवान् ददातु" व "भिक्षां भवती ददातु" वैश्य बालकानें "भिक्षां ददातु भवान्" व "भिक्षां ददातु भवती" म्हणावे

केल्यावर आघारावाज्य भागाहुति ४ व्याहृति आहुति ४ मिळून ८ आज्याहुति द्याव्या. पश्चात् ब्रह्मचाऱ्यानें उभें राहून पृष्ठ ८४ प्रमाणें "ओं अग्ने सुश्रवः" या मन्त्रानें तीन समिधाचीं आहुति द्यावी. तत्पश्चात् बालकानें बसून यज्ञकुण्डाग्नीनें किंचित्सा आपला हात गरम करावा व पूर्वींसांगितल्याप्रमाणें मुखस्पर्श व अंगस्पर्श करावा. मग पृ. १५ प्रमाणें बनविलेला भात बालकानें आचार्यास होमार्थ व भोजनार्थ द्यावा. आचार्यानें तो भात स्थालींत घेऊन त्यांत तूप घालावें व

ओं सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधामयासिषᳪं स्वाहा ॥ इदं सदसस्पतये–इदं न मम ॥१॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । इदं सवित्रे–इदं न मम ॥२॥ ओं ऋषिभ्यः स्वाहा ॥ इदं ऋषिभ्यः–इदं न मम ॥

या तीन मन्त्रांनीं तीन व पृ. २४ प्रमाणें (ओं यदस्य कर्मणो०) या मन्त्रानें चवथी आहुति दिल्यावर पृ. २४ प्रमाणें व्याहृति आहुति ४ पृ. २५ प्रमाणें (ओं त्वन्नो०) यांनीं ८ आज्याहुति एकूण १२ आज्याहुति दिल्यावर ब्रह्मचाऱ्यानें शुभासनावर पूर्वाभिमुख बसून पृ. २७ प्रमाणें वामदेव्यगान आचार्यासह करावें.

अमुकगोत्रोत्पन्नोऽहं भो भवन्तमभिवादये ॥

असें वाक्य बोलून आचार्यास वंदन करावें आणि आचार्यानें

आयुष्मान् विद्यावान् भव सौम्य ॥

असा आशीर्वाद द्यावा. नंतर होमापैकीं अवशिष्ट हविष्यान्न असेल तें व दुसरें सुन्दर मिष्टान्न भोजन आचार्यासह करावें. तत्पश्चात् हस्त, मुख प्रक्षालन करून संस्कारासमर्थींचे निमंत्रित जे

असतील त्यांना यथायोग्य भोजन घालावे. मग स्त्रियांना स्त्रियांनी व पुरुषाना पुरुषांनीं वाटें लावावें. व सर्वांनीं

हे बालक ! त्वमीश्वरकृपया विद्वान् शरीरात्मबलयुक्तः कुशली वीर्यवानरोगः सर्वाविद्या अधीत्याऽस्मान् दिदृक्षुः सन्नागम्याः॥

अशा बालकाला आशीर्वाद द्यावा. तत्पश्चात् तीन दिवसपर्यंत बालकानें भूमीवर शयन करावे, प्रातः सायं पृ.८४ प्रमाणें (ओमग्ने सुश्रवः) या मंत्रानें समिधा होम .व पृ. २१ प्रमाणें मुखादि अंगस्पर्श करावा. व ३ दिवसपर्यंत (सदसस्पति) इत्यादि पृ. २१ प्रमाणें मुखादि पृ. २३ प्रमाणें ४ स्थालीपाक आहुति पूर्वोक्त रीतींने ब्रह्मचाऱ्याकडून करवाव्या. तीन दिवसपर्यंत. आंवट. तिखट, तेलकटरहित पदार्थाचे भोजन ब्रह्मचाऱ्यानें करावें. तत्पश्चात् पाठशाळेंत जाऊन गुरुसमीप विद्याध्ययन करते समयींच्या प्रतिज्ञा करावयाच्या त्या उभय गुरु-शिष्यांनीं कराव्या.

आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः । तं रात्रीस्तिस्त्र उदरे बिभर्ति तं जातं द्रष्टुमभिसंयन्ति देवाः ॥१॥

इयं समित्पृथिवी द्यौर्द्वितीयोतान्तरिक्षं समिधापृणाति ।
ब्रह्मचारी समिधा मेखलया श्रमेण लोकांस्तपसा पिपर्ति ॥२॥

ब्रह्मचार्येति समिधा समिद्धः कार्ष्णं वसानो दीक्षितो दीर्घश्मश्रु ।
स सद्य एति पूर्वस्मादुत्तरं समुद्रं लोकान्संगृभ्य मुहुराचरिक्रत् ।३।

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं वि रक्षति ।
आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते ॥४॥

ब्रह्मचर्येण कन्या३ युवानं विन्दते पतिम् ॥५॥

ब्रह्मचारी ब्रह्म भ्राजद् बिभर्ति तस्मिन्देवा अधि विश्वे समोताः

प्राणापानौ जनयन्नाद् व्यानं वाचं मनोहृदयं ब्रह्म मेधाम् ॥६॥
अथर्व का. ११ सू. ५॥

संक्षिप्त भाषार्थ-प्रतिज्ञेनुरूप आचार्यानें ब्रह्मचाऱ्याला आपल्या संन्निध ठेवून तीन रात्री त्याला सन्ध्योपासनादि सत्पुरुषांचे आचार यांचें शिक्षण द्यावें. ब्रह्मचाऱ्याठायीं विद्याभिरुचि उत्पन्न करावी. त्याला पूर्ण विद्वान् बनवून ब्रह्मचर्य व विद्यासमाप्तीं नंतर स्वगृहीं पाठवावें. ब्रह्मचारी गुरुगृहाहून अशाप्रकारें परत आला म्हणजे सर्व विद्वान् लोकांनीं त्यास सामोरे जावून सन्मान करावा.

जो ब्रह्मचारी वेदारंभ समयीं तीन समिधा अग्नीमध्यें होम-करून नियमपूर्वक ब्रह्मचर्य पालन करतो, विद्या पूर्ण करण्यांत दृढोत्साही असतो तो जणूंकाय पृथिवी, सूर्य, अन्तरिक्ष समान सर्वांचें पालन करतो असें समजावें कारण तो समिदाधान मेखलादि चिन्हांचें धारण व परिश्रमपूर्वक विद्या पूर्णकरून आपल्या ब्रह्मचर्यानुष्ठानरूप तपश्चर्येनें सर्वलोकांना सद्गुण व आनन्द या योगें तृप्त करितो ॥२॥

विद्यासंपन्न व मृगचर्मादि धारण करून दीक्षित बनल्यावर (दीर्घश्मश्रुः) ४० वर्षेपावेतों दाढी, मिशा वगैरे पञ्चकेशधारी ब्रह्मचारी होतो तेव्हां तो पूर्व समुद्ररूप ब्रह्मचर्यानुष्ठान पूर्ण करून गुरुकुलापासून सुटून गृहस्थाश्रमरूपी समुद्रास शीघ्र प्राप्त होतो. तो सर्व लोकांचा संग्रह करून बारंबार पुरुषार्थ व जगताला सत्योपदेश द्वारा मुदित करतो. ॥३॥

जो पूर्ण ब्रह्मचारी असून तपश्चरणपूर्वक जो पूर्ण विद्वान्, सुशिक्षित, सुशील, जितेन्द्रिय, विविध प्रकारें राज्यपालन करूं शकतो तोच उत्तम राजा होय, व तोच विद्वान्, ब्रह्मचारी व आचार्य होऊं शकतो कीं, जो ब्रह्मचर्य पालन करून संपूर्ण विद्या प्राप्त करतो. ॥४॥

ज्याप्रमाणें मुलांनीं पूर्ण ब्रह्मचर्य व विद्या प्राप्त करून पूर्ण तारुण्यांत आपणासदृश कन्येशीं विवाह करावा त्याचप्रमाणें मुलीनींही अखंड ब्रह्मचर्यद्वारा पूर्ण विद्या प्राप्त केल्यावर पूर्ण युवति बनून स्वसमान, पूर्ण तरुण अशाच कुमाराशी विवाह करावा ॥५॥

ब्रह्मचारी जेव्हां ब्रह्म अर्थात् सांगोपांग चार वेदांचे शब्दार्थ संबंध यांना ज्ञानपूर्वक धारण करतो तेव्हांच तो प्रकाशमान होतो, तेव्हांच त्यामध्यें संपूर्ण दिव्यगुण निवास करतात, व सर्व विद्वान त्याजशीं मित्रता करतात. ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्याच्याच योगें प्राण, दीर्घजीवन प्राप्त करतो दुःख क्लेश निवारण करतो संपूर्ण विद्येंत निपुण बनतो, उत्तम वाणी पवित्र आत्मा, शुद्ध हृदय परमात्मा व श्रेष्ठ प्रज्ञा यांना धारण करून अखिल मानवांच्या हितार्थ सर्व विश्वाचा प्रकाश करतो ॥६॥

ब्रह्मचर्य काल

प्रमाण :—छांदोग्योपनिषद्, तृतीय प्रपाठक, सोळावा खंडः-

मातृमान् पितृमानाचार्य्यवान् पुरुषोवेद ॥१॥ पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत् प्रातःसवनं चतुर्विंशत्याक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा वाव वसव एते हीद॑ँ सर्वं वासयन्ति ॥२॥ तं चेदेतस्मिन् वयसि किञ्चिदुपतपेत् स ब्रूयात् प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनुसन्तनुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥३॥ अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनंसवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदं सर्वं रोदयन्ति ॥४॥ तं चेदेतस्मिन्

वयसि किञ्चिदुपतपेत् स ब्रूयात् प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसवनमनुसन्तनुतेति माहम्प्राणानां रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥५॥ अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत् तृतीयसवन-मष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा वावादित्या एते हीदं सर्वमाददाते ॥६॥ तं चेदेतस्मिन् वयसि किञ्चिदुपतपेत् स ब्रूयात् प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसन्तनुतेति माहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो हैव भवति ॥७॥

अर्थ—जो मुलगा ५ वर्षेंपावेतों मातेकडून, ५ ते ८ वर्षेंपावेतों पित्याकडून ८ ते ४८, ४४, ४०, ३६, ३० अथवा २५ वर्षेंपर्यंत आचार्याकडून ज्ञान मिळवितो व कन्या ८ ते २४, २२, २०, १८ अथवा १६ वर्षेंपर्यंत ज्ञान प्राप्त करते तेव्हांच तो मुलगा व मुलगी विद्यायुक्त बनून धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या कामीं अति चतुर बनतात. ॥१॥ हा मनुष्य देह म्हणजे एक यज्ञ आहे. तो यथासांग उत्तम प्रकारें करावयाचा तर आयुष्य बल वगैरेनें संपन्न बनविण्यासाठीं कमीत कमी २४ वर्षेंपर्यंत पुरुषानें व १६ वर्षेंपर्यंत कन्येनें ब्रह्मचर्याश्रम यथावत् पालन करावा. ज्या प्रमाणें गायत्री मंत्रांत २४ छंद आहेत तशी हीं २४ वर्षें होत यालाच प्रातः सवन म्हणतात. त्यायोगें या मनुष्य देहामध्यें वसुरूप प्राण प्राप्त होतात ते बलवान राहून सर्व शुभ गुणांना शरीर, आत्मा व मन यांत आश्रय देतात ॥२॥ जो कोणी २५ वर्षांपूर्वी विवाह वा विषय-भोग करण्याचा उपदेश करील त्यास ब्रह्मचाऱ्यानें उत्तर द्यावें कीं,

पहा, जर माझे प्राण, मन व इन्द्रियें २५ वर्षेपर्यंत ब्रह्मचर्यद्वारा बलवान झाले नाहींत तर पुढें जो ४४ वर्षापर्यंतचा ब्रह्मचर्यकाल सांगितला असून ज्याला 'मध्यमसवन' म्हणतात, तो पूर्ण करण्यास मजमध्यें सामर्थ्य उरणार नाहीं. कारण प्रथम कोटीच्या ब्रह्मचर्यावस्थ पुढील मध्यम कोटीचें ब्रह्मचर्य अवलंबून आहे याकरितां त्याचा भंग करण्याइतका मी तुम्हा प्रमाणें मूर्ख नाहीं ब्रह्मचर्य हेंच शरीर, प्राण, अन्तःकरण व आत्मा यांचे ठायीं सर्व शुभ गुण, कर्म व स्वभाव उत्पादक कारण होय अशाचें मी माझ्या हातानें नाश करून हा जो मनुष्य देह तो निष्फल करूं काय? सर्व आश्रमांचें मूळ, उत्तमोत्तम कर्में इत्यादिकांचें मुख्य साधन जें ब्रह्मचर्य तें खंडित करून मी महा दुःखसागरांत डुबणार नाहीं पण आयुष्याचा प्रथम भाग जो ब्रह्मचर्याश्रम तो जो उत्तम तऱ्हेनें पाळन करतो तोच निश्चितपणे रोग रहित राहून संपूर्ण विद्या संपादन करू शकतो म्हणून मी तुमच्यासारख्या मूर्ख लोकांच्या सांगण्या प्रमाणें वागून मी माझ्या ब्रह्मचर्याचा लोप कधींही करणार नाहीं ।।३।। जसा ४४ अक्षरांचा त्रिष्टुप छन्द होतो तद्वत् जो मध्यम ब्रह्मचर्य ४४ वर्षाचें धारण करतो तो ब्रह्मचारी रूद्रस्वरूप बनून प्राणांचाही प्राण बनतो. मग त्याच्यापुढें कोणाही दुष्टाची दुष्टता चालूं शकत नाहीं. आणि तो सर्व दुष्ट कर्मचारी जनांना सदैव रडवीत राहतो ।।४।। जर मध्यम ब्रह्मचर्य धारण करणाऱ्याला कोणी उपदेश करील कीं तूं आतां ब्रह्मचर्याचा त्याग करून विवाहित बनून मौज कर तर ब्रह्मचाऱ्यानें असें उत्तर द्यावें कीं, जें सुख अधिकाधिक ब्रह्मचर्य पालनानें होतें व विषयेच्छा तृप्तीनें जो अत्यानंद होतो तो ब्रह्मचर्य सोडल्यानें स्वप्नांतही प्राप्त होत नाहीं कारण सांसारिक व्यवहार विषय व परमार्थसंबंधींचें पूर्ण सुख

ब्रह्मचाऱ्याला जसें उपभोगावयास मिळतें तसें अन्य कोणालाही मिळत नाहीं. याकरिता मी या सर्वोत्तम सुखदायक जें ब्रह्मचर्य त्याचा लोप न करितां विद्वान्, बलवान्, आयुष्मान्, धर्मात्मा होऊन संपूर्ण आनन्द प्राप्त करीन. तुम्हा सारख्या निर्बुद्धाच्या उपदेशाप्रमाणें वागून शीघ्र विवाहाद्वारें माझा व माझ्या कुलाला मी केव्हांही नष्ट भ्रष्ट करणार नाहीं ॥५॥ जसा ४८ अक्षरांचा जगती छन्द असतो तसा ४८ वर्षेपर्यंत ब्रह्मचर्य पालन करणारा उत्तम ब्रह्मचारी पूर्ण विद्या, पूर्ण बल, पूर्ण प्रज्ञा पूर्ण शुभ गुण, स्वभावयुक्त सूर्यवत् प्रकाशमान होऊन तो सर्व विद्यांचें ग्रहण करतो ॥६॥ प्रख्यानें असल्या सर्वोत्तम धर्मापासून ब्रह्मचाऱ्याला च्युत करण्याची इच्छा केलीतर त्यानें अशाची स्पष्ट कानउघाडणी करून उत्तर द्यावें कीं, अरे बालिशा! माझ्यापासून दूर हो, तुझ्या त्या दुर्गन्धरूप भ्रष्टवचना पासून मी दूर राहूं इच्छितों. मी माझ्या उत्तम ब्रह्मचर्यव्रताचा कदापि भंग करणार नाहीं. तें पूर्ण करून सर्वस्वी निरोगी, सर्व विद्यादि शुभगुण, कर्म स्वभावयुक्त होईन. माझी ही शुभ प्रतिज्ञा परमात्मा आपल्या कृपेनें पूर्ण करो. म्हणजे मी तुम्हासारख्या निर्बुद्धांना उपदेश व विद्या देऊन विशेषतः तुमच्या बालकांना आनंदयुक्त करूं शकेन ॥७॥

चतस्रोऽवस्थाः शरीरस्य वृद्धिर्यौवनं संपूर्णता किञ्चित्परिहाणिश्चेति । तत्राषोडशाद् वृद्धिः । आपञ्चविंशतेर्यौवनम् आचत्वारिंशतस्सम्पूर्णता । ततः किञ्चित्परिहाणिश्चेति ॥१॥

पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान्नारी तु षोडशे ।
समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् ॥२॥

हें धन्वतरीजीकृत सुश्रुत ग्रन्थाचें वचन होय.

अर्थ :—या मनुष्य देहाच्या ४ अवस्था आहेत एक वृद्धि, दुसरी यौवन, तिसरी संपूर्णता व चवथी किंचित्परिहाणि करणारी अवस्था होय. १६ व्या वर्षापासून २४ व्या वर्षापर्यंत वृद्धीची अवस्था असेत. जो कोणी ह्या वृद्धीच्या अवस्थेंत वीर्यादि धातूंचा नाश करील त्याची स्थिति कुऱ्हाडीनें वृक्षाचा बुंधा तोडणें अगर काठीनें फोडलेल्या मातीच्या भांड्याप्रमाणें स्वतः च्याच सर्वस्व नाशास कारणीभूत होऊन मग पश्चाताप करण्यासारखी होईल, असें झाल्यावर तीमध्यें कधींच सुधार होणार नाहीं व द्वितीय युवावस्था जी २५ व्या वर्षापासून प्रारंभ होऊन ४० व्या वर्षी पूर्ण होते तिला धोक्यांत घालून भावी कालची आपली भाग्य शालीनता नष्ट करून बसेल. तिसरी जी पूर्ण युवावस्था ४० व्या वर्षी असते तिच्यामध्यें जो ब्रह्मचारी असून पुनः ऋतुगामी परस्त्रीत्यागी, एक पत्नी व्रताचा, गर्भ राहिल्यापासून एक वर्ष ब्रह्मचारी राहणार नाहीं त्याची अवस्थाही पहातां पहातां धुळीस मिळण्यासारखी शोचनीय बनेल. चवथी ४० व्यावर्षापासून यावत्काल निर्वीर्य बनलेला नाहीं तावत्काल किंचित् हानिरूप अवस्था होय. किंचित् हानिऐवजी अधिक वीर्यपात होईलतर क्षय, भगन्दर रोगग्रस्त बनेल आणि जो या चारही अवस्थामध्यें यथोक्त सुरक्षित ब्रह्मचर्य पाळील तो सर्वदां आनन्दित राहून अखिल जगाला सुखी करूं सकेल.

स्त्री व पुरुष यांचा शरीरांत वास्तव्य करणाऱ्या ज्या पूर्वोक्त चार अवस्था सांगीतल्या त्यांचें काल भिन्न भिन्न आहेत हें लक्षांत ठेवावें. जितकें सामर्थ्य पुरुषांत २५ व्यावर्षी असनें तितकें स्त्रीमध्यें १६ व्या वर्षी असतें. अति लवकर विवाह करावयाचा झाल्यास तो पुरुषाचा २५ व्या वर्षापूर्वी व कन्येचा १६ व्या वर्षापूर्वी करूं नयें. कारण उक्त वयें हीं तुल्य सामर्थ्याची होत म्हणून तत्पूर्वीचा

विवाह अधम विवाह; १७ वर्षांची स्त्री व ३० वर्षांचा पुरुष, १८ वर्षांची स्त्री ३६ वर्षांचा पुरुष यांचे विवाह व्हावेत, ते मध्यम विवाह आणि जे २० वर्षांची वा २१ । २२ । २४ वर्षांची स्त्री ४० । ४२ । ४६ । व ४८ वर्षांच्या पुरुष यांचे विवाह असतील ते सर्वोत्तम विवाह होत.

हे ब्रह्मचारिन ! तूं हा उपदेश लक्षांत ठेव. कारण तो तुझ्या पुढील आश्रमांत उपयोगी पडेल. ज्या मनुष्याला आपली संतति स्वकुल व स्वदेश यांची उन्नति करणारी उत्पन्न व्हावी असें वाटत असेल त्यानें वर सांगितलेल्या आणि या खालीं वर्णिलेल्या उपदेशा प्रमाणें आपलें आचरण ठेवावें.

श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥१॥
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते ॥२॥
एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।
यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥३॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।
संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥४॥
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥५॥
वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।
न विप्रभावदुष्टस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥६॥
वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।

सर्वान् संसाधयेदर्थानाक्षिण्वन् योगतस्तनुम् ॥७॥
यमान् सेवेत सततं न नियमान् केवलान् बुधः
यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ॥८॥
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥९॥
अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥१०॥
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥११॥
न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥१२॥
यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ॥१३॥
संमानाद् ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।
अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥१४॥
वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तम
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥१५॥
योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥१६॥
यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥१७॥

श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।
अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥१८॥
विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।
विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥१९॥मनु०

अर्थ :—कान, त्वचा, नेत्र, जीभ, नासिका, गुदा, उपस्थ, हस्त, पाद, वाणी हीं दशेन्द्रियें या शरीरांत आहेत ॥१॥ यापैकीं कानादि पांच ज्ञानेन्द्रियें व गुदादि पांच कर्मेन्द्रियें ॥२॥ अकरावें मन असून तें आपल्या स्मृति वगैरे गुणद्वारें दोहों प्रकारच्या इन्द्रियाशीं संबंध राखतें. मनो विजयाच्या सहाय्यानें ज्ञानेन्द्रियें व कर्मेन्द्रियें हीं जिकलीं जातात ॥३॥ ज्या प्रमाणें सारथि घोड्यांना भलत्याच मार्गीं जाऊं देत नाहीं त्या प्रमाणें विद्वान् ब्रह्मचारी आकर्षक विषयांकडे धांव घेणाऱ्या इन्द्रियांना अंकित ठेवण्याचा प्रयत्न नेहमीं करतो ॥४॥ इन्द्रियांच्या स्वाधीन बनलेला ब्रह्मचारी निःसन्देह दोषी बनतो. व त्यांना अंकित ठेवणारा सर्व सिद्धि प्राप्त करतो. ॥५॥ ज्याचें ब्राह्मणत्व (मानसन्मानेच्छा न बाळगणें, जितेन्द्रिय बनणें) बिघडलेलें वा ज्याचा प्रभाव (वर्णाश्रमीचे गुणकर्म) बिघडलेले असतात त्याकडून वेदाध्ययन, त्याग(सन्यास)करणें, यज्ञ(अग्निहोत्रादि)करणें, नियम(ब्रह्मचर्यादि) पालन करणें, तप (निन्दा, स्तुति व हानि, लाभ वगैरें द्वंद्वाचें सहन) करणें आदि कर्में कदापि सिद्ध होऊं शकत नाहींत, याकरितां स्वनियम, स्वधर्म पालन करण्यांत ब्रह्मचाऱ्यानें सदैव दक्ष राहून सर्व सिद्धि प्राप्त कराव्या. ॥६॥ ब्रह्मचारी पुरुषानें सर्व इन्द्रियें वश करून व आत्म्याशीं मनाचा संयोग करून योगाभ्यास-द्वारें शरीराला किंचित् किंचित् पीडा सहन करण्याची संवय लावून आपलीं सर्व इष्ट कार्यें सिद्ध करावींत ॥७॥ केवळ

'यमांचें' च पालन न करितां 'नियमां' चेंही पालन विद्वान् ब्रह्मचाऱ्यानें नित्य करावें. कारण* यमांचें सेवन न करितां केवळ नियमांचेंच सेवन करूं पहाणाराही पतित बनतो म्हणून यम नियम या दोहोंचेंही सेवन करणें नित्य कर्तव्य समजावें ॥८॥ ज्याला अभिवादन करावयाचें त्याचा स्वभाव, विद्या व अवस्था यांचें सेवन अभिवादन करणारानें करावयाचें असते. अशा दृष्टिनें अभिवादन करणाराची अवस्था, विद्या कीर्ति, बल ह्यांची नित्य उन्नति होते. यासाठीं ब्रह्मचाऱ्यानें आचार्य, माता, पिता, अतिथि, महात्मा वगैरे सर्व आपले वाडवडिलांना नमस्कार करावा ।९॥ अज्ञ म्हणजे जो कांहींच शिकलेला नाहीं तो निश्चितपणें बालक होय व जो मंत्रद अर्थात् दुसऱ्यांना उपदेश करणारा विद्वान्, विद्या व विचार यामध्यें निपुण असतो तो, त्याची पित्यास्थानीं गणना असते त्या कारणांनीं सत्पुरुषा अज्ञ लोकांना बालक म्हणतात व मंत्रदात्याला पिता म्हणतात. म्हणून प्रथम ब्रह्मचर्याश्रम संपन्न होऊन ज्ञानवान् विद्यावान् अवश्य झाले पाहिजे ॥१०॥ धर्मवेत्या ऋषिनीं वर्षाकडे, पिकल्या केसाकडे, झुकलेल्या शरीरांगाकडे, धनाकडे व बन्धुत्वाकडे लक्ष देऊन मोठेपणा अगर वृद्धपणा मानलेला नाहीं पण पूर्ण विचारांती ठरविले कीं, जा वादविवाद समयीं उत्तरें देण्यास समर्थ असा वक्ता असेल तोच मोठा वा वृद्ध होय. या

---

* अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः ॥

निर्वैरता, सत्यभाषण, चोरीत्याग, वीर्यरक्षण व विषयभोगघृणा हे ५ यम होत.

शौच सन्तोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥

शौच, सन्तोष, तपः (हानिलाभ वगैरे द्वंद्वे सहन करणें) स्वाध्याय (वेदाध्ययन) ईश्वर प्रणिधान (सर्वस्व ईश्वरार्पण) हे ५ नियम होत.

करितां ब्रह्मचर्याश्रमसंपन्न होऊन विद्यावान् झाले पाहिजें. त्या योगानेंच जगांत मोठेपणा, प्रतिष्ठा प्राप्त होते आणि दुसऱ्यांना उत्तर कसें द्यावे त्यामध्यें निपुणता येते ॥११॥ ज्याचें शिर वांकलें आहे, केंस पिकले आहेत त्याला वृद्ध न म्हणतां जो तरुण, विद्वान होय असें विद्वज्जनानी जाणलें आहे व मानलें आहे म्हणून ब्रह्मचर्याश्रमसंपन्न होऊन विद्या शिकली पाहिजे ॥१२॥ नुसता लांकडी हत्ति नव्हे किंवा कातड्याचा बनविलेला मृग हा खरा मृग नव्हे त्या प्रमाणें केवळ विप्रकुलोत्पन्न म्हणूनच कोणी ब्राह्मण नव्हे. विद्याशून्य, निर्बुद्ध ब्राह्मण हा सदहूं हत्ती व मृग या प्रमाणें समजावा. कारण उपरोक्त हत्ति, मृग व ब्राह्मण हे तिघेही फक्त नामधारी होत. म्हणून ब्रह्मचर्याश्रमसंपन्न होऊन विद्या मिळवली पाहिजे ॥१३॥ ब्राह्मणानें मान सन्मान विषवत् समजून त्याविषयीं नित्य उदासीनता बाळगावी व अपमानाची अमृता समान आकांक्षा धरावी. आर्थात् ब्रह्मचर्यादि आश्रमाकरितां भिक्षा मागतेवेळीं सन्मानाची केव्हांही इच्छा धरूं नयें ॥१४॥ द्विजोत्तम म्हणजें ब्राह्मणादिकांत उत्तम सज्जन पुरुष असेल त्यानें सर्वकाल तपश्चर्या करीत असतां वेदाभ्यासच करावा. यामुळें ब्राह्मण व बुद्धिमान जनानीं वेदाभ्यास करणे हें परम तप गणलें आहे. म्हणून ब्रह्मचर्याश्रमसंपन्न होऊन वेदाध्ययन करावें ॥१५॥ जो ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य वेदाभ्यास न करितां अन्य शास्त्रीं श्रम करतो तो जिवंत असतांच आपल्या वंशात्मसहित शूद्रावस्थेला प्राप्त होतो. यासाठीं ब्रह्मचर्याश्रमसंपन्न बनून वेदविद्या अवश्य शिकावी ॥१६॥ फावड्यानें जमिन खोदल्यानंतर जसें मनुष्याला जल प्राप्त होते तसें गुरुजनांची सेवा करून, त्याच्या आज्ञा पाळून ब्रह्मचाऱ्यांना गुरुजनानी प्राप्त केलेली विद्या-ज्ञान मिळवितां येते. यासाठीं ब्रह्मचर्याश्रमसंपन्न होऊन वेदाध्ययन करावें ॥१७॥ उत्तम विद्या

प्राप्तीची श्रद्धा असणाऱ्यांनीं लहानाहून लहान असेल त्याच जवळूनही विद्या ग्रहण करावी, नीच जातीपासूनही उत्तम धर्म ग्रहण करावा व निंद्य कुलोत्पन्नही उत्तम स्त्री असेलतर तिचें ग्रहण करावें कारण अशी नीति आहे, याकरितां गृहस्थाश्रमापूर्वीं ब्रह्मचर्याश्रम संपादन करून कोठूनाकोठून तरी उत्तम विद्या शिकावी, उत्तम धर्म शिकावा व तदनंतर गृहाश्रमीं उत्तम स्त्री प्राप्त करून तिजशीं विवाह करावा ॥१८॥ विषा पासूनही अमृत प्राप्ति होत असेल तर तें ग्रहण करावें, बालकापासूनहि शब्दबोध प्राप्त होत असल्यास तो मिळवावा व नाना प्रकारची शिल्पकामें सर्वांपासून चांगल्याप्रकारें ग्रहण करावी. यासाठीं वर्णाश्रमसंपन्न होऊन देशदेशांतरी पर्यटणें करून उत्तम गुण शिकावेत.

यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकꣳसुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि । नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽसनेन प्रश्वसितव्यम् ॥१॥ तैत्तिरीयारण्य० प्रपा० ७ । अनु० २१ ॥

ऋतं तपः सत्यं तपः श्रुतं तपः शान्तं तपो दमस्तपश्शमस्तपो दानं तपो यज्ञस्तपो ब्रह्मभूर्भुवः सुवर्ब्रह्मैतदुपास्वैतत्तपः ॥२॥ तैत्तिरीयारण्य० प्रपा० १० । अनु० ८ ॥

अर्थ :—हे शिष्य ! जें आनंददायक, पापरहित अर्थात् अधर्माचरणरहित न्यायमूलक कर्म आहे तेंच तूं करीत अस. तद्विरुद्ध अधर्माचरण कधीं करूं नकोस. हे शिष्य ! तुझ्या मातापित्यांची गुरुजनांचीं जीं उत्तम, धर्म युक्त कर्में असतील तेवढ्यांचेंच तू आचरण कर आणि आम्हा सर्व वाडवडिलांची जीं दुष्ट कर्में त्यांचा तू त्यागकर, तदनुसार तू कधीं वागूं नकोस. हे ब्रह्मचारिन् !

आमच्यापैकीं जे धर्मात्मे, श्रेष्ठ, ब्रह्मवित् विद्वान त्यांच्या समीप राहा, त्यांचीच संगत कर व त्यांच्यावरच विश्वास ठेव ॥१॥ हे शिष्य ! तू यथार्थ जें असेल त्याचें ग्रहण कर, सत्य मानीत आ वेदादि सच्छास्त्र चें श्रवण कर, अधर्माचरणापासून मनाला परावृत्त करीत रहा, श्रोत्रादि इन्द्रियें श्रेष्ठाचरणीं लाव, क्रोधादिकांचा त्याग करून शांतता धारण कर, विद्या वगैरे शुभ गुणांचें दान कर, अग्निहोत्रादि करून विद्वज्जनांचा संगकर, भूमि, अन्तरिक्ष व सूर्यादि लोकांत पदार्थ आहेत त्यांचें यथाशक्ति ज्ञान संपादन कर, आणि योगाभ्यास, प्राणायाम, एकेश्वरोपासना कर ह्या सर्व कर्मांचा अंगिकार करणें यालाच तप म्हणतात ॥२॥

ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने च। सत्यञ्च स्वाध्यायप्रवचने च। तपश्च स्वाध्या०। दमश्च स्वाध्या०। शमश्च स्वाध्या०। अग्नयश्च स्वाध्या०। अग्निहोत्रं च स्वाध्या०। सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः। तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः। स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः। तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥३॥ तैत्तिरीय० प्रपा० ७। अनु० ९॥

अर्थ :–हे ब्रह्मचारिन् ! तूं सत्य धारण कर, शिक व शिकीव, सत्योपदेश करणें कधी सोडूं नकोस, सदैव सत्य भाषण कर, शिक व शिकीव. हर्ष शोकादि सोड, प्राणायाम योगाभ्यास कर, शिक व शिकीव. इन्द्रियांना वाईट कामापासून परावृत्त करून सत्कर्मी प्रवृत्ति कर, विद्या ग्रहण कर व करीव. अन्यायाचरणापासून अंतःकरणाला हटवून न्यायाचरणीं प्रवृत्त कर व करीव, अध्ययन व अध्यापन कर. अग्निविद्या प्राप्त कर व करीव. अग्निहोत्र करित असतां ज्ञानार्जन कर व करीव. सत्यवादी होणें, सत्य भाषणी बनणें, न्यायाचरण करीत असतां कष्ट सहन करणें, धार्मिक राहून

अध्ययन व अध्यापन करणें हेंच तप होय असें नाकोमौद्गल्य आचार्याचें मत आहे, सर्व आचार्यांचेंही तपाविषयीं असेंच मत आहे. इत्यादि उपदेश तीन दिवसपर्यंत आचार्यानें व बालकाच्या पित्यानें बालकाला करावा.

तत्पश्चात् गृहत्याग करून गुरुकुलांत जावे. पुत्र असेलतर मुलांच्या विद्यालयांत व कन्या असेलतर कन्याविद्यालयांत पाठवावें जर घरीं वर्णोच्चार करवून घेतले नसतील तर आचार्यांनी (पुत्राचा आचार्य पुरुष व कन्येची आचार्या स्त्री) बालकांकडून ते पाणिनि मुनिकृत वर्णोच्चारण शिक्षण एक महिन्यांत द्यावें. नंतर पाणिनि मुनिकृत अष्टाध्यायीचा पाठ पदच्छेद अर्थसहित ८ महिन्यांत अगर १ वर्षांत तयार करवून घ्यावा व धातुपाठ आणि दश लकारांचीं रूपें सिद्ध करावी व दश प्रक्रियाही साधित करवून मग पाणिनीमुनीकृत लिंगानुशासन व उणादि, गणपाठ तथा अष्टाध्यायीस्थ ण्वुल् व तृच् प्रत्ययाद्यन्त सुबन्तरूप महिन्यात करवून घ्यावें, तद्नंतर दुसऱ्यांदा अष्टाध्यायी पदार्थोक्ति, समास, शंका-समाधान, उत्सर्ग, अपवाद *अन्वयपूर्वक शिकवावें, संस्कृत संभाषणहीं करण्याची संवय लावावी इतका अभ्यास ८ महिन्यांत करवून घ्यावा.

तत्पश्चात् पतञ्जली मुनि कृत महाभाष्य, त्यांतील वर्णोच्चारणशिक्षा, अष्टाध्यायी, धातुपाठ, गणपाठ, उणादिगण, लिंगानुशासन ह्या सहा ग्रंथांची व्याख्या यथावत् १॥ वर्षांत शिकवावी त्याच प्रमाणें शिक्षा व व्याकरण शास्त्र ३ वर्षें अगर ४ वर्षें इतक्या अवधींत पूर्ण करावें. अशा प्रकारें सर्व संस्कृत विद्यांची

* ज्या सूत्रा चा अधिक विषय असेल तो उत्सर्ग व ज्याच्या अधिक विषया पैकीं थोडाविषय च घेणे असेल तो अपवाद असें म्हणतात.

मर्मस्थलें समजण्यायोग्य शिक्षण झाले म्हणजे यास्क मुनि कृत निघण्टु, निरुक्त तथा कात्यायनादि मुनिकृत कोश. १।। वर्षांत शिकून अव्ययार्थ आप्तमुनिकृत वाच्य वाचक संबन्धरूप* यौगिक योगरूढि व रूढि तीन प्रकारच्या शब्दार्थां चें यथावत् ज्ञान द्यावें.

तत्पश्चात् पिंगलाचार्य कृत पिंगलसूत्र, छंदो ग्रंथ भाष्य सहित ३ महीन्यांत शिकून व ३ महीन्यात श्लोकादि रचनविद्या शिकावी. तदनंतर यास्कमुनिकृत काव्यालंकारसूत्र, वात्स्यायनमुनिकृत भाष्यसहित आकांक्षा, योग्यता, आसत्ति व तात्पर्यार्थ, अन्वयसहित शिकून त्याबरोबरच मनुस्मृति, विदुरनीति व वाल्मिकी रामायणांतील कोणत्याही प्रकरणापैकीं १० सर्ग हीं १ वर्षांत संपवावी तथा पुढील १ वर्षांत सूर्य सिद्धान्तादिपैकीं कोणत्याहि एका सिद्धान्तानें गणित विद्या मध्यें बीजगणित रेखागणित व पाटीगणित ज्यास अंकगणित ही म्हणतात तें शिकावें. निघण्टु पासून तों ज्योतिष पर्यंत वेदांगें ४ वर्षांत समाप्त करावीत.

एवढें झाल्यावर जैमिनिमुनिकृत सूत्र. पूर्वमीमांसा व्यास-मुनिकृत व्याख्या सहीत, कणादमुनिकृत वैशेषिक सूत्ररूप शास्त्र गौतममुनिकृत प्रशस्तपादभाष्यसहित, वात्स्यायनमुनिकृत भाष्य-सहित गौतममुनिकृत सूत्ररूप न्यायशास्त्र, व्यासमुनिकृत भाष्य-सहित, पतंजलि मुनिकृत योगसूत्र योगशास्त्र, भागुरिमुनिकृत भाष्ययुक्त, कपिलाचार्यकृत सूत्रस्वरूप सांख्यशास्त्र, जैमिनि वा बौद्धायन आदिमुनिकृत व्याख्यासहित व्यासमुनिकृत शारीरकसूत्र व ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डुक्य, ऐतरेय, तैत्तिरिय, छांदोग्य व बृहदारण्यक दशोपनिषदें, व्यासादि मुनिकृत व्याख्या

---

*यौगिक - ज्याचा क्रियेशीं संबंध आहे-जसें-पाचक, याजक वगैरे । योगरूढि-जसें-पङ्कजादि । रूढि-धन,वन इत्यादि.

सहित वेदान्तशास्त्र. इत्यादि शास्त्रांचा २ वर्षांत अभ्यास करावा.

तत्पश्चात् बह्वृच, ऐतरेय, ऋग्वेद-ब्राह्मण आश्वलायनकृत श्रौत तथा गृह्यसूत्र * व कल्पसूत्र पदक्रम, व्याकरणादिकांच्या सहाय्यानें छन्दः स्वर पदार्थ, अन्वय भावार्थ सहित ऋग्वेदाचें अध्ययन ३ वर्षांत करावे, याप्रमाणे यजुर्वेद-ब्राह्मण शतपथ याचें पदादि सहित २ वर्षांत आणि सामब्राह्मण पदादि, गानसहित सामवेद व गोपथ ब्राह्मण, पदादि अथर्ववेद २ वर्षांत सर्व मिळून ९ वर्षांमध्यें चारही वेदांचे अध्ययन संपवावें. ऋग्वेदाचा उपवेद आयुर्वेद होय त्यामध्यें धनवन्तरिजीकृत सुश्रत व निघण्टु तथा पतञ्जलि ऋषि कृत चरक आदि आर्षग्रंथ यांचें अध्ययन ३ वर्षांत करावें सुश्रुताध्ययन करतेवेळीं सर्व शस्त्र सामुग्री तयार ठेवून शरीराचे सर्व अवयव चिरफाड करून दाखवावें; थोडक्यांत, वैद्यकशास्त्राध्ययन करविणें ते सप्रयोग असावें: मग यजुर्वेदाचा उपवेद धनुर्वेद तो शिकवावा, धनुर्वेदामध्यें शस्त्रास्त्रविद्या सांगितली आहे ती ३ वर्षांत शिकवावी, या विद्येचें ज्ञान प्राप्त करण्यास अंगिरा ऋषिकृत ग्रंथाचा फार उपयोग आहे पण तो ग्रंथ सांप्रत दुर्मिळ आहे, सामवेदाचा उपवेद गांधर्ववेद असून त्यांत नारद संहितादि ग्रन्थ आहेत ते शिकून स्वर, राग, रागिणी समय, वादित्र, ग्राम, ताल, मूर्च्छना आदींचा अभ्यास यथावत् ३ वर्षांत करावा,

तत्पश्चात् अथर्ववेदाचा उपवेद होय त्यांतशिल्पशास्त्र असून विश्वकर्मा, त्वष्टा व मयकृत संहिता ग्रंथ आहेत. सहावर्षांत ह्या ग्रंथाचा अभ्यास करून विमान, तार, भूगर्भादि विद्या हस्तगत कराव्या, या सह एकंदर १४ विद्यांचें अध्ययन ३१ वर्षांत करून महाविद्वान व्हावें व संपूर्ण जगतांचें कल्याण व उन्नति करण्यास सर्वकाल झटावें,

इति वेदारम्भसंस्कारविधिः समाप्तः ॥

---

* जे ब्राह्मण ग्रंथ हिंसापरक आहेत ते त्याज्य होय.

अथ समावर्त्तन संस्कारविधिं वक्ष्यामः

ब्रह्मचर्यव्रत, सांगोपांग वेदाध्ययन, सुशिक्षण व पदार्थविद्या यांची पूर्णरित्या प्राप्ति करून विवाहविधिपूर्वक गृहाश्रम ग्रहण करण्यासाठीं विद्यालय सोडून स्वगृहीं आगमन करणे ह्याला 'समावर्तन संस्कारविधि' म्हणतातः-

प्रमाणः—वेदसमाप्तिं वाचयीत । कल्याणैः सह सम्प्रयोगः। स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे च । आचार्यश्वशुर-पितृव्यमातुलानां च दधनि मध्वानीय। सर्पिर्वा मध्वलाभे । विष्टरः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्कः ॥१॥ आश्व० गृह्य० सूत्र

वेदꣳसमाप्य स्नायाद् । ब्रह्मचर्यं वाष्टचत्वारिꣳशकम् । त्रय एव स्नातका भवन्ति । विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्या-व्रतस्नातकश्चेति ॥२॥ पार० गृ० सू०

वेदाध्ययन समाप्त होतांच समावर्तन संस्कार करावा. पुण्यात्मे पुरुष असतील त्याच्या सर्व व्यवहाराविषयीं श्रद्धा राखावी. राजा, आचार्य, श्वशुर, काका व मामा वगैरेचें अपूर्वागमन जेव्हां होईल व स्नातक म्हणजे विद्या व ब्रह्मचर्य पूर्ण करून घरी येणारा ब्रह्मचारी स्वगृहीं येईल तेव्हां त्यानां प्रथम पाय धुण्यास, मुख-प्रक्षालन करण्यास पाणी द्यावें. नंतर ते शुभासनावर बसल्यानंतर मधुपर्क—दह्यामध्यें मध वा सहत घालून सहत न मिळाल्यास तूप घालून तो द्यावा. विद्यास्नातक, व्रतस्नातक व विद्याव्रतस्नातक असे स्नातकांचे ३ तीन प्रकार होत.* याकरितां वेदाध्ययनसमाप्ति व ४८

* केवळ विद्या समाप्त करून ब्रह्मचर्यव्रत न पाळणारा तो विद्यास्नातक, केवळ ब्रह्मचर्य पालन करून विद्या पूर्ण नकरणारा तो व्रतस्नातक आणी विद्या व ब्रह्मचर्य हीं दोन्हीं पालन करून-त्यांत स्नान करणारा तो 'विद्याव्रतस्नातक' होय.

वर्षांचें ब्रह्मचर्य समाप्त करुन ब्रह्मचाऱ्यानें 'विद्याव्रतस्नान, करावें.

तं प्रतीतं स्वधर्मेण धर्मदायहरं पितुः ।

स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥३॥ मनु० ३।३

*जो विद्वान् मातापित्याचा पुत्र, शिष्य ब्रह्मचारी असेल त्यानीं स्वधर्मानें यथावत् योग्य पितृस्थानीं त्या आचार्याला उत्तम आसनावर बसवून पुष्पमाला घालून प्रथम गोदान करावें, व यथाशक्ति वस्त्र, धन आदिनें सत्कार करावा.

तानि कल्पद् ब्रह्मचारी सलिलस्य पृष्ठे तपोऽतिष्ठत्तप्यमानः समुद्रे । स स्नातो बभ्रुः पिङ्गलः पृथिव्यां बहु रोचते ॥ ४ ॥

अथर्व कां. ११ सू० ५। मंत्र २६

अर्थः-जो ब्रह्मचारी समुद्रवत् गंभीर, व्यापक; उत्तम व्रत जे ब्रह्मचर्य त्यांत निवासकरून महातप आचरितो व वेद पठन, वीर्य्यनिग्रह करतो, गुरुजनाना प्रिय असीं प्रियाचरण कर्मे पूर्ण करून पश्चात् पृ. ११३ यांत सांगितल्या प्रमाणेस्नानविधि केल्यावर पूर्ण विद्या युक्त, सुंदर वर्णयुक्त होऊन या जगीं शुभ गुण, कर्म व स्वभाव यांनीं प्रकाशमान होतो तोच धन्यवादार्ह होय.

समयः-पृ. १६ यांत वर्णिल्याप्रमाणें समजावें परन्तु विद्या, क्रियाकौशल्य, ब्रह्मचर्यव्रत हीं जेव्हां पूर्ण होतील तेव्हांच गृहाश्रमांत प्रवेश करण्याची इच्छा मुलामुलीनीं करावी. आचार्यगृहीं वा स्वगृहीं यापकीं कोठेंही विवाह विधि करावा. समावर्तन संस्कारविधि संपविल्यावर विवाह संस्कार विधीप्रमाणें विवाह करावा.

विधिः-ज्या दिवशीं समावर्त्तनसंस्कार करणें असेल त्या दिवशीं आचार्य गृहीं पृ. १४ प्रमाणे यज्ञकुंड वगैरे बनवून सर्व पदार्थ, सामुग्रीसंस्कारापूर्वी तयार ठेवावी. स्थालीपाक× बनवून व घृतादि आणि पात्रादि यज्ञशाळेंत वेदीजवळ ठेवावे. मग पृ. २० प्रमाणे यथावत् चारी दिशांना आसनें मांडावी, आसनस्थ

× जसें कीं पृ. १५ यांत सांगितल्याप्रमाणें भात वगैरे बनवून ठेवाव

होऊन पृ· ३ प्रमाणें प्रथम ईश्वरोपासना, स्वस्तिवाचन, शांति प्रकरण करावें व सर्व जमलेल्यांनीं एकाग्रचित्तें ईश्वरध्यान करावें. तत्पश्चात् पृ· २१ अनुसार अग्न्याधान समिदाधान करून पृ· २१ प्रमाणें वेदीच्या चोहोंबाजूस उदकसेचन केल्यानंतर आसनावर पूर्वाभिमुख आचार्यानें बसून पृ. २३ प्रमाणें आघारावाज्यभागाहुति ४ व्याहृति आहुति पृ. २४ प्रमाणें ४ व पृ. २५ प्रमाणें अष्टाज्याहुति ८ व पृ. २४ प्रमाणें स्विष्टकृत आहुति १. प्राजापत्याहुति १ अशा एकंदर १८ आज्याहुति दिल्यावर पृ· ८५ प्रमाणें (ओं अग्ने सुश्रवः) यानें अग्निकुंडाच्या मध्यभागीं अग्नि एकत्र करावा.

मग पृ. ८५ प्रमाणें (ओं अग्नये समिध.) या मंत्रानें कुण्डांत ३ समिधा होम केल्यावर पृ. ८६ प्रमाणें (ओं तनूपा.) सात मंत्रांनीं दक्षिण हस्तांजलि आगीवर थोडीसी तापवून जल लावावे व मुखस्पर्श केल्यावर पृ. २१ प्रमाणें (ओं वाङ्म) इत्यादि मंत्रांनीं वर सांगितल्या प्रमाणें अंगस्पर्श केल्यावर सुगन्धादि औषधयुक्त जलानें भरलेले ८ कलश वेदीच्या उत्तर भागीं पूर्वेस ठेवलेले असतील त्यांतून :—

ओं ये अप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूष मनोहास्खलो विरुजस्तनूदुषुरिन्द्रियहा तान् विजहामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामि ॥ पार० कां० २। कं० ६। सू० १० ॥

हा मंत्र म्हणून एक भांडें घ्यावे व त्यांतील पाणी घेऊन :—

ओं तेन मामभिषिञ्चामि श्रिये यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय ॥
पार० कां० २। कं० ६ सू० ११ ॥

हा मंत्र बोलून स्नान करावे. मग उपरोक्त (ओं ये अप्स्वन्तर.) मन्त्र म्हणून दुसरें भांडें घ्यावे व त्यांतून तांब्यांत

पाणी घेतल्यावर :—

ओं येन श्रियमकृणुतां येनावमृशताᳬं सुराम् ।
येनाक्ष्यावभ्यषिञ्चातां यद्वां तदश्विना यशः ॥

पार० कां० २ । कं० ६ । सू० १२ ॥

यानें स्नान करावें. नंतर पूर्ववत् वरील (ओं ये अप्स्वन्तर०) ह्याच मन्त्रचा पाठ बोलून वेदीच्या उत्तरेकडील भांड्यांपैकीं ३ भांडीं घेऊन पृ. ७९ प्रमाणें (आपो हिष्ठा.) ह्या ३ मंत्रांचा पाठ करीत त्या भांड्यांतील पाण्यानें स्नान केल्यावर राहिलेल्या तीन कळशांतील पाण्यानें (ओं आपोहि०) स्नान करावें.

ओं उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।
अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥

ऋ. मं. १ । सू. २४ । मं. १५ ॥

हा मंत्र बोलत ब्रह्मचाऱ्यानें आपली मेखला व दंड ही टाकून देऊन सूर्यसन्मुख उभें राहावें व :—

ओं उद्यन् भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात् प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मा कुर्वाविदन् मा गमय । उद्यन् भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा यावभिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनिं मा कुर्वाविदन् मा गमय। उद्यन् भ्राजभृष्णुरिन्द्रो-मरुद्भिरस्थात् सायंयावभिरस्थात् सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं मा कुर्वाविदन् मा गमय ॥ पार० कां० २ । कं० ६ । १६ ॥

ह्या मंत्रानें परमेश्वरोपस्थान स्तुति करून दहीं व तिळ प्राशन केल्यावर जटा, लोम व नखें वपन करावी अर्थात् काढून टाकावी. मग :—

ओं अन्नाद्याय व्यूहध्वꣳ सोमो राजाऽयमागमत् । स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च ॥ पार० कां० २ । कं० ६ । १० ॥

ह्या मंत्र बोलून ब्रह्मचाऱ्यानें औदुम्बराच्या लांकडानें दंतधावन करावे. तत्पश्चात् सुगन्धिद्रव्यें शरीरास चोळून शुद्ध जलानें स्नान करावें. शरीर स्वच्छ पुसून झाल्यावर धोतर अगर पीतांबर नेसून सुगन्धयुक्त चंदन वगैरेचे अनुलेपन करावें मग चक्षु, मुख, नासिका यांचा छिद्रांना :—

ओं प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पय ॥

पार० कां० २ । कं० ६ । १८ ॥

ह्या मन्त्रानें स्पर्श करून हातांत जल घ्यावे, अपसव्य व दक्षिणमुख होऊन.

ओं पितरः शुन्धध्वम् ॥ पार० कां० २ । कं० ६ । १६ ॥

हा मन्त्र म्हणून जल भूमिवर सोडून सव्य झाल्यावर :—

ओं सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासꣳ सुवर्चा मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासम् ॥ पार० कां० २ । कं० ६ । १९ ॥

ह्या मन्त्राचा जप केल्यावर :—

ओं परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभिसंव्ययिष्ये ॥

पार० कां० २ । कं० ६ । २० ॥

ह्यानें सुंदर वस्त्र परिधान करून.

ओं यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती । यशो भगश्च मा विन्दद्यशो मा प्रतिपद्यताम् ॥ पार० कां० २ । कं० ६ । २१ ॥

ह्यानें उत्तम उपवस्त्र परिधान करावें. नंतर

ओं या आहरज्जमदग्निःश्रद्धायै मेधायै कामायेन्द्रियाय । ता अहं

प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन च ॥ पार० कां० २ । कं ६ । २३ ॥

ह्यानें सुगन्धित पुष्पमाला घेऊन :—

ओं यद्यशोऽप्सरसमिन्द्रश्चकारविपुलं पृथु। तेन सङ्ग्रथिताः सुमनस आबध्नामि यशो मयि ॥ पार० कां० २ । कं ६ । २४ ॥

ह्या मन्त्रानें ती धारण करावी. मग पागोटें, दुपट्टा वा टोपी आदि शिरस्त्राण हातांत घेऊन पृ. ८८ प्रमाणें "युवा सुवासाः" यानें तें धारण करावें. तदनंतर

ओं अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयात् ॥

पार० कां० २ । कं ६ । २६ ॥

ह्यानें अलंकार धारण करावे. व

ओं वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि ॥

यजु. ४ । ३. पार० कां० ५ । कं ६ । २७ ॥

ह्यानें नेत्रांजन करावें.

ओं रोचिष्णुरसि ॥ पार० कां० ४ । कं० ६ । २८ ॥

यानें आरशांत मुखावलोकन करावें. मग

ओं बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्धेहि तेजसो यशसो मामन्तर्धेहि ॥ पार० कां० २ । कं० ६ । २९ ॥

ह्यानें छत्र धारण करावें नंतर :—

ओं प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातम् ॥ पार० कां० २ । कं६ । ३०

ह्यानें पादत्राण धारण करावें. तपश्चात्

ओं विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वतः ॥

पार० कां० २ । कं० ६ । ३१ ॥

ह्या मंत्रानें बांस वगैरेची सुन्दर काठी हातामध्यें धारण करून गृहीं निघावें. ब्रह्मचाऱ्याच्या माता पित्यानीं आचार्यगृहाहून परत

स्वगृही येणाऱ्या पुत्रास मोठ्या मानमान्यतेनें घरीं आणावें, सर्वांनी सत्कार करावा. पृ. १११ प्रमाणें. संस्कारार्थ आलेल्यांचा अन्नपानादिकांनीं सत्कारपूर्वक भोजन घालावे. आचार्याला उत्तमासनावर बसवून त्याचा मातापित्यानीं सत्कार करून त्याला मधुपर्क, सुन्दर पुष्पमाला, वस्त्र, गोदान, धन वगैरे यथाशक्ति द्यावें. व त्याने दिलेल्या विद्यादानाबद्दल कृतज्ञतापूर्वक त्याचे आभार मानावे. तत्प्रसंगी ब्रह्मचाऱ्यानें पुढील प्रमाणें संक्षिप्त भाषण करावें.

भद्रजनहो ! ह्या महाशय आचार्यांनीं मजवर अत्यंत उपकार केला आहे, ज्यांनीं पशुत्वापासून मला सोडवून उत्तम विद्वान् बनविले त्यांचे प्रत्युपकार मी कसा फेडणार ? ते मला, मुळींच शक्य नाहीं. मी फक्त कृतज्ञता पूर्वक त्याना अनेक धन्यवाद देऊन सविनय नमस्कार करून प्रार्थना करतों कीं, ज्याप्रमाणें मला सुशिक्षण व विद्यादान देऊन कृतकृत्य त्यांनी केलें आहे त्याप्रमाणें ते अन्य विद्यार्थ्यांनाही कृतकृत्य करोत. माझ्या आचार्यांनीं मला विद्या देऊन आनन्दित व कृतकृत्य बनविलें आहे त्याप्रमाणें मीही अन्य विद्यार्थ्यांना आनंदित व कृतकृत्य करीत राहीन. आचार्य ! आपले उपकार मी केव्हांही विसरणार नाहीं.

सर्व शक्तिमान जगदीश्वर, आपणाला, मला व सर्व विद्यार्थ्यांना तथा जगाला कृपाकरून सभ्य, विद्वान्, शारीरिक व आत्मिक बलयुक्त बनवून परोपकारादि शुभ कामें सिद्धीस नेण्यास चिरायु, पुरुषार्थी, उत्साही ठेवो. ईश्वरीय गुण, कर्म, स्वभावानुसार सर्वांचें गुण, कर्म, स्वभाव होऊन धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष सिद्ध करून व करवून सर्व आनंदात राहोत.

इति समावर्त्तनसंस्कारविधिः समाप्तः।

अथ विवाहसंस्कारविधिं वक्ष्यामः ॥

ज्यानें पूर्ण ब्रह्मचर्यव्रत पालन करून विद्या बल प्राप्त केलें आहे आणि जो सर्व प्रकारें शुभ गुण, कर्म, स्वभावयुक्त बनला आहे,त्यानें स्वगुणतुल्य अशा कन्येशीं प्रीतियुक्त होऊन संतानोत्पत्ति करितां व आपापलीं वर्णाश्रमानुकूल अशीं जीं कर्तव्यें तीं करण्यासाठीं विवाह करावा. कन्येनेंही स्वगुणानुरूप पुरुषाचीच निवड करावी. अशा परस्पर तुल्य, प्रेममय स्त्रीपुरुष संबंधाला च विवाह म्हणतात.

प्रमाणानि :– उदगयन आपूर्य्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे* चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः ।१। सार्वकालमेके विवाहम् ॥२॥ आश्वलायन । आवसथ्याधानं दारकाले ॥३॥ पारस्कर । पुण्ये नक्षत्रे दारान् कुर्वीत ॥४॥ लक्षणप्रशस्तानुकुशलेन ॥५॥गोभि०

अर्थः– उत्तरायणामध्यें शुक्लपक्षांत एखाद्या चांगल्या दिनीं चांगल्या म्हणजे ज्या दिवशीं प्रसन्नता वाटेल अशा दिनी विवाह केला पाहिजे ॥१॥ कित्येक आचार्यांच्या मतें विवाह सर्वकालीं व्हावे ॥२॥ विवाह समयीं जी अग्निस्थापना करण्यात येते तिला आवसथ्य नांव आहे ॥३॥ सर्वथैव शुभ गुणांनीं मंडित अशा स्त्रिशीं प्रसन्न दिनीं पाणिग्रहण केलें पाहिजे ॥४-५॥

समयः– पृष्ठ १७ यांत पहावा. वधु व वर यांचीं वयें,कुलें वास्तव्य स्थलें, शरीरें व स्वभाव यांची परीक्षा अवश्य करावी. म्हणजे उभयता सज्ञान व विवाहेच्छु असावेत. स्त्रीचें वया पेक्षां पुरुष कमीत कमी दीडपट आणि जास्तीत जास्ती दुप्पट असावा, परस्परांच्या कुलांची परीक्षाही केली पाहिजे. ॥प्रमाणें:–

*नक्षत्रादि पहाणें भ्रममूलक कल्पनामात्र असल्यामुळें अप्रमाण होय.

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥१॥
गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥२॥
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ ३ ॥
महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥
हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ।
क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठि कुलानि च ॥ ५ ॥
नोद्वहेत् कपिलां कन्या नाधिकांगीं न रोगिणीम् ।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिंगलाम् ॥ ६ ॥
नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नी न च भीषणनामिकाम् ॥ ७ ॥
अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम् ॥ ८ ॥
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ ९ ॥
आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्त्तितः ॥१०॥
यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥११॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥१२॥
सह नौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥१३॥
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं विधिवदासुरो धर्म उच्यते ॥१४॥
इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥१५॥
हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥१६॥
सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥१७॥
ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥१८॥
रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥१९॥
इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥२०॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत् ॥२१॥

अर्थ :—ब्रह्मचर्य पूर्वक राहून, ४ चार ३ तीन २ दोन वा १ वेद अध्ययन करून, अखंडित ब्रह्मचर्य पालनकेल्यावर गृहाश्रम धारण करावा ॥१॥ यथावत् उत्तमरीतीनें ब्रह्मचर्य व विद्या ग्रहण करून गुर्वाज्ञेनें .स्नान करून ब्राह्मण, क्षत्रीय, व वैश्य स्ववर्णीय उत्तम लक्षणयुक्त स्त्रीबरोबर विवाह करावा ॥२॥ जी स्त्री मातेच्या सहा पिढ्यांतलि व पित्याच्या गोत्राची नसेल तीच द्विजांना विवाहास योग्य होय ॥३॥ धन, धान्य, गायादिपशु इत्यादिकांनीं कितीही समृद्ध, उच्च असोत परंतु पुढील दहा कुलांतील कन्या विवाहास अयोग्य समजाव्यात ॥४॥ वर्ज्य अशीं दश कुलें ।—१ ज्यांत उत्तम क्रिया नसतील, २ ज्यांत कोणीही उत्तम पुरुष नसेल, ३ ज्यांत एखादाही विद्वान नसेल, ४ ज्यांत शरीरावर मोठ मोठे लोम असतील,५ ज्या कुलांत मूळव्याधीचा आजार असेल ६ ज्यांत क्षय रोग असेल, ७ ज्यांत अग्निमांद्यामुळे आमाशय रोग असेल, ८ ज्यांत मृगी रोग असेल; ९ज्यांत कोड वा श्वेतकुष्ट असेल, १०ज्यांत गलित कुष्ठ वगैरे रोग असतीत; अशा कुलांतील कन्यापुत्रा बरोबर कधीहीं विवाह करूं नयें ॥५॥ पीत वर्णाची, जाड अंगवाली, रोगवती, जिच्या शरीरावर मुळींच लोम नसतील व जिच्या शरीरावर मोठमोठे लोम असतील. फार बोलकी व जिचे पिवळे, मांजराप्रमाणें डोळे असतील ॥६॥ जिचें रेवतीं, रोहणी आदि नक्षत्र नांव असेल, जिचे गंगा यमुना, विन्ध्याचला कोकिला, हंसा, उरगा भोगिनी, दासी इत्यादि नावें, जिचें कालिका; चंडिका हीं नांवें असतील तिजशीं विवाह करू नये ॥७॥ पण जिचें सुंदर अंग, उत्तम नाम, हंस व गजगतींची चाल असेल, जिच्या अंगावर सूक्ष्म लोम, सूक्ष्म केश असतील, सूक्ष्म दांत असतील, जिचें सर्वांग कोमल अशा स्त्रीशीं विवाह करावा ॥८॥ ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, आसुर, गान्धर्व, राक्षस व पैशाच असे विवाहाचे आठ प्रकार

आहेत ॥९॥ कन्येनुरूप योग्य, सुशील, विद्वान् अशा पुरुषाचा सत्कार करून कन्येला वस्त्रालंकृत करून कन्येच्या प्रसन्नतेला पात्र असेल त्याजबरोबर तिचा विवाह करणें याला ब्राह्मविवाह म्हणतात. बृहत् यज्ञ करून मोठमोठ्या विद्वानांचें संम्मेलन करावें. त्यापैकीं उत्तमोत्तम कर्में करणारा जो कोणी विद्वान् असेल त्याला, वस्त्रें आभूषणेंइत्यादिकांनीं कन्या सुशोभित करून, देणें हा दैव विवाह होय ॥११॥ गाय बैल यांची जोडी अथवा दोन जोड्या वराकडून घेतल्यावर त्याला धर्मपूर्वक कन्यादान करणें हा आर्ष विवाह होय* ॥१२॥ यज्ञशाळेंत विधिपूर्वक वधुवरांनीं परस्परांचें प्रेममय पाणिग्रहण करणे व गृहाश्रम कर्तव्यें करण्याची प्रतिज्ञा करून एकमेकांना वरणें ह्यास प्राजापत्य विवाह म्हणतात ॥१३॥ जातीच्या लोकांना व कन्येला यथाशक्ति धन देऊन होमादि विधि द्वारें कन्या देणें हा आसुर विवाह होय ॥१४॥ वधुवरांनीं स्वच्छेनेंच एकमेकांना संमिलित करून स्वतः च पतिपत्नीत्वाच्या नात्यानें बद्ध आहोंत असें मानणें हा गांधर्वविवाह होय ॥१५॥ हनन्, छेदन म्हणजे कन्येला प्रतिबंध करूं पहाणारांना मारपीट करून रडून आक्रांत करणाऱ्या, भयभीत झालेल्या कन्येशी बलात्कारपूर्वक विवाह करणें हा राक्षस विवाह होय ॥१६॥ निद्रिस्थ असलेल्या वेड्या बनलेल्या, मादक पदार्थ सेवनानें उन्मतस्थिति असलेल्या कन्येला एकांतात गांठून दुषित करणें हा सर्व विवाह प्रकारांत अत्यंत नीच स्वरूपाचा पैशाचविवाह होय ॥१७॥ ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य ह्या चार प्रकारच्या विवाहांत पाणि ग्रहण करून पतिपत्नी बनलेल्या दांपत्यापासून जी संतती उत्पन्न होते ती

*हीगोष्ट मिथ्या आहे. कारण अशा गोष्टीचा मनुस्मृतींतच अन्यत्र निषेध केला आहे. या करितां कांहींही न देतां व न घेतां उभयतांच्या प्रसन्नतेनें पाणिग्रहण होणें आर्षविवाह होय.

वेदादिविद्येनें तेजस्वी, आप्त पुरुषांना मान्य, अत्युत्तम अशी होते ॥१८॥ त्या कन्या व ते पुत्र सुंदर, पराक्रमी, बलशाली, शुद्ध बुद्ध्यादि उत्तम गुणयुक्त, बहुधनयुक्त पुण्यकीर्तिमान व पूर्ण भोगाचे भोक्ते. अत्यंत धर्मात्मे होऊन १००.वर्षेपावेतो जिवंत राहतात ॥१९॥ बाकीच्याचार विवाहापासून होणारी संतति-असुर, गान्धर्व, राक्षस व पैशाच या पासूनची—निंद्याचरणाची, मिथ्यावादी, वेदद्वेष्टी, नीच स्वभावी असते ॥२०॥ याकरितां त्याज्य विवाहाप्रकारांचा त्याग करून उत्तम विवाह पद्धतीचा अंगिकार करावा. ज्या पासून उत्तम प्रजा निर्माण होईल अशा उत्तम विवाहपद्धतींचा स्वीकार सर्वांनीं करावा,

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च । अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्या दद्याद्विचक्षणः ॥१॥ काममामरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि । न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥२॥ त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती । ऊर्ध्वन्तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥३॥ मनु० अ० ९ । ८८-९० ॥

जर माता पिता आपल्या कन्येचा विवाह करूं इच्छितील तर कन्ये सदृश रूपलावण्यादि गुणयुक्त, उत्कृष्ट शुभगुण, कर्म, स्वभावाचा वर त्यांनीं पसंत करावा. मग तो मातेच्या सहा पिढ्या मधील असेल तरी हरकत नाहीं पण त्यालाच आपली कन्या द्यावी इतराला देऊं नये. म्हणजे उभय पतिपत्नी अत्यंत प्रसन्नता पूर्वक गृहाश्रमोन्नत्यर्थ व उत्तम संतानोत्पत्ति प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतील ॥१॥ आमरणान्त कन्या पित्याच्या घरीं अविवाहितावस्थेंत राहिली तरी चालेल पण गुणहीन, असदृश, दुष्टपुरुषाशीं तिचा विवाह करूं नये. वधुवरांनीं आपापल्या गुणकर्मसदृश्य असेल त्याशींच विवाह करावेत ॥२॥

(प्रश्न) "अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा च रोहिणी" इत्यादि श्लोका ची वाट काय?

(उत्तर) हे श्लोक व त्यांना मानणाऱ्यांची दुर्गति ही ठेवलीच आहे. ह्या श्लोकानुसार बाल्यावस्थेंत आपल्या मुलाबाळांचे विवाह करून त्याना नष्टभ्रष्ट करण्यास, अल्पायु बनविण्यास, स्वकुल विध्वंस करण्यास जणूकाय अशा लोकांची उत्पत्ति आहे! शीघ्र विवाह कधीं करूं नयें. लवकर लग्न करणें झाल्यास ते वेदारंभ प्रकरणीं सांगितल्या प्रमाणें निदान कन्येचें वय १६ व पुत्राचें २५ तरी असावें. अधिकस्याधिकं फलम्.

(प्रश्न) विवाह निकटवर्ती याशीं करावा किंवा दूरवासी-याशीं ?

(उत्तर) दुहिता दुर्हिता दूरे हिता भवतीति ॥ निरुक्त ॥

जितक्या दूरस्थ देशामध्यें विवाह करण्यांत येईल तितकें अधिक लाभदायक होईल.

(प्रश्न) स्वगोत्रीय अथवा भावाबहिणीमध्यें परस्पर विवाह कां होत नाहीं ?

(उत्तर) अशा विवाहांत एक दोष असा आहे कीं, या विवाहांत प्रीति कधीं वसत नाहीं कारण नित्याचा अनुभव सांगतो कीं, परोक्ष पदार्थावर जसें प्रेम असते तसें प्रत्यक्ष-नित्य परिचया-च्या पदार्थां वर नसतें; बाल्यावस्थेपासूनचें गुणदोष विदित असतात, भीति भय वाटेनासें होतें, जोंपर्यंत आपणाहून भिन्न कुलाशीं संबंध घडत नाहीं तोंपर्यंत शरीरादिकांची पुष्टि परिपूर्ण होत नाहीं, दूरच्या सम्बन्धामुळे परस्पर प्रीति, उन्नति, ऐश्वर्य वृद्धिंगत होते तसे जवळच्या संबंधामुळे होत नाहीं. युवावस्थें-मध्येंच विवाह व्हावेत. कारण :—

तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि यन्त्यापः ।

स शुक्रेभिः शिक्वभी रेवदस्मे दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु ॥१॥
अस्मै तिस्रो अव्यथ्याय नारीर्देवाय देवीर्दिधिषन्त्यन्नम् ।
कृता इवोप हि प्रसर्स्रे अप्सु स पीयूषं धयति पूर्वसूनाम् ॥२॥
अश्वस्यात्र जनिमास्य च स्वर्द्रुहो रिषः सम्पृचः पाहि सूरीन् ।
आमासु पूर्षु परो अप्रमृष्यं नारातयो वि नशन्नानृतानि ॥३॥
ऋ० मं० २ । सू० ३५ । मं० ४-६ ॥

वधूरियं पतिमिच्छन्त्येति य ईं वहाते महिषीमिषिराम् ।
आस्य श्रवस्याद्रथ आ च घोषात्पुरू सहस्रा परि वर्त्तयाते ॥४॥
ऋ० मं० ५ । सू० ३७ । मं० ३ ॥

उप व एषे वन्द्येभिः शूषैः प्र यह्वी दिवश्चितयद्भिरर्कैः ।
उषासानक्ता विदुषीव विश्वमा हा वहतो मर्त्याय यज्ञम् ॥५॥
ऋ० मं० ५ । सू० ४१ । मं० ७ ॥

अर्थ :—ज्या (मर्मृज्यमानाः) उत्तम ब्रह्मचर्यव्रत व सद्विद्या-संपन्न (युवतयः) २० ते २४ वर्षांच्या कन्या आहेत त्या, ज्या प्रमाणें (आपः) जल वा नदी समुद्रास प्राप्त होतात त्या प्रमाणें (अस्मेराः) आम्हांस प्राप्त होणाऱ्या आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या व आपणाहून दीडपट दुप्पट वयाच्या (तम्) ब्रह्मचर्य व विद्या यांनीं परिपूर्ण, शुभलक्षणयुक्त (युवानम्) तरुण पतीना (परियन्ति) चांगल्या तऱ्हेनें प्राप्त होतात, (सः) तो ब्रह्मचारी (शुक्रेभिः) शुद्ध गुण व (शिक्वभिः) वीर्यादिकानें युक्त होऊन (अस्मे) आम्हामध्यें (रवेत्) अत्यंत श्रीयुक्त कर्म आणि (दीदाय) स्वतुल्य युवति स्त्रीला प्राप्त होवो. जसा (अप्सु) अन्तरिक्ष व समुद्र (घृतनिर्णिक) यांतील जल शोधन करणारा (अनिध्मः) विद्युत अग्नि आहे तसा स्त्रीपुरुषांच्या ठायीं अंतर्बाह्य प्रेम साठा राहून उत्तम संतान व

अत्यंतानंदोपभोग भोगीत राहून गृहस्थाश्रमांत उभयतां प्राप्त करोत ॥१॥ स्त्री पुरुषांनो ! जशा (तिस्रः) उत्तम, मध्यम तथा निकृष्ट स्वभावयुक्त (देवीः) विद्वान् पुरुषांच्या विदुषी स्त्रिया (अस्मै) ह्या (अव्यथ्याय) पीडारहित (देवाय) धार कामाकरितां (अन्नम्) अन्नादि उत्तम पदार्थ (दिधिषन्ति) धारण करतात (कृता इव) सुशिक्षित समान (अप्सु) प्राणवत् प्रीति वगैरे व्यवहारामध्यें प्रवृत्त होण्यासाठीं स्त्री पुरुषाशीं व पुरुष स्त्रीशीं (उप प्रसस्र) संबंध करतो (स, हि) तो व स्त्री व पुरुष आनन्दाचा उपभोग घेऊन जसे जलांतील (पीयूषम्) अमृतरूप रस जें (पूर्वे सूनाम) प्रथम प्रसूता स्त्रीचें दूध बालक पिऊन (धयति) वाढूं लागते तशी उपरोक्त ब्रह्मचारी व ब्रह्मचारिणीची संतति यथावत् वृद्धि पावते ॥२॥ ज्याप्रमाणें राजादि सर्व लोक (पूर्षु) आपलीं नगरें व (आमासु) घरें यामध्येंउत्पन्न झालेल्या पुत्र व कन्या रूप प्रजेंत उत्तम शिक्षण (परः) उत्तम विद्वान्, ब्रह्मचर्य संपन्नता निर्माण करून (अप्रमृष्यम्) शत्रुनां असह्य नागरिक पैदा करितात अशा नागरिकांचा शरीरात्मबलयुक्त देहांचा (अरातयः) शत्रु लोक (न विनशन्) विनाशकरूं शकत नाहींत त्या प्रमाणें उत्तम स्त्री पुरुषांना (द्रुहः) द्रोह वगैरे दुर्गुण व (रिषः) हिंसादि पाप हीं (न, सस्पृचः) स्पर्श अगर संबंध करूं शकत नाहींत. जे युवावस्थेंत विवाह करून प्रसन्नतापूर्वक विहितरित्या संतानोत्पत्ति करतात अशांच्या (अस्य अश्वस्य) गृहाश्रमांमध्यें उत्तम बालकांचा (जनिम) जन्म होतो याकरितां हे स्त्री व पुरुष ! तूं (सूरीन्) विद्वानांचे (पाहि) रक्षण कर (च) आणि अशांच्याच (अत्र) गृहाश्रमांत सदैव (स्वः) सुखाभिवृद्धि होते ॥३॥ अहो मनुष्यांनो ! (यः) जो पूर्वोक्त लक्षणयुक्त पूर्ण तरुण (ईम्) सर्व प्रकारची परीक्षा करून (महिषीम्) उत्तम

कुलोत्पन्न, विद्या, शुभगुणरूप, सुशीलतादि युक्त (इषिराम्) अंतःकरण पूर्वक वर प्राप्तीची इच्छा बाळगणाऱ्या प्रिय स्त्रीला (पतिं) प्राप्त करतो व जी (पतिम्) विवाह द्वारें प्राप्त करणाऱ्या आपल्या स्वामीची इच्छा करते (इयम्) तीं (वधुः) स्वसदृश अशा हृदयस्थ प्रिय पतीला प्राप्त करते. तें दांपत्य (अस्य) ह्या गृहाश्रमीं (आश्रवस्थात्) अत्यंत विद्या, धन, धान्य युक्त होवो व ती उभयता (रथः) रथाच्या चक्रा प्रमाणें एकत्र राहून (आघोषात्) परस्पर प्रिय भाषणें करोत (च) आणि गृहाश्रमीचा सर्व भार (वहाते) उठवू शकोत तथा ते दोघे (पुरु) पुष्कळ (सहस्रा) असंख्य उत्तम कार्यें (परिवर्तयाते) सर्व प्रकारें सिद्ध करू शकोत ॥४॥ हे मनुष्यो! जर तुम्ही आपलीं संतानें पूर्ण ब्रह्मचर्ययुक्त, विद्यासंपन्न बनवून त्यांचे स्वयंवर विवाह करवाल तर तीं (वन्धेभिः) कामना परिपूर्ण करणारीं (चितयद्भिः) सत्य विद्या जाणणारीं (अर्कैः) सत्काराई (शूषैः) शरीरात्मबल युक्त होऊन (वाः) तुम्हांला (एषे) सर्व तऱ्हेनें सुख देण्यास समर्थ होतील व (उषासानक्ता) ज्या प्रमाणें रात्र व दिवस तथा (विदुषीव) विदुषी स्त्री व विद्वान पुरुष (विश्वम्) गृहाश्रमांतील संपूर्ण व्यवहार (आवहतः) सिद्ध करतात (ह) त्या प्रमाणें ह्या (यज्ञम्) संगत रूप गृहाश्रमीचे सर्व व्यवहार तीं नवराबायको पूर्ण करूं शकतात. (मर्त्याय) मनुष्य समाजाला हाच पूर्वोक्त विवाह पूर्ण सुखदायक आहे व (बह्वि) मोठ मोठ्या शुभ गुण, कर्म, स्वभावाचे दोघेही स्त्री पुरुष (दिवः) सर्व इच्छा (उप,प्र, वहतः) उत्तम प्रकारें प्राप्त करतात, अन्य नव्हेत ॥५॥

जसें कन्येनें ब्रह्मचर्य पालन करणें अत्यावश्यक असें वेदोक्त कर्तव्य आहे तसेच सर्व पुरुषांचें ही कर्तव्य आहे. ज्या कोणाला ज्या कोणाशी विवाह करणे असेल त्यानीं तत्पूर्वी परस्पराची योग्य परीक्षा करावीं, विवाहापूर्वी विद्या, तारुण्य ह्याकडे लक्ष

घ्यावे. अशा रहीतीनें विवाह होणे तेच अत्युत्तम विवाह होत. जे कोणी तारुण्यामध्यें विवाह न करितां बाल्यावस्थेंत अनिच्छित, अयोग्य वधुवरांचा विवाह करतील त्याचें तें कृत्य वेदोक्त ईश्वराज्ञे चें विरोधक होवून अंतीं महा दुःखदायक होईल. व जे पूर्वोक्त विधी नें विवाह करतात व करवितात ते ईश्वराज्ञानुकूल असल्यानें पूर्ण सुखसौख्य प्राप्त करतात.

(प्रश्न) विवाह सवर्ण असावा कीं असवर्ण ?

(उत्तर) आपापल्या वर्णां मध्यें. परंतु ती वर्ण व्यवस्था गुण कर्मानुसार असली पाहिजे. जन्मानुसार नसली पाहिजे. जे पूर्ण विद्वान, धर्मात्मे, परोपकारी, जितेन्द्रिय, मिथ्याभाषणादि दोष रहित विद्या व धर्माचरण यामध्यें रत, तत्पर इत्यादि उत्तम गुणानीं अलंकृत आहेत ते ब्राह्मण-ब्राह्मणी होत. विद्या, बल शौर्य, न्याय-कारित्वादि गुण ज्यांत असतील ते क्षत्रिय-क्षत्रिया होत. विद्वान् बनून कृषि, पशुपालन व्यापार, देशभाषाभिज्ञ, चतुर असतील ते वैश्य-वैश्या. व जे विद्याहीन, मूर्ख असतील ते शूद्र-शूद्रा होत. या क्रमानें विवाह झाले पाहिजेत अर्थात् ब्राह्मणाचा ब्राह्मणीशीं, क्षत्रियाचा क्षत्रिये बरोबर, वैश्याचा वैश्येशीं व शूद्राचा शूद्रेशीं विवाह होण्यांतच आनंद असतो अन्यथा नाहीं' अशा वर्णव्यवस्थे विषयीचें प्रमाणः-

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ।१।
अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ।२।

आपस्तम्बे प्र० २ । ५ । १०-११ ॥

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् । क्षत्रियाज्जातमेवन्तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥३॥ मनुस्मृतौ अ० १० । ६५ ।

अर्थः- नीच वर्ण ही धर्माचरणाने उत्तमोत्तम वर्णाला प्राप्त

होतो व त्या वर्णाचीं जीं जीं कर्तव्यें, अधिकाररूप कर्मं आहेत तीं सर्व गुण कर्में त्या पुरूषांत व स्त्री मध्यें असावीत ।।१।। याच प्रमाण अधर्माचरणामुळें उत्तमोत्तम वर्ण नीच वर्णांना प्राप्त होतात आणि तेही त्या त्या वर्णाचें अधिकारी बनून कर्मकर्ते बनतात ।।२।। उत्तम गुण, कर्म, स्वभाव या योगें जो शूद्र तो वैश्य, क्षत्रिय, ब्राह्मण होतो; वैश्य तो क्षत्रिय, ब्राह्मण बनतो, क्षत्रिय ब्राह्मण होतो. व तदनुसार सर्व कर्माधिकारी बनतो. याच प्रमाणें हीन आचरण करीत राहिल्यानें ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र बनतो क्षत्रिय,वैश्य शूद्र आणि वैश्य शूद्र बनून शूद्रवर्णाधिकारी व कर्मकर्ता बनतो. ।।३।।

ह्या प्रमाणें वर्ण व्यवस्था असली म्हणजे पक्षपात न होतां सर्व वर्ण उत्तम स्थितींत राहतात अथवा राहण्याचा प्रयत्न करितात. उत्तम वर्णाला भीति असते कीं मी नीच वर्णांत जाईन, या भीतीं मुळें निंद्य कर्में सोडून उत्तम कर्में करण्याकडे त्याची स्वाभाविकच प्रवृत्ति होते, अशा रीतीनें समाजोन्नतीला अवसर मिळतो. आर्यावर्ता मध्यें जों पर्यंत अशा प्रकारची वर्णव्यवस्था अस्तित्वांत होती, ब्रह्मचर्य प्राप्ति, विद्याग्रहण, उत्तम तऱ्हेची स्वयंवर विवाह पध्दत यांचें साम्राज्य होतें तों पर्यंत देशाचा उत्कर्ष होत गेला. सांप्रत देशोन्नतीची खरीच जरूर वाटत असेल तर पूर्वोक्त वर्ण-व्यवस्था वगैरेंचा आश्रय केला पाहिजे. तसें झाल्यावर हा भारत पुनरपि पूर्वावस्थेस प्राप्त होऊन आनन्दित होईल .

वधु वरानीं एकमेकांचे गुण, कर्म, स्वभाव यांची परीक्षा ह्या प्रकारें करावी कीं–दोघांचे तुल्य शील,समानबुद्धि, समानआचार, समान रूपादि गुण, अहिंसकता, सत्यमधुरभाषण, कृतज्ञता, दया–लुता, अहंकार, मत्सर, ईर्ष्या, काम, क्रोध, निर्लोभता, वेशानुसार, विद्याग्रहण, सत्योपदेश, करण्यास लागणारें निर्भयत्व, उत्साह, कपट, द्यूत, चोरी,मद्य, मांसादि दोषत्याग, गृहकार्यी चतुरताहीं-

असावींत. प्रातःकाळीं व सायंकाळीं, तसेंच परदेशाहून आल्यानंतर प्रथम भेट होईल तेव्हां 'नमस्ते' ह्या वाक्यानें परस्परांना नमस्कार करावा. स्त्रीनें पतींचा चरण स्पर्श करावा, पाद प्रक्षालन करावें आसन घालावें व दोघांनीं परस्पर प्रेमवृद्धिंगत होणारीं भाषणें, व्यवहार, वागणूक ठेवावी व आनन्दोपभोग घ्यावा. वराच्या शरीरापेक्षां वधूचें शरीर पातळ असावें व तिची उंची पुरुषाच्या खांद्याइतकी असावी. तत्पश्चात् आंतरिक परीक्षा स्त्री पुरुष यांनी वचनादि व्यवहार द्वारें करावी.

ओं ऋतमग्ने प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्य्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यताम् । यत्सत्यं तद् दृश्यताम् ॥

आश्व० गृ० सू० अ० १ कं ५ । ५

अर्थः—विवाहाचें निश्चित ठरेल तेव्हां त्या समयापूर्वीं कन्येनें चतुर पुरुषांकडून वराची आणि वरानें चतुर स्त्रीयाकडून कन्येची परोक्ष परीक्षा करवावी नंतर सभ्य स्त्री पुरुषांची सभा भरवून उभयतांनीं परस्पर संवाद करावेत. एकमेकांना संबोधून भाषणें करावीत कीं, हे स्त्रिये वा पुरुषा ! ह्या जगतापूर्वीं ऋत-सत्याचे यथार्थ स्वरूप जें महत्तत्व तें उत्पन्न झालें व तदंतर्गत सत्य अशी त्रिगुणात्मक अविनाशी प्रकृति प्रतिष्ठित झालेली आहे ज्या प्रमाणें पुरुष व प्रकृति यांच्या संयोगानें अखिल विश्व निर्माण झालें आहे त्याप्रमाणें मी कुमारी अथवा मी कुमार पुरुष ह्या समयीं उभयतामध्यें विवाह करण्याची सत्य प्रतिज्ञा करते वा करतो आहे. तीं आम्हाकडून सिद्धीस जावून आपापली प्रतिज्ञा सत्य करण्या साठीं दृढोत्साही असो.

विधिः— कन्या रजस्वला होऊन पृ. ३२ यांत सांगितल्या प्रमाणें शुद्ध होईल तेव्हां गर्भाधान रात्रि ज्या दिवशीं निश्चित

केली असेल त्या दिवशीं विवाह संस्कार करावा. संस्कारार्थ प्रथमारंभीं सर्व हवन सामुग्री तयार ठेवून पृ-१४ प्रमाणें यज्ञशाला वेदी, ऋत्विक, यज्ञपात्र, शाकल्य आदि सर्व शुद्ध करून ठेवावें. नंतर एक घटका● रात्र गेल्यावरः-

ओं काम वेद ते नाम मदो नामासि समानयामुं सुरा ते अभवत् । परमत्र जन्माग्ने तपसो निर्मितोऽसि स्वाहा ॥१॥

ओं इमं त उपस्थं मधुना सं सृजामि प्रजापतेर्मुखमेतद् द्वितीयम् तेन पुंसोभिभवासि सर्वानवशान्वशिन्यसि राज्ञी स्वाहा ॥२॥

ओं अग्निं क्रव्यादमकृण्वन् गुहानाः स्त्रीणामुपस्थमृषयः पुराणाः । तेनाज्यमकृण्वं स्त्रैश्रृङ्गं त्वाष्ट्रं त्वयि तद्दधातु स्वाहा ॥३॥ मं० ब्रा० १।१।१-३॥

ह्या मन्त्रानें सुगंधित जलानें वधुवरांनीं स्नान करून वधूनें स्वच्छ उत्तम वस्त्रालंकार धारण केल्यावर आसनावर पूर्वाभिमुख बसावें मग पृ-३ते२३ पर्यंत सांगितल्या प्रमाणें ईश्वरस्तुति, प्रार्थनोपासना स्वस्तिवाचन, शांतिप्रकरण करावे. नंतर पृ-२१-२२ प्रमाणें अग्न्याधान, समिदाधान व पृ-१५ प्रमाणें स्थालीपाकादि यथोक्त करून वेदी जवळ आणून ठेवावा. वरानें ही आपल्या घरीं उत्तम वस्त्रालंकार करून यज्ञशाळेंत येऊन आसनावर पूर्वाभिमुख बसावे.पृ-३ प्रमाणें ईश्वरस्तुति प्रार्थनोपासना* करून वधु गृहीं आणावे.ज्यावेळी वराचा वधु गृह प्रवेश होईल तेवेळीं वधूनें व इतर कार्यकर्त्यांनीं

●जर निम्या रात्रपावेतों विधी पुरा झाला नाहीं तर मध्यान्होत्तर प्रारंभ करावा म्हणजे मध्यरात्रिपर्यंत तो पूर्ण होईल.

*विवाहांस आलेल्या सर्व स्त्री पुरुषानीं एकाग्रचित्त होऊन ध्यानावस्थित झाल्यावर हे तीन ईश्वरोपासनेची विधी करून ईश्वचिंतन करावें .

मधुपर्कादिनें वराचा निम्न प्रकारें आदर सत्कार करावा. गृह प्रवेशानंतर वरानें पूर्वाभिमुख उभें राहावे व वधु तथा कार्यकर्ते यांनीं वरा जवळ उत्तराभिमुख राहून वधूनें व इतरांनीं

ओं साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तम् ॥

पार० कां० । कं० ३ सू० ४ ॥

हें वाक्य बोलल्यावर वरानें म्हणावें:—

ओं अर्चय ॥

मग वरासाठीं जें उत्तमासन वधु व तिजकडील कार्यकर्त्यांनीं तयार केलें असेल तें वधूनें घेऊन वरापुढें उभें रहावें.

ओं विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यताम् ॥

पार० कां०१ ।कं० १६ ॥

हें उत्तम आसन आपण ग्रहण करावें अशी वधूनें विनंति केल्यावर

ओं प्रतिगृह्णामि ॥

हें वाक्य बोलून वरानें तें वधूचें हातातून घ्यावें व त्याजवर सभा-मंडपी पूर्वाभिमुख बसल्यावर

ओं वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमन्तमभि-तिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति ॥ पार० कां० १ । कं० ३ ॥८॥

असें म्हणून कार्यकर्त्यांनीं एका सुंदर पात्रांत पूर्ण जल भरून कन्येच्या हातांत द्यावें व कन्येनें तें घेऊन

ओं पाद्यं पाद्यं पाद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥ पार. कां. १ । कं. ३ । ९ ॥

वरापुढें हें वाक्य उच्चारून धरावें

ओं प्रतिगृह्णामि ॥

असें बोलून कन्येच्या हातून तें जलपात्र घेऊन पद प्रक्षालन

करावें * तेवेळीं :

ओं विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोहः ॥ पार. कां. १ । कं ३ । १२ ॥

हा मंत्र म्हणावा. व पुनः एक जलपात्र भरून कार्यकर्त्यांनीं वधूच्या हातांत द्यावें. मग कन्येनें :—

ओं अर्घोऽर्घोऽर्घः प्रतिगृह्यताम् ॥

असें म्हणून वराचे स्वाधीन करावे. तें घेऊन :—

ओं प्रतिगृह्णामि ॥

मी त्याचा स्वीकार करतो असें उपरोक्त मंत्रद्वारें वरानें म्हणावें. त्या पाण्यानें वरानें मुखप्रक्षालन केल्यावर :—

ओं आपस्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानि ॥ १ ॥

ओं समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टास्माकं वीरा मा परासेचि मत्पयः ॥२॥ पार. कां. १ । कं ३ । १३ ॥

असें म्हटल्यावर, वेदीच्या पश्चिमेस घातलेल्या शुभासनावर पूर्वाभिमुख बसावें. व कार्यकर्त्यांनी एका प्यालयांत जल भरून त्यांत आचमनी घालावी व ते कन्येच्या हातीं द्यावें. कन्येनें तें घेऊन

ओं आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयम्प्रतिगृह्यताम् ॥

असें म्हणावे. व वरानें

ओं प्रतिगृह्णामि ॥

---

*जर घराचें दार पूर्वाभिमुख असेलतर वरानें उत्तराभिमुख व वधूनें व इतरांनी पूर्वाभिमुख उभें राहून, जर ब्राह्मण वर्ण असेल तर, प्रथम उजवापाय व अन्य क्षत्रियादि वर्ण असेल तर डावा पाय प्रथम धुवावा. मग दूसरा.

असें बोलून तें कन्येच्या हातून घ्यावे. व त्यांतून उजव्या हातांत बोटाच्या मूळापर्यंत पोचेल इतकें जल घेऊन.

ओं आ मागन् यशसा सꣳसृज वर्चसा । तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनाम्॥ पा.कां.१।कं.३ । १५॥

हा मंत्र म्हणून एक आचमन करावे. अशीं ह्या मंत्रानें तीन आचमनें करावी. मग कार्यकर्त्यांनी बधूचे हातीं मधुपर्क पात्र द्यावें. तें घेऊन

ओं मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः प्रतिगृह्यताम् ॥

अशी विनंति करून तें वराचे स्वाधीन करावे. व वरानें :—

ओं प्रतिगृह्णामि ॥

बोलून कन्येच्या हातून तें घेतल्यावरः—

ओं मित्रस्य त्वा चक्षुसा प्रतीक्षे ॥पार. कां. १ । कं. ३ । १६ ॥

असें बोलून मधुपर्काकडे दृष्टिपात करावा व

ओं देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति गृह्णामि ॥ य. अ. १ । मं. १० ॥ पार. कां, १ । ३ । १७ ॥

हा मंत्र म्हणून मधुपर्क पात्र डाव्या हातांत घेतल्यावरः-

ओं भूर्भुवः स्वः । मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः। माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥१॥ ओं भूर्भुवः स्वः । मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधुद्यौरस्तु नः पिता॥२॥ ओं भूर्भुवः स्वः । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यं माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥३॥ य. अ. १३ । मं. २७–२९ ॥ आश्व. १ । २४ । १४ ॥

ह्या तीन मंत्रांनीं मधुपर्कावलोकन करावें:-

ओं नमः श्यावास्यायान्नशने यत्त आविद्धं तत्ते निष्कृन्तामि ॥

पार. कां. । कं. ३ । सू. १८ ॥

हा मंत्र म्हणून उजव्या हाताची अनामिका व अंगुष्ठ मात्रें मधुपर्कास स्पर्श करावा व त्या मधुपर्कांतील अंश वरानें

ओं वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा भक्षयन्तु ॥

असें म्हणून पूर्व दिशेस

ओं रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्तु ॥

असें म्हणून दक्षिणेस

ओं आदित्यास्त्वां जागतेन छन्दसा भक्षयन्तु ॥

असें म्हणून पश्चिमेस व

ओं विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छन्दसाभक्षयन्तु ॥

असें म्हणून उत्तरेस थोडं थोडे शिंपडावें.

ओंभूतेभ्यस्त्वा परिगृह्णामि ॥ आ. गृ. अ. १। २४ । सु. १५ ॥

हा मंत्र बोलून पात्रांतून मधुपर्क घेऊन वरील भागाकडे तीन वेळ फेंकावा. मग त्या मधुपर्काचे तीन भाग करून कांस्याच्या तीन पात्रांत ठेवावे. व तीं तीनही पात्रें समोर ठेवूनः-

ओं यन्मधुनो मधव्यं परमꣳरूपमन्नाद्यम् । तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानि ॥

पार० कां० १ । कं० ३ ॥

हा मंत्र प्रत्येक वेळीं बोलून एक एका भागांतून थोड थोडा प्राशन करावा वा सर्व प्राशन करावा. जर त्या पात्रांत शेष उच्छिष्ट मधुपर्क राहिला असेल तर तो आपल्या सेवकाला द्यावा अगर

पाण्यांत फेंकून द्यावा तत्पश्चात्

ओं अमृतापिधानमसि स्वाहा ॥आ. गृ. अ.१। कं.२४। सू. २१।

ओं सत्यं यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतां स्वाहा।

आ. गृ. अ. १। कं २४। सू. २२॥

या मंत्रानीं दोन आचमनें करावी. प्रथम मंत्रानें पहिले व द्वितीयानें दुसरें. नंतर पृ- २१ प्रमाणें चक्षुरादि इंद्रियास वरानें जल स्पर्श करावा.

ओं गौर्गौर्गौः प्रतिगृह्यताम् ॥

या वाक्यानें वराला विनंति करून स्वशक्त्यानुसार गोदानादि द्रव्य वराच्या योग्यतेनुरूप अर्पण करावें आणि वरानें:-

ओं प्रतिगृह्णामि ॥ पार० कां० १। कं ३॥

असें म्हणून त्याचा स्वीकार करावा. अशा प्रकारें मधुपर्क विधि यथावत् केल्यावर वराला घेऊन सभा मंडप स्थानातून घरांत घेऊन गेल्यावर शुभासनीं पूर्वाभिमुख बसवून वरासमोर पश्चिमाभिमुख वधूला बसवावें व कार्यकर्त्यांनीं उत्तराभिमुख बसल्यावर-

ओं अमुक卐 गोत्रोत्पन्नामिमाममुकनाम्नी* मलङ्कृतां कन्यां प्रतिगृह्णातु भवान् ॥

हा मंत्र बोलून वरच्या तळहातावर वधू चा उजवा तळहात ठेवावा व

卐 अमुक या पद स्थलीं ज्या गोत्रांत व कुलांत वधु उत्पन्न झाली असेल त्याचें उच्चारण करावें.

*"अमुक नाम्नीम्,, या ठिकाणीं वधूचें नांव द्वितीया विभक्तीच्या एक वचनीं उच्चारावें.

ओं प्रतिगृह्णामि ॥   असें म्हणून

ओं जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवा कृष्टीनामभिशस्ति पावा । शतं च जीव शरदः सुवर्चा रयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वा युष्मतीदं परिधत्स्व वासः ॥ पार. कां. १ । कं ४ । १२ ॥

हा मंत्र उच्चारून वधूला उत्तम वस्त्र द्यावीत. तत्पश्चात्

ओं या अकृतन्न वयन् या अतन्वत याश्च देवीस्तन्तूनभितो ततन्थ । तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः ॥ पार. गृ. कां. १ । कं. ४ । १३ ॥

हा मंत्र म्हणून वधूला उपवस्त्र द्यावें. तें यज्ञोपविता प्रमाणें धारण करून

ओं परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभिसंव्ययिष्ये ॥ पार. कां. २ । कं. ६ । २० ॥

हा मंत्र बोलून वरानें स्वतः अधोवस्त्र धारण करावें व

ओं यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती ।
यशो भगश्च मा विन्दद्यशो मा प्रतिपद्यताम् ॥
पार. कां. २ । कं. ६ । २१ ॥

हा मंत्र म्हणून शिरस्त्राण धारण करावें. या प्रमाणें वस्त्रें परिधान होत असतां कार्यकर्त्यांनीं अथवा दुसऱ्या कोणी यज्ञ मंडपांत जाऊन कुंडांतील अग्नि पृ- २२ प्रमाणें इन्धन, कापूर वा तूप टाकून प्रदीप्त करावा आणि सुगंधि पदार्थ घालून तयार ठेवलेलें तूप अग्नीवर गरम करून काश्याच्या पात्रांत घ्यावें.

या प्रमाणें सर्व हवन सामुग्री यज्ञ कुंडाजवळ तयार ठेवावी

एवढें झाल्यावर वरपक्षाकडील एखाद्या पुरुषानें शुद्ध वस्त्र धारण करून शुद्ध जलाची एक कळशी आणावी व यज्ञकुंडास प्रदक्षिणा घालून तीं कुंडाच्या दक्षिण भागीं उत्तराभिमुख होऊन कलशस्थापना करावी, व आपणही तेथेंच विवाह विधि पूर्ण होईपर्यंत उत्तराभिमुख बसून राहावें. अशाच प्रकारें वधुपक्षा कडील एखाद्या पुरुषानें हातमध्यें दंड धारण करून कुंडाच्या दक्षिणभागीं कार्य समाप्तीपर्यंत उत्तराभिमुख बसावें. या प्रमाणें वधूच्या बंधूनें-सहोदर नसल्यास चुलत, मामे अगर मावस बंधूनें तांदूळ वा ज्वारी चे धाणी व शमीवृक्षाचीं जुनीं पानें ही एकत्र करून शमीपत्रयुक्त तांदूळ वा ज्वारीची धाणी ४ ओंजळी घेऊन एका शुद्ध सुपांत ठेवावे व त्या सुपा सहित त्यानें यज्ञ कुंडाच्या पश्चिमेस पूर्वाभिमुख बसावें. नंतर कार्यकर्त्यानें एक सपाट शिला जी सुंदर, मऊ असेल ती वधुवरांना कुंडा समीप बसण्याकरितां ठेवून तीवर दोन कुशासनें वा यज्ञीय तृणासनें अगर यज्ञीय वृक्षाच्या सालीची आसनें जीं पूर्वींपासून तयार असतील तीं घालावींत. मग वर सन्मुख कन्येला आणावें व त्या समयीं वधुवरानी—

ओं समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।
सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्ट्री दधातु नौ* ॥१॥

---

* वधु वरानीं म्हणावें कीं, हे (विश्वे देवाः) या यज्ञ शाळेंत असलेल्या सभ्य जनहो! आपण आम्हां दोघांना (समञ्जन्तु) निश्चित पणें समजा कीं, आम्ही प्रसन्नतापूर्वक गृहाश्रमीं एकत्र राहण्या करितां एकमेकांचा स्वीकार करीत आहोंत. (नौ) आम्हां दोघांचीं (हृदयानि) हृदयें (आपः) जलसमान (सम्) शान्त व संमिलित

हा मंत्र बोलावा व नंतर वराने उजव्या हातानें वधूचा उजवा हात धरून :—

ओं यदैषि मनसा दूरं दिशोऽनुपवमानो वा।
हिरण्यपर्णो वैकर्णः स त्वा मन्मनसां करोतु* असौ ॥२॥
पार० कां० १। कं० ४। २५ ॥

हा मंत्र म्हणून वधुला मंडप स्थानीं आणावे व कुंडा जवळ एकमेकांचे हात धरून

ओं भूर्भुवः स्वः। अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः। वीरसूर्देवृकामा स्योना शन्नो भव द्विपदे शं

राहतील. (मातरिश्वा) ज्या प्रमाणें आम्हांला प्राणवायु प्रिय आहे त्या प्रमाणें (सम्) आम्ही दोघे परस्पर प्रसन्नतेनें राहूं. (धाता) ज्या प्रमाणें धारण करणारा परमात्मा सर्वां ठायीं (सम्) भरून राहिला आहे संपूर्ण जगाचें धारण करीत आहे त्या प्रमाणें आम्हीं एकमेकांना धारण करूं (समुदेष्ट्री) वक्ता श्रोत्यावर जसें प्रेम करितो तसें (नौ) आम्हा उभयतांची अंतःकरणें परस्परावर दृढ प्रेम (दधातु) धारण करतील.

*(असौ) या ठिकाणीं कन्यानाम उच्चारावें. व हे वरानने वा हें वरानन (यत्) ज्या तुम्हीं मला स्वेच्छेनें ज्या प्रमाणें (पवमानः) पवित्र वायु (वा) अथवा जसें (हिरण्यपर्णो, वैकर्णः) तेजोमय जलादिकाना किरणद्वारें सूर्य (दूरम्) दूरचे पदार्थ व (दिशोऽनु) दिशांना प्राप्त होतो त्या प्रमाणे तूं प्रेमपूर्वक स्वेच्छेनें मला प्राप्त झाली आहेस वा झाले आहांत. (त्वा) तुला (सः) तो परमेश्वर (मन्मनसाम्) माझ्या मनानुकूल (करोतु) करावे व हे (वीर) आपण मला (एषि) प्राप्त होत आहा, तो परमेश्वर आपणाला माझ्या मनानुकूल सदैव राखो.

चतुष्पदे * ॥ ३ ॥ ऋ० १० । ८५ । ४४ ॥

ओं भूर्भुवः स्वः । सा नः पूषा शिवतमामैरय सा न ऊरू उशति विहर । यस्यामुशन्तः प्रहराम शेफं यस्यामु कामा बहवो निविष्टयै ॥४॥ पार० कां० १ । ४ । १६ ॥

हे चार मंत्र वरानें म्हटल्यावर दोघांनीं-वधुवरानीं यज्ञकुंडास प्रदक्षिणा केल्यावर कुण्डाच्या पश्चिम भागीं प्रथम स्थापन केलेल्या आसनावर पूर्वाभिमुख वराच्या उजव्या बाजूस वधूनें बसल्यावरः—

ओं प्र मे पतियानः पन्थाः कल्पताᳬं शिवा अरिष्टा पतिलोकं गमेयम् ॥ मं० ब्रा० १ । १ । ८ ॥ गोभि० २ । १ । २१ ॥

हा मंत्र म्हटल्यावर पृ-२० प्रमाणें यज्ञकुंण्डाच्या दक्षिणभागीं पुरोहितानें उत्तराभिमुख बसावें. तत्पश्चात् पृ· २१ प्रमाणें

ओं अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा ॥

---

*हे वरानने (अपतिघ्नि) पतीशी अविरोधपणें वागणारी जी तूं त्या तुझें (ओं) रक्षण करणारा (भूः) प्राणदाता (भुवः) सर्व दुःख विनाशक (स्वः) सुखस्वरूप व संपूर्ण सुखदायक असा जो परमात्मा त्याच्या कृपेनें व आपल्या पुरुषार्थानें (अघोर चक्षु) हें प्रियदृष्टीची! हो. किंवा मंगलकारक (पशुभ्यः) सर्व पशूंना सुख देणारा (सुमनाः) पवित्रान्तःकरणयुक्त प्रसन्नचित्त (सुवर्चाः) शुभगुण कर्म स्वभाव व विद्याप्रकाशक (वीरसूः) वीरोत्पन्न (देवृकामा) नियोगेच्छु (स्योना) सुखयुक्त होऊन (नः) आम्हाला (द्विपदे) मनुष्य मात्राला (शम्) सुखकारक (भव) हो, आणि (चतुष्पदे) गायवगैरे पशूनांहि (शम्) सुख देणारी हो. मीही तदनुसारच वर्तनकरीन.

इत्यादि तीन मंत्रांनीं तीन आचमनें वर-वधु, पुरोहितादिकांनीं करावींत. व एका पात्रांत मुखप्रक्षालन करून तें दूर ठेवावें. नंतर हात तोंड पुसून पृ. २१ प्रमाणें (ओं भूर्भुवः स्वर्द्यौरिव०) यानें कुंडांत अग्न्याधान व (ओं अयन्त इध्म) इत्यादिकांनीं समिदाधान व पृ. २३ प्रमाणें:-

ओं अदितेऽनुमन्यस्व ॥

इत्यादि तीन मंत्रानीं कुंडाच्या तिन्ही बाजूस व (ओं देव सवितः प्रसुव) या मंत्रानें चौथ्या बाजूस उजव्या हस्तांजलीनें शुद्ध जल सिंचन करावें व कुंडांत टाकलेल्या समिधा प्रदीप्त झाल्यानंतर पृ. २३ प्रमाणें वधु, वर, पुरोहित व कार्यकर्ते यांनीं आघारावाज्यभागाहुति ४ तूपाच्या दिल्यानंतर पृ- २४ प्रमाणें व्याहृति आहुतिं ४ तूपाच्याच व पृ. २५ प्रमाणें अष्टाज्याहुति ८ अशा एकंदर १६ आज्याहुति देऊन प्रधान होम प्रारंभ करावा.

प्रधान होम समयीं वधूनें आपला उजवा हात वराच्या उजव्या स्कंधावर ठेवावा मग पृ- २५ यांतील (ओं भूर्भुवः स्वः अग्न आयूंषि) इत्यादि चार मंत्रानीं चार आज्याहुति तरी निदान द्यावा मगः—

ओं भूर्भुवः स्वः । त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनां नाम स्वधावन्गुह्यं बिभर्षि । अञ्जन्ति मित्रं सुधितं न गोभिर्यद्दम्पती समनसा कृणोषि स्वाहा ॥ इदमग्नये-इदं न मम ॥

ऋ० मं०५।सू०३।मं२१

हा मंत्र म्हणून ५ पांचवी आज्याहुति दिल्यानंतरः—

ओं ऋतषाड् ऋतधामाग्निर्गन्धर्वः । स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ इदमृतासाहे ऋतधाम्ने अग्नये गन्धर्वाय-इदं न मम ॥१॥ ओं ऋताषड् ऋतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौऽप्सरसो मुदो नाम । ताभ्यः स्वाहा ॥ इदमोषधिभ्योऽप्सरोभ्यो

भुङ्ख्यः-इदं न मम ॥२॥ ओं सꣳहिता विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ इदं सꣳहिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गन्धर्वाय-इदं न मम ॥३॥ ओं सꣳहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम । ताभ्यः स्वाहा । इदं मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्यः-इदं न मम ॥४॥ ओं सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ इदं सुषुम्णाय सूर्यरश्मये चन्द्रमसे गन्धर्वाय-इदं न मम ॥५॥ ओं सुषुम्णः सूर्यरश्मि चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम । ताभ्यः स्वाहा । इदं नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्योभेकुरिभ्यः-इदं न मम ॥६॥ ओं इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वः । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ इदमिषिराय विश्वव्यचसे वाताय गन्धर्वाय-इदं न मम ॥ ७ ॥ ओं इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापो अप्सरस ऊर्जो नाम । ताभ्यः स्वाहा ॥ इयमद्भ्याऽप्सरोभ्य ऊर्भ्यः-इदं न मम ॥८॥ ओं भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वः । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ इदं भुज्यवे सुपर्णाय यज्ञाय गन्धर्वाय-इदं न मम ॥९॥ ओं भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्या दक्षिणा अप्सरस स्तावा नाम ताभ्यः स्वाहा ॥ इदं दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यः स्तावाभ्यः-इदं न मम ॥१०॥ ओं प्रजापतिर्विश्वकर्मा वनोगन्धर्वः । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ इदं प्रजापतये विश्व-

कर्मणे मनसे गन्धर्वाय-इदं न मम ॥११॥ ओं प्रजापतिर्विश्व-कर्मा मनो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम । ताभ्यः स्वाहा ॥ इदमृक्सामेभ्योऽप्सरोभ्य एष्टिभ्यः-इदं न मम ॥१२॥ पा०१० कां० १ कं० ८ ॥ यजु. १८। ३८-४३

या बारा मंत्रानीं बारा आज्याहुति दिल्यावर:—

ओं चित्तं च स्वाहा ॥ इदं चित्ताय-इदं न मम ॥ १ ॥
ओं चित्तिश्च स्वाहा ॥ इदं चित्यै, इदं न मम ॥ २ ॥
ओं आकूतं च स्वाहा ॥ इदमाकूताय-इदं न मम ॥ ३ ॥
ओं आकूतिश्च स्वाहा ॥ इदमाकूत्यै-इदं न मम ॥ ४ ॥
ओं विज्ञातं च स्वाहा ॥ इदं विज्ञाताय-इदं न मम ॥ ५ ॥
ओं विज्ञातिश्च स्वाहा ॥ इदं विज्ञात्यै-इदं न मम ॥ ६ ॥
ओं मनश्च स्वाहा ॥ इदं मनसे इदं न मम ॥ ७ ॥
ओं शक्वरीश्च स्वाहा ॥ इदं शक्वरीभ्यः इदं न मम ॥ ८ ॥
ओं दर्शश्च स्वाहा ॥ इदं दर्शाय इदं न मम ॥ ९ ॥
ओं पौर्णमासं च स्वाहा ॥ इदं पौर्णमासाय इदं न मम ॥१०॥
ओं बृहच्च स्वाहा ॥ इदं बृहते इदं न मम ॥११॥
ओं रथन्तरञ्च स्वाहा ॥ इदं रथन्तराय इदं न मम ॥१२॥

ओं प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतना जयेषु तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः स उग्रः स हव्यो बभूव । स्वाहा ॥ इदं प्रजापतये जयानिन्द्राय इदं न मम ॥ १३ ॥

पार. कां. १ । कं. ५ । ९

ह्या १३ मंत्रांनीं जयाहोमाच्या १३ आज्याहुति द्यावा. मग

अभ्यातान होम करावा. त्याचे मंत्रः—

ओं अग्निर्भूतानामधिपतिः स मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳫं स्वाहा ॥ इदमग्नये भूतानामधिपतये इदन्न मम ॥ १ ॥ ओं इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः स मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳫं स्वाहा ॥ इदमिन्द्राय ज्येष्ठानामधिपतये इदं न मम ॥ २ ॥ ओं यमः पृथिव्याऽधिपतिः स मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳫं स्वाहा ॥ इदं यमाय पृथिव्या अधिपतये इदं न मम ॥ ३ ॥ ओं वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः स मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳫं स्वाहा ॥ इदं वायवे अन्तरिक्षस्याधिपतये इदं न मम ॥ ४ ॥ ओं सूर्यो दिवोऽधिपतिः स मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳫं स्वाहा ॥ इदं सूर्याय दिवोऽधिपतये इदं न मम ॥५॥ ओं चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳫं स्वाहा ॥ इदं चन्द्रमसे नक्षत्राणामधिपतये इदं न मम ॥६॥ ओं बृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः स मावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायास्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳫं

स्वाहा ।। इदं बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपये इदं न मम ।। ७ ।।
ओं मित्रः सत्यानामधिपतिः स मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬ स्वाहा ।। इदं मित्राय सत्यानामधिपतये इदं न मम ।। ८ ।।
ओं वरुणोऽपामाधिपतिः स मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬ स्वाहा ।। इदं वरुणायामधिपतये इदं न मम ।। ९ ।।

ओं समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः स मावत्वस्मिन ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामा शिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬ स्वाहा ।। इदं समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये इदं न मम ।।१०।।
ओं अन्नᳬसाम्राज्यानामधिपतिः स मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬ स्वाहा ।। इदमन्नाय साम्राज्यानामधिपतये इदं न मम ।।११।।
ओं सोमऽओषधीनामधिपतिः स मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬ स्वाहा ।। इदं सोमाय ओषधीनामधिपतये-इदं न मम ।।१२।।
ओं सविता प्रसवानामधिपतिःस मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोध.यामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬ स्वाहा ।। इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये इदं न मम ।।१३।।
ओं रुद्रः - पशूनामधिपतिः स मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬ

स्वाहा ॥ इदं रुद्राय पशूनामधिपतये इदं न मम ॥१४॥ ओं त्वष्ठा रूपाणामधिपतिः स मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬं स्वाहा ॥ इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये इदं न मम ॥ १५ ॥ ओं विष्णुः पर्वतानामधिपतिः स मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬं स्वाहा ॥ इदं विष्णवे पर्वतानामधिपतये इदं न मम ॥१६॥ ओं मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬं स्वाहा ॥ इदं मरुद्भ्यो गणानामधिपतिभ्यः-इदं न मम ॥१७॥ ओं पितरः पितामहाः परेऽवरे ततास्ततामहाः इह मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳬं स्वाहा ॥ इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यश्च इदं न मम ॥ १८ ॥

पार० कां० १ । कं० ५ । १० ॥

या प्रमाणें अभ्यातान होमाच्या १८ आज्याहुति द्याव्या. नंतर-

ओं अग्निरेतु प्रथमो देवतानाᳬं सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयᳬं राजावरुणोऽनुमन्यतां यथेयᳬं स्त्री पौत्रमघं न रोदात् स्वाहा ॥ इदमग्नये-इदं न मम ॥ १ ॥ ओं इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभिविबुध्यतामियᳬं

स्वाहा ॥ इदमग्नये—इदं न मम ॥२॥ मं. ब्रा. १ । १-२
ओं स्वस्ति नोऽग्ने दिवा पृथिव्या विश्वानि धेह्ययथा यजत्र । यदस्यां मयि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रᳪ स्वाहा ॥ इदमग्नये इदं न मम ॥३॥ ओं सुगं नु पन्थां प्रदिशं न एहि ज्योतिष्मध्ये ह्यजरं नऽआयुः । अपैतु मृत्युरमृतं म आगाद्वैवस्वतो नो अभयं कृणोतु स्वाहा ॥ इदं वैवस्वताय—इदं न मम ॥४॥ ओं परं मृत्योऽअनुपरेहि पन्थां यत्र नोऽअन्य इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते श्रृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाᳪ रीरिषो मोत वीरान्त्स्वाहा ॥ इदं मृत्यवे—इदं न मम ॥५॥
पार. कां. १ । कं. ५ । ११ । १२

ओं द्यौस्ते पृष्ठᳪ रक्षतु वायुरूरू अश्विनौ च । स्तनन्धयस्ते पुत्रान्त्सविताभिरक्षत्वावाससः परिधानाद् बृहस्पतिर्विश्वेदेवा अभिरक्षन्तु पश्चात् स्वाहा ॥ इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः इदं न मम ॥६॥ ओं मा ते गृहेषु निशि घोष उत्थादन्यत्र त्वद्रुदत्यः संविशन्तु । मा त्वᳪरुदन्त्युर आवधिष्ठा जीवपत्नी पतिलोके विराज पश्यन्ती प्रजाᳪसुमनस्यमानाᳪस्वाहा ॥ इदमग्नये—इदं न मम ॥ ७ ॥ ओं अप्रजस्यं पौत्रमर्त्यं पाप्मानमुत वा अघम् । शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्यद्विषद्भ्यः प्रतिमुञ्चामि पाशᳪ स्वाहा ॥८॥ इदमग्नये—इदं न मम ॥ ८ ॥ मं. ब्रा.१।१।१-३ गो.२।१सू २०-२६

अशा ८ आज्याहुति देऊन मगः—

ओं भूरग्नये स्वाहा ॥

यानें चार ४ आज्याहुति द्या. असा होम झाल्यावर वरानें

आपल्या जागेवरुन उठून वधु समोर पश्चिमाभिमुख उभें राहिल्यावर आपल्या डाव्या हातानें वधूचा उजवा हात उताना धरून वर उचलावा व आपल्या उजव्या हातानें वधूची वर उचलेली उजवी हस्तांजली आंगठ्यासह तशीच धरून वरानें :—

ओं गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः। भगो अर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः*॥१॥ ओं भगस्ते हस्तमग्रभीत् सविता हस्तमग्रभीत् । पत्नी त्वमसि धर्मणाहं गृहपतिस्तव ॥२॥ ममेयमस्तु पोष्यामह्य त्वादाद्

* हे वरानने! ज्याप्रमाणें मी (सौभगत्वाय) ऐश्वर्य. सुसंतानादि सौभाग्य वृद्धिंगत करण्या करितां (ते) तुझें (हस्तम्) पाणि- (गृह्णामि) ग्रहण करतो त्या प्रमाणें तूं (मया) मज (पत्या) पती बरोबर (जरदष्टिः) सुखपूर्वक जरावस्थेला प्राप्त (आसः) हो. तथा हे वीर! मी सौभाग्य वृद्धिकरितां आपलें पाणिग्रहण करीत आहे, आपण मजसह वृद्धावस्थेपर्यंत प्रसन्न व अनुकूल असें रहा. आपण मला व मी आपणाला आज पासून पतिपत्नि नात्यानें झालों आहों. (भगः) सकल ऐश्वर्य युक्त (अर्यमा) न्यायकारी (सविता) जगदुत्पादक (पुरन्धिः) अनेक विध जगताचा धारण कर्ता व (देवाः) हे सर्व सभामंडपांत बसलेले सर्व लोक (गार्हपत्याय) गृहाश्रम संपादन करण्याकरितां (त्वा) तुला (मह्यम्) मजला (अदुः) देत आहेत. आजपासून आपण परस्परांचे हात धरून चुकलों आहोंत म्हणून एकमेकाला अप्रियाचरण करूं नयें . ॥१॥

हे प्रिये! (भगः) ऐश्वर्य युक्त जो मी (ते) तो तुझा (हस्तम्) हात (अग्रभीत्) ग्रहण करतो व (सविता) धर्मयुक्त मार्गी प्रेरणा करणारा जो मी त्या मजकडून (हस्तम्) तुझे पाणि (अग्रभीत) ग्रहण होऊन चुकलें आहे (त्वम्) तूं (धर्मणा) धर्मदृष्ट्या माझी पत्नी,

बृहस्पतिः । मया पत्या प्रजावति शं जीव शरदः शतम् 卐।३॥
त्वष्टा वासो व्यदधाच्छुभे कं बृहस्पतेः प्रशिषा कवीनाम् ।
तेनेमां नारीं सविता भगश्च सूर्यामिव परि धत्तां प्रजया ☙।४॥

भार्या (असि) आहेस आणि (अहम्) मी धर्मदृष्ट्या (तव) तुझा (गृह-पतिः) गृहपति आहे. आपण दोघे मिळून संसार सिद्ध करूं व दोघेहीं अव्यभिचारपूर्वक वागूं व तद्वारें संसार, संतान, सौख्य व ऐश्वर्य यांची वृद्धि करूं ॥२॥

卐 हे अनघे (बृहस्पतिः) जगत्पालक प्रभूनें (त्वा) तुला (मह्यम्) माझ्या स्वाधीन (अदात्) केलें आहे म्हणून (इयम्) ह्या जगांत तूंच माझी (पोष्या) पोषण करण्या योग्य स्त्री (अस्तु) हो. (प्रजावति) तूं (मयापत्या) माझी भार्याम्हणून (शतम्) शंभर (शरदः) शरदऋतु किंवा वर्षें (शं,जीव) सुख पूर्वक जीवन धारण कर. अशीच वरानेंहीं वधूकडून प्रतिज्ञा करवून घ्यावी. हे भद्रवीर! परमेश्वर कृपेनें आपण मला प्राप्त झाले आहां. आपणा खेरीज मला या जगांत दूसरा पति अर्थात् स्वामी, पालनकर्ता, सेव्यइष्टदेव कोणी नाहीं किंवा आपणा खेरीज मी इतरांना तसें मानणार ही नाहीं. आपण ज्याप्रमाणें माझ्या शिवाय अन्य कोणाहीं स्त्रीवर प्रेम करणार नाहींत त्या प्रमाणें मी देखील दुसऱ्या पुरुषावर कधीं प्रेम करणार नाहीं आपण मजसह शंभरवर्षेंपावेतों आनंदपूर्वक जीवन व्यतीत करा. ॥३॥

☙ हे शुभानने ! ज्या प्रमाणें (बृहस्पतेः) ह्या परमेश्वराच्या सृष्टीमध्यें आणि त्याच्या व (कवीनाम्) आप्त विद्वानांच्या (प्रशिषा) शिक्षणानें दंपति होतात (त्वष्टा) जशी वीज सर्वांत व्याप्त होऊन राहिली आहे तशी तू माझ्या प्रसन्नतेसाठीं (वासः) सुंदर वस्त्र (शुभे) व आभूषणें व (कम्) सौख्य मजकडून प्राप्त कर.

इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी मातरिश्वा मित्रावरुणा भगो अश्विनोभा
बृहस्पतिर्मरुतोब्रह्म सोम इमां नारीं प्रजया वर्धयन्तु § ॥५॥
अहं विष्यामि मयि रूपमस्या वेददित्पश्यन्मनसा कुलायम् ।
नस्तेयमद्मि मनसोदमुच्ये स्वयं श्रन्थानोवरुणस्य पाशान् *॥६॥
अथर्व कां. १४। अं. १। मं. ५१-५७॥

आपणा दोघांची ही इच्छा परमेश्वर (व्यदधात्) सिद्धीस नेवो. जसा (सविता) परमात्मा (च) आणि (भगः) पूर्ण ऐश्वर्ययुक्त (प्रजया) प्रजानीं (इमाम्) ह्या (नारीम्) स्त्रीपुरुषांना (परिधत्ताम) आच्छादित शोभायुक्त करतो तसें मी (तेन) ह्या सर्वांनीं (सूर्यामिव) सूर्याप्रमाणें तुला वस्त्रालंकारांनीं सदैव सुशोभित ठेवीन. हे प्रिया! मीही आपणाला सूर्यवत् सुशोभित ठेवून नेहमीं प्रियाचरण करून (प्रजया) ऐश्वर्य, वस्त्राभूषण वगैरेनीं सदा आनंदित राखीन ॥४॥

§ माझ्या नात लगानों! ज्या प्रमाणें [इन्द्राग्नी] विद्युत व प्रसिद्ध अग्नि [द्यावापृथिवी] सूर्य व भूमि [मातरिश्वा] अंतरिक्षस्थ वायु [मित्रावरुणा] प्राण व उदान [भगः] ऐश्वर्य [अश्विना] सद्वैद्य व सत्योपदेशक [उभा] दोन्ही [बृहस्पतिः] श्रेष्ठ, न्यायकारी राजा [मरुतः] मनुष्य [ब्रह्म] परमात्मा व [सोमः] चंद्र व सोमलतादि ओषधी सर्वांचें पालन पोषण करितात त्या प्रमाणें [इमां नारीम्] ह्या माझ्या पत्नीचें [प्रजया] प्रजा वगैरे वृद्धि व पालन पोषण करीन. तुम्ही ही [वर्धयन्तु] वृद्धिंगत व्हा. स्त्रीनेंही अशीच प्रतिज्ञा करावी. मीही माझ्या पतीची प्रजा, ऐश्वर्य, सौख्यादिद्वारा वृद्धि करीन. तू व मी मिळून गृहाश्रमाचा अभ्युदय करूं ॥५॥

*हे कल्याणकारिणि! ज्या प्रमाणें [मनसा] मनानें [कुलायम्] कुलें वृद्धि [पश्यन्] पाहत असता [अहम्] मी [अस्याः] तुझ्या [रूपं

हें पाणिग्रहणाचे सहा मंत्र म्हणून वधूची हस्तांजली धरून उचलावी व तिला घेऊन कुंडाच्या दक्षिण दिशेला प्रथम जेथें कलशपात्र घेऊन बसला होता तेथें यावें व ते आल्यावर त्यानें वधुवरा सह यज्ञकुंडास प्रदक्षिणा घालाव्या. नंतर

ओं अमोऽहमस्मि सात्वꣳसा त्वमस्यमोऽहम् । सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेव विवहावहै सह रेतो दधावहै । प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान् विन्दावहै बहून । ते सन्तु जरदष्टयः स प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ श्रृणुयाम शरदः शतम् * ॥ ७ ॥

पार० कां० १ । कं० ६ । ३ ॥

रूपाला (विध्यामि) प्रेम पाश व त्यांत प्रेमद्वारा व्याप्त होत आहे त्याप्रमाणें तू माझी पत्नी (मयि) मजमध्यें प्रेमद्वारा व्याप्त होऊन अनुकूल व्यवहार कर. जसा मी (मनसा) मनानें ही तुजशीं (स्तेयम्) चोरी करण्याचें (उदमुच्ये) सोडून देतो व चोरून कोणत्याही पदार्थ (नाश्नि) उपभोग घेत नाहीं, (स्वयं) स्वतःच्या (श्रन्थानः) पुरुषार्थानें, शिथिल न होतां, (वरुणस्य) उत्कृष्ट व्यवहारांतील विघ्नरूप दुर्व्यसनी पुरुषाचीं (पाशान्) बन्धनें नष्ट करतो तसें [इत्] तूंही करीत अस. वधूनेंही अशीच प्रतिज्ञा करुन द्यावी कीं, या प्रमाणेंच मीही वागेन ॥६॥

* हे वधु जसें (अहम्) मी (अमः) ज्ञानवान् ज्ञानपूर्वक तुझें ग्रहण करणारा (अस्मि) झालों आहे तसें त्या प्रमाणें (सा) (त्वम्) तूं देखील ज्ञानपूर्वक माझें ग्रहण करणारी आहेस. जसें (अहम्) मी अत्यंत प्रेमानें तुझें (अमः) ग्रहण करीत आहें तसें (सा) मी ग्रहण केलेली जी (त्वम्) तूं (पृथिवी) पृथ्वीसमान गर्भादि गृहाश्रमांतील सर्व व्यवहार धारण करणारी आहेस व मी (द्यौः)

ह्या प्रतिज्ञा मंत्रांनीं दोघांनीं प्रतिज्ञा केल्यावर वधूच्या पाठी मागें वरानें राहून उजवीकडून समोर उत्तराभिमुख उभे राहावें व वधूची उजवी हस्तांजली आपल्या दक्षिणांजलीनें पकडून दोघांनीं उभें राहावें. मग कलशधारी मनुष्यानें पुनः कुंडाच्या दक्षिणेस कलश घेऊन बसावे. नंतर वधूच्या आईनें अथवा भावानें-तांदूळ वा ज्वारीच्या धाणीचें सूप डाव्या हातांत घेऊन उजव्या हातानें वधूचा उजवा पाय उचलून पाषाण शिलेवर ठेवावा. तेवेळीं वरानें :—

ओं आरोहेममश्मानमश्मेव त्वᳬ स्थिरा भव । अभितिष्ठ पृतन्यतोऽवबाधस्व पृतनायतः ॥ पा० कां० १ । कं० ७ । १ ॥

हा मंत्र म्हणावा. तत्पश्चात् वधुवरांनी कुंडासमीप पूर्वाभिमुख दोघांनीं उभें रहावें. मग उजवीकडे वधूनें राहून आपली हस्तांजली वराच्याहस्तांजली वर ठेवल्यावर धाणीचे सूप घेऊन उभे असलेल्या आईनें व भावानें तें सूप भूमिवर ठेवून वा दुसऱ्या कोणाजवळ देऊन वधुवरांच्या एकमेकावर असलेल्या हस्तांजलींमध्यें प्रथम

वर्षाव करविणाऱ्या सूर्या प्रमाणें आहें. तूं आणि मी असे दोघेंही (विवहावहै) प्रसन्नतापूर्वक विवाह करावा (सह) एकविचारें राहून (रेतः) वीर्य (दधावहै) धारण करावें (प्रजाम्) उत्तम प्रजा (प्रजनावहै) उत्पन्न करावी (बहून्) पुष्कल (पुत्रान्) पुत्र (विंदावहै) प्राप्त व्हावेत (ते) पुत्र (जरदष्टयः) जरावस्थेपर्यंत जिवंत (सन्तु) असावेत (संप्रियौ) चांगल्या रीतीनें एकमेकाशीं प्रसन्न (रोचिष्णू) एकमेकाना आवडते (सुमनस्यमानौ) मनमिळाऊ, एकविचारी (शतं शरदः) शंभरवर्षेपर्यंत प्रेमानें (पश्येम) पहावें (शतं शरदः) शंभरवर्षेपावेतों आनन्दपूर्वक (जीवेम) जगावें आणि (शतंशरदः) शंभर वर्षेपर्यंत प्रियभाषणें (शृणुयाम) श्रवण करावीत. ॥७॥

थोडें तूप सिंचन करावें. पश्चात् प्रथम सूपांतून उजव्या हाताच्या ओंजळीनें दोनदां घेऊन वरवधुच्या ओंजळींत धाणी घालावी. मग अंजलीस्थ धाण्यांवर थोडेसें तूप सिंचन करून वधुवराच्या हस्तांजली सहित आपली हस्तांजली वाकून पुढें केल्यावरः—

ओं अर्यमणं देवं कन्या अग्निमयक्षत । स नोऽअर्यमा देवः प्रेतो मुञ्चतु मा पतेः स्वाहा ॥ इदमर्यम्णे अग्नये-इदं न मम ।१।
ओं इयं नार्युपब्रूते लाजानावपन्तिका । आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा ॥ इदमग्नये इदं न मम ॥२॥
ओं इमाँल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव । मम तुभ्यं च संवदनं तदग्निरनुमन्यतामियꣳस्वाहा । इदमग्नये इदं न मम ॥३॥
पार कां. १ । कं. ६ ॥

या तीन मंत्रांनीं तीन धाणीच्या आहुति थोडयोड्या प्रज्वलित इन्धनावर द्याव्या नंतरः—

ओं सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति । यान्त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः । यस्यां भूतꣳसमभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् । तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशः ॥
पार.कां.१ । कं. ६ । २॥

हा मंत्र बोलून आपल्या उजव्या हाताचें हस्तांजलीनें वधुची हस्तांजली धरून

ओं तुभ्यमग्ने पर्यवहन्त्सूर्यां वहतुना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने प्रजया सह ॥१॥ ऋ. मं.१०।सू.८५ मं.३८।पार.१।२।४
ओं कन्यला पितृभ्यः यतिलोकं पतीयमप दीक्षामयष्ट । कन्या उत त्वया वयं धारा उदन्यां इवातिगाहेमहि द्विषः ॥२॥
मंत्र ब्रा. १ । २ । ५ ॥

हा मंत्र म्हणून यज्ञकुंडास प्रदक्षिणा घालावी व पश्चिमभागीं येऊन पूर्वाभिमुख उभे राहावें. तत्पश्चात् पूर्वोक्त प्रकारें कलश-सहित यज्ञकुंडास प्रदक्षिणा घालावी या प्रमाणें ४ प्रदक्षिणा घातल्यावर यज्ञकुंडाच्या पश्चिमेस थोडेउभें राहून पूर्वाभिमुखी वधुवरानीं उभें राहावें. नंतर आई अथवा भावानें त्या सूपांतील अवशिष्ट धाणी वधूच्या हस्तांजलीस घालावी व :—

ओं भगाय स्वाहा ॥ इदं भगाय इदं न मम ॥

असें बोलून अग्नीमधील प्रज्वलित समिधावर ती सोडावी. वधुला पश्चिमभागी ठेवून कुंडाच्या पश्चिमेस वरानें पूर्वाभिमुख बसावें.

ओं प्रजापतये स्वाहा ॥ इदं प्रजापतये-इदं न मम ॥पार.१।१।६

असें म्हणून चमच्यानें एक आहुति दिल्यावर एकान्ती जावून वधूचें बांधलेले केंस

ओं प्रत्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वाबध्नात्सविता सुशेवः ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टान्त्वा सह पत्या दधामि ॥१॥
ओं प्रेतो मुञ्चामि नामुतः सुबद्धाममुतस्करम् । यथेमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रा सुभगासति ॥२॥ ऋ.मं. १० । सू. ८५ । मं. २४, २५

हे दोन मंत्र बोलून वधूचें बांधलेले केस सोडावें. मग सभा-मंडपांत येऊन सप्तपदीचे विधीस प्रारंभ करावा. यासमयीं वराच्या उपरण्याची व वधूच्या उत्तरीयवस्त्राची गांठ द्यावी. याला जोडा म्हणतात. वधु वरांनी दोघांनीं आसनावरून उठून वधूची उजवी हस्तांजली वरानें उजव्या हातानें यज्ञकुंडाच्या उत्तर भागीं जावें. मग वरानें आपला उजवा हात वधूच्या उजव्या खांद्यावर ठेवून उभयतांनीं उत्तराभिमुख उभे राहिल्यावर

मा सव्येन दक्षिणमतिक्राम ॥ गो. २।२।१३॥

असें बोलून वधूचा उजवा पाय उचलून तिला चालण्याची आज्ञा करावी. व —

ओं इषे एकपदी भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वानयतु पुत्रान् विन्दावहै बहूँस्ते सन्तु जरदष्टयः ॥१॥

असें म्हणून वरानें वधुसह ईशान्य दिशेस एक पाऊल × टाकावें व चालूं लागावें.

ओं ऊर्ज्जे द्विपदी भव ॐ॥२॥	यानें दुसरें पाऊल टाकावें
ओं रायस्पोषाय त्रिपदी भव० ॥३॥	,, तिसरें ,, ,,
ओं मयोभवाय चतुष्पदी भव० ॥४॥	,, चवथें ,, ,,
ओं प्रजाभ्यः पञ्चपदी भव० ॥५॥	,, पांचवें ,, ,,
ओं ऋतुभ्यः षट्पदी भव० ॥ ६ ॥	,, सहावें ,, ,,
ओं सखा सप्तपदी भव० ॥ ७ ॥	,, सातवें ,, ,,

आश्व. १।८।१९॥

या सात मंत्रांनीं ईशान्य दिशेस सात पावलें टाकावीं. मग

× पाय उचलण्याची रीत अशी आहे कीं, वधूनें प्रथम आपला उजवा पाय उचलून तो ईशान्य दिशेकडे पुढें धरावा. तत्पश्चात् दुसरा डावा पाय उचलून तो उजव्या पायाच्या टाचे जवळ न्यावा. इतके झाल्यावर तें एक पाऊल गणण्यांत यावे. अशींच पुढील सहा पावले टाकावी. व तसें करतांना प्रत्येक वेळीं एक एक मंत्र म्हणावा.

ॐजो 'भव' यानंतर मंत्रांत पाठ आहे तोच पुढील सहा मंत्रांत आहे असें समजून 'भव' म्हटल्यावर तो पूर्ण बोलावा व पाऊल टाकण्याची क्रिया करावी.

वधुवरानीं वस्त्रगांठीसह शुभासनावर बसावें तत्पश्चात् कलशपात्र घेऊन त्या मनुष्यानें यज्ञकुंडाच्या उजवीकडून वधुवराचे समीप यावें व वधुवराच्या मस्तकावर त्यांतील थोडें जल शिंपडावें—

ओं आपो हिष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्ज्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे ॥१॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः। उशतीरिव मातरः ॥२॥ तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ। आपो जनयथा च नः ॥३॥ ऋ. मं.१०।सू.९।१-३॥

ओं आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ॥४॥ पार. १।८।५-६॥

हे चार मंत्र म्हटल्यावर वधुवरांनीं तेथून उठावें व —

ओं तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्। पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतं प्र ब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥

य. अ. ३६। मं. २४॥ पार.१।८।७

हा मंत्र म्हणून सूर्यावलोकन करावें. तत्पश्चात् वधुचे खांद्यावरील आपला हात वरानें काढून तो तिच्या हृदयावर ठेवावा व

ओं मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु। मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम्* ॥

---

* हे वधु! (ते) तुझे (हृदयम्) अन्तःकरण व आत्मा (मम) माझ्या (व्रते) कर्मानुकूल (दधामि) धारण करितो (मम) माझ्या (चित्तमनु) चित्तानुकूल (ते) तुझें (चित्तम्) चित्त सदा (अस्तु) राहो (मम) माझी (वाचम्) वाणी तूं (एकमनाः) एकाग्रचित्तें (जुषस्व) सेवन करीत अस. (प्रजापतिः) प्रजापालक परमात्मा (त्वा) तुला (मह्यम्) मजशीं (नियुनक्तु) नियुक्त करो.

हा मंत्र बोलावा व त्याचप्रमाणें वधूनें आपल्या उजव्या हातानें वराच्या हृदयास स्पर्श करून हा वर लिहिलेला मंत्र बोलावा* ।। मग वधूचे मस्तकावर वरानें हात ठेवून :--

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यै दत्त्वा-याथास्तं वि परेतन ।। ऋ. मं.१०।सू.८५।मं.३३।पार. १।८।९

हा मंत्र म्हटल्यावर कार्यार्थ आलेल्या मंडळीकडे अवलोकन करावें व तेवेळीं सर्वांनीं :—

ओं सौभाग्यमस्तु । ओं शुभं भवतु ।।

ह्या वाक्यानें आशीर्वाद द्यावा. नंतर यज्ञकुंडाजवळ पूर्ववत् वधुवरानी बसल्यावर पृ. २४ प्रमाणें दोघानीं (ओंयदस्य कर्मणो०) या स्विष्टकृत् मंत्रानें होमाहुति अर्थात् एक आज्याहुति व एक पृ.२४ प्रमाणें

ओं भूरग्नये स्वाहा ।।

इत्यादि चार मंत्रानीं चार आज्याहुति द्याव्या. या प्रमाणें विवाह विधी समाप्त झाल्यावर दोघांनीं आराम घ्यावा. नंतर विवाहाचा उत्तरविधी करावा. वधुगृहीं ईशान्य दिशेला या विधीकरितां खास निर्माण केलेल्या जागी हा उत्तरविधी करावा.

*अशाच प्रकारें हे प्रियवर स्वामिन् ! आपलें हृदय, आत्मा, अन्तःकरण माझ्या प्रियकार्मीं मी धारण करते. माझ्या चित्तानुकूल आपलें चित्त सदैव राहो. आपण माझें सांगणे एकाग्रपणे ऐकावें कारण कीं, प्रजापति परमेश्वरानें आपणाला आजपासून माझे आधीन केलें आहे. अर्थात् ह्या प्रतिज्ञे प्रमाणें दोघांनींही वागत राहावें. त्यायोगें सर्वदा आनन्द, कीर्ति, पातिव्रत, एकपत्नीव्रत प्राप्त होऊन सर्व त्यऱ्हेचे व्यभिचार, अप्रिय भाषणें यांना सोडून परस्पर प्रीतियुक्त रहावें.

सूर्यास्तानंतर आकाशांत नक्षत्रें दिसूं लागतील तेव्हां वधुवरांनीं यज्ञकुंडाच्या पश्चिमभागीं पूर्वाभिमुख आसनावर बसावें व पृ· २१ लिहिल्या प्रमाणें अग्न्याधान (ओं भूर्भुवः स्वर्द्यौ) ह्या मंत्रानें करावें. जर प्रथमपासूनच सभामंडप ईशान्यदिशेला असेल व प्रथम अग्न्याधान केलें असेल तर पुनः अग्न्याधान न करितां (ओं अयन्त इध्म.) इत्यादि ४ मन्त्रांनीं समिदाधान करून अग्नि प्रज्वलित झाल्यावर पृ· २३ प्रमाणें

ओं अग्नये स्वाहा ॥ आश्वलायन गृ. अ. १ कं. १० । सू. १३ ॥

इत्यादि ४ मंत्रांनीं आघारावाज्यभागाहुति ४ व पृ· २४ प्रमाणें

ओं भूरग्नये स्वाहा ॥

इत्यादि ४ व्याहृति आहुति अशा ८ आज्याहुति देऊन नंतर प्रधान होम करावा .

ओं लेखासन्धिषु पक्ष्मस्वावर्त्तेषु च यानि ते तानि पूर्णाहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहं स्वाहा ॥ इदं कन्यायै इदं न मम ॥१॥

ओं केशेषु यच्च पापकमीक्षिते रुदिते च यत् । तानि० ॥२॥

ओं शीलेषु यच्च पापकं भाषिते हसिते च यत् । तानि० ॥३॥

ओं आरोकेषु दन्तेषु हस्तयोः पादयोश्च यत् । तानि० ॥४॥

ओं ऊर्वोरुपस्थे जङ्घयोः सन्धानेषु च यानि ते । तानि० ॥५॥

ओं यानि कानि च घोराणि सर्वाङ्गेषु तवाभवन् । पूर्णाहूतिभिराज्यस्य सर्वाणि तान्यशीशमं स्वाहा ॥ इदं कन्यायै-इदं न मम ॥६॥

मं. ब्रा. १।३।१-६ गोभि० २ । ३ । ६ ॥

या सहा मंत्रांनीं ६ आज्याहुति दिल्यावर पृ· २४ प्रमाणें-

ओं भूरग्नये स्वाहा ॥

इत्यादि ४ व्याहृति मंत्रांनीं चार आज्याहुति द्याव्या मग वधुवरांनीं सभामंडपांतून उठून बाहेर उत्तर दिशेकडे जावें वः—

ध्रुवं पश्य ॥

असें म्हणून वधूला ध्रुवदर्शन करवावे.* वधूनें वरास म्हणावें

पश्यामि ॥

मी ध्रुव तारा पहात आहे. तत्पश्चात् वधूनें सांगावें कीं -

ओं ध्रुवमसि ध्रुवाहं पतिकुले भूयासम् (अमुष्य असौ)* ॥

हा मंत्र म्हटल्यानंतर

अरुन्धतीं पश्य ॥ गोभि० प्र० २ । खं० ३ । सू० ९ ॥

असें म्हणून वधुला अरुन्धतीचें दर्शन वरानें करवावें व वधूनें-

पश्यामि ॥

असें म्हणून

ओं अरुन्धत्यसि रुद्धाहमस्मि (अमुष्य असौ) • ॥

गोभि० २ । ३ । १० ॥

---

* हे वधु वा वर! ज्या प्रमाणें हा ध्रुव दृढ स्थिर आहे त्या प्रमाणें आपण व मी परस्पराशीं प्रियाचरण द्वारें दृढ व स्थिर राहावें .

* (अमुष्य) या पदस्थानीं षष्टी विभक्त्यन्त पतीचें नांव घ्यावें. जसें :— पतीचें नांव शिवशर्मा असल्यास "शिवशर्मणः,, असें आणि (असौ) ह्या जागीं वधूनें आपलें नांव प्रथमा विभक्त्यन्त घेऊन हा मंत्र पुरा करावा. उदाहरण "भूयासं सौभाग्यदाहं शिव शर्मणः" अशीं दोन्हीं पदें जोडून म्हणावें.

• (अमुष्य) ह्या स्थानीं पतीचें नांव षष्ठ्यन्त व (असौ) या ठिकाणीं वधूचें प्रथमान्त एकाच वाक्यांत उच्चारावे. हे स्वामिन्! सौभाग्यदा (अहम्) मी (अमुष्य) शिवशर्माची अर्धांगी (पतिकुले)

असें बोलून वरानें वधूकडे पहावें व वधूच्या मस्तकावर हात ठेवून :—

ओं ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्वमिदं जगत् । ध्रुवासः पर्वता इमे ध्रुवा स्त्री पतिकुले इयम् * ॥१॥

मं. ब्रा. १ । ६ । ६॥ गो. २ । ३ । ११ ॥

ओं ध्रुवमसि ध्रुवन्त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये मयि । मह्यं त्वादात् बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती संजीव शरद शतम् ✠ ॥२॥

पार. कां. १ । ८ ॥

हे दोन मंत्र म्हटल्यावर वधुवरांनीं यज्ञकुंडाच्या पश्चिमभागीं पूर्वाभिमुख होऊन कुंडाजवळ बसावें आणि पृ. २० प्रमाणें :—

आपल्या कुलांत (ध्रुवा) निश्चल जसें कीं आपण (ध्रुवम्) दृढ, निश्चल, असे माझे पति (असि) आहा तशी मी आपली स्थिर, दृढ व निश्चल पत्नी (भूयासम्) असेन. ॥

*हे वरानने ! जशी (द्यौः) सूर्यकांति वा विद्युत (ध्रुवा) सूर्यलोक वा पृथ्वि निश्चल आहे जशी (पृथिवी) भूमि (ध्रुवा) स्थिर आहे जसें (इदम्) हें (विश्वम्) सर्व (जगत्) जग प्रवाहरूपानें (ध्रुवम्) स्थिर आहे जसा (इमे) हे प्रत्यक्ष (पर्वताः) पर्वत (ध्रुवासः) स्थिर आहे तशी (इयम्) तूं ही माझी (स्त्री) पत्नी (पतिकुले) माझ्या कुलांत (ध्रुवा) स्थिर रहा.

✠ हे स्वामिन् ! जसे आपण मज जवळ (ध्रुवम्) दृढ संकल्प करून स्थिर (असि) आहा जशी मी (त्वा) आपणास (ध्रुवम्) स्थिरदृढ (पश्यामि) पहात आहे त्याप्रमाणें माझ्यासह आपण सदैव दृढ व स्थिर रहा कारण कीं, माझ्या मतानुकूल (त्वा) आपणास (बृहस्पतिः) परमात्म्यानें (अदात) मला देऊनटाकले आहे. मजबरोबर उत्तम प्रजायुक्त होऊन (शतं, शरदः) शंभर

ओं अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा ॥

इत्यादि तीन मंत्रांनीं तीन आचमनें करून पृ.२१प्रमाणें समिधानी कुंडांतील अग्नि प्रदीप्त केल्यावर पृ.१५प्रमाणें घृत व स्थालीपाक अर्थात् भात घेऊन पृ.२३प्रमाणें "ओम् अयन्त इध्म०" इत्यादि चार मंत्रांनीं समिधा होम दोघांनीं करून पृ.२३ प्रमाणें आघारावाज्य भागाहुति व व्याहृति आहुति चार चार मिळून आज्याहुति द्याव्या नंतर भातावर तूप सिंचन करून उजव्याहातानें थोडथोडा भात दोघांनीं घेऊन :—

ओं अग्नये स्वाहा ॥ इदमग्नये–इदं न मम ॥

ओं प्रजापतये स्वाहा ॥ इदं प्रजापतये– इदं न मम ॥ २ ॥

ओं विश्वेभ्यो देवेभ्यः । इदं विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम ।३।

ओं अनुमतये स्वाहा । इदमनुमतये–इदं न मम ॥ ४ ॥

गोभि. २ । ३ । १७–२१ ॥

ह्या मंत्रांनीं चार भाताहुति द्याव्या-मग पृ. २४ प्रमाणें (ओं यदस्य कर्मणो०) या मंत्रानें एक स्विष्टकृत आहुति दिल्यावर पृ. २४ प्रमाणें व्याहृति आहुति ४ व पृ.२५प्रमाणें आज्याहुति ८ एकंदर १२ आज्याहुति देऊन अवशिष्ट भात एका पात्रांत काढावा त्यावर घृतसिंचन करून उजव्या हात त्यावर ठेवावा व

वर्षपर्यंत (समृ जीव) जगा व हे वरानने पत्नी ! (पोष्ये) धारण व पालन योग्य असा जो मी पति (मयि) त्या मज जवळ (ध्रुवा) तूं स्थिर (एधि) रहा (मह्यम्) माझ्या मतानुकूल पत्नी परमेश्वरानें दिली आहे, तर तूं (मया) मजसह (पत्या) पतिबरोबर (प्रजावती) उत्तम प्रजायुक्त होऊन शंभर वर्षेपर्यंत आनंदपूर्वक जीवन धारण कर. वधुवरांनीं आपल्या प्रतिज्ञांच्या उलट कधींही आचरण करूं नयें.

ओं अन्नपाशेन मणिना प्राणसूत्रेण पृश्निना । बध्नामि सत्यग्रन्थिना मनश्च हृदयं च ते ॥१॥ ॐ ओं यदेतद्हृदयं तव तदस्तु हृदयं मम । यदिदँ हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव● ॥२॥ ओं अन्नं प्राणस्य षड्विँशस्तेन बध्नामि त्वा असौ× ॥३॥

मं. ब्रा. १ । ३ । ८-१० ॥ गोभि. २ । ३ । १७-२१ ॥

ह्या तीन मंत्राचा मनामध्यें जप करून वरानें तो भात थोडासा खावा व थोडा सा वधूला खाण्याकरितां ठेवावा. दोघांचें खाऊन झाल्यावर यज्ञमंडपीं स्वस्थानीं नियमाप्रमाणें पूर्वाभिमुख बसल्यावर पृ. २७ प्रमाणें सामवेदोक्त महावामदेव्यगान करावें. तदनंतर पृ.३ ते १३ प्रमाणें ईश्वर स्तुति, प्रार्थनोपासना:, स्वस्तिवाचन, शांति प्रकरण कर्मकरून क्षार लवणरहित मिष्ट दुग्ध घृतादि सहित भोजन करावें.

ॐ हे वधु वा वर ! जसा अन्नाचा प्राणाशीं,प्रांणाचा अन्नाशी व अन्न प्राणाचा अंतरिक्षाशीं संबंध आहे तसा (ते) तुझ्या (हृदयम्) हृदयाचा (च) आणि (मनः) मनाचा (च) व चित्तादिकांचा (सत्यग्रन्थिना) सत्यतेच्या गांठीनें (बध्नामि)आपण बद्ध आहों.

● हे वर; हे स्वामिन् वा हे पत्नी ! (यदेतत्) जें हे (तव) तुझें (हृदयम्) हृदय, आत्मा व अंतःकरण आहे (तत्) ते (मम) माझ्या (हृदयम्) हृदय, आत्मा व अन्तःकरणतुल्य (अस्तु) असो, आणि (मम) माझें (यदिदम्) जें हें (हृदयम) अंतःकरण आत्मा, प्राण व मन आहे (तत्) तें (तव) तुझ्या (हृदयम्) आत्म्यादि प्रमाणें प्रिय (अस्तु) सदा राहो.

× (असौ) हे यशोदे ! जो (प्राणस्य) प्राणांचा पोषण करणारा (षड्विंशः) २६ सव्वीसावें तत्व जें (अन्नम्) अन्न आहे (तेन) तद्द्वारें (त्वा) तुला (बध्नामि) दृढ प्रीतीनें बांधतो किंवा बांधते.

मग पृ. ५४ प्रमाणें पुरोहितादि सद्धर्मी व कार्यार्थ एकत्र झालेल्या लोकांच्या सन्मानार्थ उत्तम भोजन घालावें. यथायोग्य रीतीनें सर्व स्त्री पुरुषांचा आदर सत्कार स्त्रीयांचा स्त्रीयांनीं व पुरुषाचा पुरुषांनीं केल्यावर त्यांना वाटे लावावें. दस घटिका रात्र जाईतों तीन दिवस वधुवरानीं पृथक् पृथक् स्थानीं भूमीवर बिछाना घालून ब्रह्मचर्य सहित शयन करावें, भोजन असें करावें कीं, स्वप्नांत देखिल वीर्यपात न व्हावा. मग चवथ्या दिवशीं विधिपूर्वक गर्भाधान संस्कार करावा. चवथ्या दिवशीं कांहीं अडचन उत्पन्न होइल तर अधिक दिवस ब्रह्मचर्य व्रत दृढतेनें पाळून ज्या दिवशीं उभयतांची इच्छा होईल ते दिवशीं पृ. ६२ प्रमाणें गर्भाधान रात्रि असेल तेव्हां यथाविधी गर्भाधान करावें. दुसऱ्या वा तिसऱ्या दिनीं वरपक्षवाल्या लोकानीं वधुवरांना उत्तमशा वाहनांत बसवून सन्मानपूर्वक स्वगृहीं आणावे आणि जरमाता पित्याचें घर सोडतांना वधूचे नेत्रांत अश्रु येतील तरः—

जीवं रुदन्ति वि मयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरः ।
वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे ॥

ऋ. मं. १०। सू. ४० मं० १० ॥ आश्व. १।८।४॥

हा मंत्र वराने बालावा व वाहनांत बसतांना आपल्या उजव्याबाजूस वधूला बसवावें.

पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विना त्वा प्र वहतां रथेन ।
गृहान्गच्छ गृहपत्नी यथासो वशिनी त्वं विदथमा वदासि ॥१॥
सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् ।
आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥२॥

ऋ. मं. १०। सू. ८५। मं.२६,२०॥ आश्व. १।८।१॥

हे दोन मंत्र म्हणून वाहन चालू करावें. जर वधूला माहेराहून स्वगृहीं नौके मधून आणावयाचें असेल तर नौकेंत चढण्यापूर्वी

अश्मन्वती रीयते सं रभध्वमुत्तिष्ठत प्र तरता सखायः ॥
आश्व० १ । ८ । २ ॥

आणि नौकेंतून उतरतांना

अत्रा जहाम ये असन्नशेवाः शिवान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥
ऋ. मं. १० । सू. ५३ । मं. १८ ॥ आश्व. १ । ८ । ३ ॥

हा उत्तरार्द्ध मंत्र बोलून नावेमधून उतरावें. याप्रमाणेंच मार्गांत संयोग, नदी, व्याघ्र, चोर वगैरेंच्या भीतीनें अगर भयंकर स्थान, उंच नीच स्थल, दाट झाडी वा श्मशानभूमि आली तरः–

मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दम्पती ।
सुगेभिर्दुर्गमतीतामप द्रान्त्वरातयः ॥
ऋ. मं. १० । सू. ८५ । मं. ३२ ॥ आश्व. १ । ८ । ६ ॥

हा मंत्र बोलावा. वाहनाचें चाक वा एखादा भाग तुटला–मोडला वा अन्य अकस्मात् उपद्रव झाला तर मार्गांत एखादें सुरक्षित स्थल पाहून निवास करावा व बरोबर असलेला विवाहाग्नि प्रगट करून पृ २४ प्रमाणें ४ व्याहृति आज्याहुति व पृ. २७ प्रमाणें वामदेव्यगान करावें. वधुवरांचें वाहन घराजवळ येतांच एखादा कुलीन, पुत्रवती सौभाग्यवती वा कोणी ब्राह्मणी वा घरातीलच स्त्रीनें पुढें समोर येऊन वधूचा हात धरून तिला वराबरोबर खालीं उतरवावें आणि वरासह सभामंडपांत घेऊन जावें. मंडपद्वारीं वधुवर येतांच मंडपांत कार्यार्थ जमलेल्या मंडळीकडे नजर टाकून—

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।
सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं वि परेतन ॥
ऋ. मं. १० । सू. ८५ । मं. ३३ ॥ आश्व. १ । ८ । ७ ॥

हा मंत्र म्हणावा वा आलेल्या लोकांनीं

ओं सौभाग्यमस्तु । ओं शुभ भवतु ॥

असा आशीर्वाद द्यावा. नंतर वरानें

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन्गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।
एना पत्या तन्वं१ सं सृजस्वाधा जिव्री विदथमा वदाथः ॥

ऋ. मं. १० । सू. ८५ । मं. २७ । आश्व. १ । ८ । ८ ॥

हा मंत्र म्हणून वधूला सभामंडपांत आणावें. नंतर वधुवरांनीं पूर्वी स्थापित यज्ञकुंडाजवळ जाऊन वरानें बोलावें कीं :—

ओं इह गावः प्रजायध्वमिहाश्वा इह पूरुषाः ।
इहो सहस्रदक्षिणोऽपि पूषा निषीदतु ॥

अथर्व. कां. २० । सू. १२७ । मं. २७ । आश्व १ । ८ । १०

असें बोलल्यावर यज्ञकुंडाच्या पश्चिमेस पीठासन वा तृणासन असेल त्यावर वधूला आपल्या उजव्या बाजूस घेऊन पूर्वाभिमुख बसावें. नंतर पृ. २० प्रमाणें

ओं अमृतोपस्तरणमसि० ॥

इत्यादि तीन मंत्रांनीं तीन आचमनें करून पृ. २१ प्रमाणें कुंडांत यथाविधी समिधाचयन अग्न्याधान करावे. जेव्हां कुंडांत अग्नि प्रज्वलित होईल तेव्हां त्यावर तूप गरम करून पृ. २१ प्रमाणें समिदाधान केल्यावर प्रदीप्त अग्नीमध्यें पृ. २३ प्रमाणें आघारा वाज्य भागाहुति ४ व व्याहृति आहुति ४ अष्टाज्याहुति ८ मिळून १६ आज्याहुति वधुवरांनीं करून प्रधान होम प्रारंभ करावा. त्याचे मंत्र पुढील प्रमाणें :-

ओं इह धृतिः स्वाहा ॥ इदमिह धृत्यै, इदन्न मम ॥१॥
ओं इह स्वधृतिः स्वाहा ॥ इदमिह स्वधृत्यै—इदं न मम ॥२॥
ओं इह रन्तिः स्वाहा ॥ इदमिह रन्त्यै—इदं न मम ॥३॥

ओं इह रमस्व स्वाहा ॥ इदमिह रमाय—इदं न मम ॥४॥
ओं मयि धृतिः स्वाहा ॥ इदं मयि धृत्यै—इदं न मम ॥५॥
ओं मयि स्वधृतिः स्वाहा ॥ इदं मयि स्वधृत्यै—इदं न मम ॥६॥
ओं मयि रमः स्वाहा ॥ इदं मयि रमाय—इदं न मम ॥७॥
ओं मयि रमस्व स्वाहा ॥ इदं मयि रमाय—इदं न मम ॥८॥
मं. ब्रा. १ । ६ । १४ ॥ गोभि. २ । ४ । १० ॥

या मंत्रानीं ८ आज्याहुति करून—

ओं आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वर्यमा । अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमा विश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा* ॥ इदं सूर्यायै सावित्र्यै—इदं न मम ॥१॥

ओं अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूर्देवृकामा स्योना शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा• ॥ इदं सूर्यायै—सावित्र्यै इदं न मम ॥२॥

---

*हे वधु ! (अर्यमा) न्यायकारी, दयालु (प्रजापतिः) परमात्मा कृपाकरून (आजरसाय) जरावस्थेपर्यंत जगण्याकरितां (नः) आमची (प्रजाम्) प्रजा शुभगुण कर्म स्वभावयुक्त (अजानयतु) उत्पन्न करो (समनक्तु) तद्द्वारें उत्तमसौख्य प्राप्त होवो, ते शुभगुणयुक्त (मंगलीः) स्त्रीलोक सर्व कुटुंबियांना आनंद (अदुः) देवोत. त्यापैकीं एकतूं हे वराननें (पतिलोकम्) पतिगृहीं (आविश) प्रविष्ट हो (नः) आमच्या (द्विपदे) कुटुंबांतील माणसांना (शर्म्) सुखकारिणी आणि (चतुष्पदे) पश्वादिकांना (शम्) सुखकर्ती (भव) हो.

• ह्या मंत्राचा अर्थ पृ. १३९ यामध्यें सांगितल्याप्रमाणें जाणावा.

ओं इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु। दशास्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि स्वाहा+॥ इदं सूर्यायै सावित्र्यै–इदं न मम ॥३॥

ओं सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव। ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु स्वाहा॥*। इदं सूर्यायै सावित्र्यै इदन्नमम ॥४॥ ऋ.मं. १०।सू. ८५। मं.४३–४६॥ आश्व. १।८।९॥

+स्त्री पुरुषांना ईश्वर आज्ञा देत आहे कीं, हे (मीढ्वः) वीर्य सेचिन करणारानो! (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त ह्या वधूचे स्वामिन् (त्वम्) तूं (इमाम्) ह्या वधूला (सुपुत्रम्) उत्तमपुत्रयुक्त (सुभगाम्) सुंदर सोभाग्यभोगिनी (कृणु) कर (अस्याम्) हिच्यापासून (दश) दहा (पुत्रान्) पुत्र (आ, धेहि) उत्पन्न कर. अधिक नाहीं. आणि हे स्त्रियें! तूं देखील अधिक कामना करूं नकोस. परन्तु दहा पुत्र व (एकादशम्) अकरावा (पतिम्) पति यावरच संतोष (कृधि) कर. जर यापेक्षां अधिक संतानोत्पत्तीचा लोभ कराल तर तुम्हाला दुष्ट, अल्पायु, निर्बुद्ध संतान प्राप्त होईल व तुम्ही ही अल्पायु, रोगग्रस्त व्हाल. या करितां अधिक संतानोत्पत्ति करूं नका. (पतिमेकादशं, कृधि) या पदाचा अर्थ नियोग प्रकरणीं दुसरा होईल. म्हणजे ज्याप्रमाणें विवाहित स्त्रीपासून दहा पुत्र उत्पन्न करण्याची ईश्वरानें पुरुषाला आज्ञा केली आहे त्याप्रमाणें स्त्रीनेही विवाहित पतींपासुन अथवा वैधव्यावस्थेंत नियोग द्वारा दहा पुत्र प्राप्त करावेत. एका स्त्रीनें एका पतिबरोबर एकबार विवाह करावा पुरुषानेंही एकाच स्त्रीशीं एकदा विवाह करावा. विधवा झाल्यावर स्त्रीनें नियोग द्वारें संतानोत्पत्ति करून पुत्रवती व्हावें. तसेंच विधुर पुरुषानें नियोगस्थ पत्नीपासून पुत्र प्राप्ति करावी.

* हे वरानने! तूं (श्वशुरे) माझ्या पित्याशीं प्रेमानें वागून

ह्या चार मंत्रांनीं ४ आज्याहुति देऊन पृ.२४ प्रमाणें स्विष्टकृत होमाहुति १ व्याहृति आज्याहुति ४ आणि प्राजापत्याहुति १ अशा ६ आज्याहुति दिल्यावर :--

समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।
सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्ट्री दधातु नौ *॥

ऋ. मं. १० । सू. ८५ । मं. ४७ ॥ आश्व. १ । ८।९ ॥

हा मंत्र म्हटल्यावर दोघांनीं दधिप्राशन करावें. तत्पश्चात्--

अहं भो अभिवादयामि ● ॥ गोभि. २ । ४ । ११ ॥

हें वाक्य उच्चारल्यावर दोघां वधुवरांनीं माता पिता आदि वृद्धांना प्रीतिपूर्वक नमस्कार करावा. मग सुभूषित होऊन शुभासनावर बसून पृ. २७ प्रमाणें वामदेव्यगान करावें त्यावेळीं पृ. ३ प्रमाणें ईश्वरोपासना करावी. जमलेल्या सर्व मंडळीनींही ध्यानावस्थित होऊन परमेश्वराचें ध्यान करावें तथा वधु, वर, पिता, आचार्य व पुरोहित वगैरेनीं

ओं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ॥ आश्व.गृ.अ. १।कं. ८ । सं.१५ ॥

(सम्राज्ञी) चक्रवर्ती राणीच्या समान बनून निःपक्षयुक्त (भव) हो (श्वश्रवाम्) माझ्या मातेशीं प्रेमाने वागून तिच्या आज्ञांकित रहा व (सम्राज्ञी) चक्रवर्ती राणीचें ऐश्वर्य भोगून सुखी (भव) हो (ननान्दरि) नणंदेशी प्रेमानें वाग (देवृषु) माझ्या ज्येष्ठ कनिष्ठ भावाशीं प्रेमानें वागून (सम्राज्ञी) चक्रवर्ती राणीचें (अधि, भव) अधिकार स्थान प्राप्त कर, म्हणजे सर्वांशी प्रेमानें वाग.

* या मंत्राचा अर्थ पृ. १३८ मध्यें सांगितला आहे.

● यापेक्षां उत्तम "नमस्ते" हें वेदोक्त वाक्य अभिवादनार्थ योग्य आहे. स्त्री-पुरुष, पिता-पुत्र, अथवा गुरु-शिष्य वगैरेंनीं नित्यप्रति, प्रातः सायंकालीं, अपूर्व समागम समयीं जेव्हां भेटी होतील तेव्हां तेव्हां ह्याच अभिवादन वाक्यानें परस्परांना वंदन करावें.

म्हणावें कीं आपण स्वस्तिवाचन करावें. तत्पश्चात् पिता, आचार्य, पुरोहित जर विद्वान् असेल तर त्यानें व त्याभावी वधुवर विद्वान् वेदवित असतील तर त्यांनीं पृ. ७ प्रमाणें स्वस्तिवाचन पाठ अत्यंत प्रेमानें म्हणावा. पाठ संपल्यावर सर्व स्त्री पुरुषांनी

ओं स्वस्ति, ओं स्वस्ति, ओं स्वस्ति ॥

असें बोलावें. तत्पश्चात् कार्यकर्त्या पित्यानें, चुलत्यानें, भावानें वगैरे पुरुषांनीं तथा आई, बहिण वगैरे स्त्रीयांनी कार्यार्थ आलेल्या सर्वांचा यथावत् सत्कार करून त्यांना निरोप द्यावा. जर विशेष कारणांनीं श्वसुरगृहीं गर्भाधान संस्कार होणें शक्य झालें नसेल तर वधुवरांनीं क्षार आहार व विषय तृष्णा रहित व्रतस्थ राहून पृ. ३१ प्रमाणें विवाहाच्या चवथे दिवशीं गर्भस्थापन करावा. वर परगांवचा असल्यास त्यांना उतरण्यास जी जागा दिली असेल तेथे गर्भाधान करावें. वधुगृहीं आल्यावर तिचा सासु, सासरा, नणंद, दीर, जावा यांनी सत्कार करावा. सदोदित परस्पर प्रीतिपूर्वक वागावें. मधुरवाणी, वस्त्रें, आभूषणें इत्यादिकानीं तिला प्रसन्न राखावें, वधूनेंही आपल्या वागणूकीनें सर्वांना प्रसन्न राखावे. पतीनें स्वपत्नीशीं पत्नीव्रत धर्मानें वागावें, पत्नीनेंही पातिव्रत्य सद्धर्म पालन करून पतींला सर्वकाल प्रसन्न राखून त्याच्या आज्ञा तत्परतेने व उत्सुकतेने पालन कराव्या. पतीने पत्नीसेवा करण्यास सदैव तत्पर असावे.

इति विवाहसंस्कारविधिः समाप्तः ॥

अथ गृहाश्रमसंस्कारविधिं वक्ष्यामः

ऐहिक व पारमार्थिक सुखप्राप्तीकरितां विवाह करून स्वसामर्थ्यानुसार परोपकार करणें, नियत कालीं यथाविधि ईश्वरोपासना करणें, गृहकृत्येंकरणें व सत्य आणि धर्म या कारणीं तन, मन धन, देवणें तथा धर्मानुसार संतानोत्पत्ति करणें हाच गृहाश्रम संस्काराचा उद्देश आहे .

अत्र प्रमाणानि—सोमो वधूयुरभवदश्विनास्तामुभा वरा ।
सूर्यां यत्पत्ये शंसन्तीं मनसा सविताददात् ॥ १ ॥
इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम् ।
क्रीडन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वेगृहे ॥ २ ॥
अ. कां १४ । सू. १ मं. ९–२२

अर्थ :–(सोमः) सुकुमार शुभगुणयुक्त (वधूयुः) वधूची इच्छा बाळगणारा पति तथा पतीची कामना करणारी वधु (अश्विना) हीं दोघेही ब्रह्मचर्यद्वारा विद्यासंपन्न (अभवत्) असावींत (उभा) दोघेही (वरा) श्रेष्ठ तुल्य गुण कर्म स्वभावाचीं (आस्ताम्) असावेत. अशी (यत्) जी (सूर्याम्) सूर्यकिरणवत्, सौंदर्य गुण युक्त (पत्ये) पतीकरितां (मनसा) मनपूर्वक (शंसन्तीम् गुण कीर्तन करणारी वधु आहे तिला पुरुष, आणि अशा प्रकारचा जो पुरुष आहे त्याला (सविता) परमेश्वर स्त्री (ददात्) देतो. तुल्य गुण कर्म स्वभाव ज्यांचा आहे असा वधुवरांचा जोडा मिळणें महद्भाग्य होय ॥१॥ स्त्री पुरुषानों! मी परमेश्वर तुम्हांस आज्ञा करितों कीं तुमच्या विवाह समयीं परस्परामध्यें ज्या प्रतिज्ञा होऊन चुकल्या आहेत व ज्यांचा तुम्ही स्वीकार केला आहे (इहैव) तदनुसार वागण्यास तुम्ही (स्तम्) तत्पर रहा. (मा, वियौष्टम्) तुम्ही आपल्या प्रतिज्ञांपासून विचलित होऊं नका. (विश्वमायुर्व्यश्नुतम्) ऋतुगामी प्रसंगी वीर्याचा अधिक नाश न करतां संपूर्ण आयु जी (सौ) शंभर वर्षांहून कमी नसते ती

तुम्हांस प्राप्त व्हावी आणि पूर्वोक्त धर्मरीत्या (पुत्रैः) पुत्र व (नप्तृभिः) नातवंडांसह (क्रीडन्तौ) क्रीडा करीत राहून (स्वगृहे) उत्तम गृहस्थ बना व (मोदमानौ) आनंदपूर्वक मोठ्या प्रेमानें गृहाश्रमीं वास करा.

सुमङ्गली प्रतरणी गृहाणां सुशेवा पत्ये श्वशुराय शम्भूः । स्योना श्वश्र्वै प्र गृहान् विशेमान् ॥३॥ स्योना भव श्वशुरेभ्यः स्योना पत्यै गृहेभ्यः । स्योनास्यै सर्वस्यै विशे स्योना पुष्टायैषां भव ॥ ४ ॥ या दुर्हार्दो युवतयो याश्चेह जरतीरपि । वर्चो न्वऽस्यै सं दत्ताथास्तं विपरेतन ॥५॥ आ रोह तल्पं सुमनस्यमानेह प्रजां जनय पत्ये अस्मै । इन्द्राणीव सुबुधा बुध्यमाना ज्योतिरग्रा उषसः प्रति जागरासि ॥ ६ ॥

अथर्व. कां. १४। सू. २। मं. २६, २७, २९, ३१ ॥

अर्थ :–हे वरानने! तूं (सुमंगली) उत्तम मंगलाचरणी (प्रतरणी) दोष, शोकादिकांपासून पृथक् राहणारी (गृहाणाम) गृहकार्यां मध्यें चतुर व तत्पर राहून (सुशेवा) उत्तम सुखयुक्त बनून (पत्यें) पतीला (श्वशुराय) श्वसुराला (श्वश्र्वै) सासूला (शम्भूः) सुखदायिनी हो (स्योना) स्वतः प्रसन्न राहून (इमान्) या (गृहान्) घरांत सुखपूर्वक (प्रविश) प्रवेश कर ॥३॥ हे वधू! तूं (श्वशुरेभ्यः) श्वशुरादिकांना (स्योना) सुखदात्या (पत्ये) पतीला (स्योना) सुखदात्या सर्व (गृहेभ्यः) कुटुंबियांना (स्योना) सुखदायक हो आणि (अस्यै) ह्या (सर्वस्यै) सर्व (विशे) प्रजेसाठीं (स्योना) सुखप्रद व (एषाम्) यांच्या (पुष्टाय) पोषणार्थ तत्पर (भव) हो ॥४॥ (याः) ज्या (दुर्हार्दः) दुष्ट (युवतयः) तरुण स्त्रिया (च) आणि (याः) ज्या (इह) या ठिकाणीं (जरतीः) वृद्ध स्त्रिया असतील त्यांनीं (अपि) देखील (अस्यै) या वधूला (नु) शीघ्र (वर्चः) तेज (सं, दत्त) द्यावें. (अथ) यानंतर

(अस्तम्) आपापल्या घरीं सर्वांनीं (विपरेतन) निघून जावें व फिरून तिजकडे कधीं न यावें ॥५॥ हे वरानने! तूं (सुमनस्यमाना) प्रसन्न-चित्त होऊन (तल्पम्) पलंगावर (आरोह) चढून शयन कर व (इह) या गृहाश्रमीं स्थिर राहून (अस्मै) या (पत्ये) पतीसाठीं (प्रजां, जनय) प्रजाला उत्पन्न कर (सुबुधा) सुंदर, ज्ञानी, बुद्धिमाना, सुशिक्षिता (इन्द्राणीव) सूर्यकांतिवत् (उषसः) उषःकालापूर्वीचा (अग्रा) पूर्वप्रभा (ज्योतिः) जशी असते तशी ज्योति तुल्य (प्रति जागरासि) जी तूं प्रत्यक्ष सर्व कामीं जागृत रहावें ॥६॥

देवा अग्रे न्यपद्यन्त पत्नीः समस्पृशन्त तन्वस्तनूभिः । सूर्येव नारि विश्वरूपा महित्वा प्रजावती पत्या सं भवेह ॥ ७ ॥ सं पितरावृत्विये सृजेथां माता पिता च रेतसो भवाथः । मर्य इव योषामधि रोहयैनां प्रजां कृण्वाथामिह पुष्यतं रयिम् ॥८॥ तां पूषञ्छिवतमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या३ वपन्ति । या न ऊरू उशती विश्रयाति यस्यामुशन्तः प्रहरेम शेपः ॥ ९ ॥

अथर्व. कां. १४ । सू. २ । मन्त्र ३२, ३७, ३८ ॥

अर्थ :— हे सौभाग्यप्रदे ! (नारि) तूं (इह) या गृहाश्रमांत (अग्रे) प्रथम (देवाः) विद्वान् लोक (पत्नीः) उत्तम स्त्रीला (न्यपद्यन्त) प्राप्त होतात आणि (तनूभिः) शरीरानें (तन्वः) शरीरांना (समस्पृशन्त) स्पर्श करितात त्या प्रमाणें (विश्वरूप) विविध सुंदर रूपधारी तूं (महित्वा) सत्कारार्ह होऊन (सूर्येव) सूर्य कांति समान (पत्या) पती सह (प्रजावती) प्रजासंपन्न (संभव) हो ॥७॥ स्त्री पुरुषानों तुम्ही (पितरौ) बालकाचे जनक आहा म्हणून (ऋत्विये) ऋतु समयामध्यें संतानें (संसृजेथाम्) उत्तम प्रकारें उत्पन्न करा (माता) जननी (च) आणि (पिता) जनक ह्या दोघांनीं रज (रेतसः) वीर्य द्वारें गर्भाधान करणारे (भवाथः)

व्हावें. पुरुषा (एनाम्) ह्या (योषाम्) स्वस्त्रीची (मर्त्यइव) प्राप्त होणाऱ्या पतिसमान (अधिरोहय) संतानवृद्धि कर व उभयतांनीं (इह) या गृहस्थाश्रमामध्यें (प्रजाम्) प्रजा (कृण्वाथाम्) उत्पन्न करावीं. (पुष्यतम्) पालनपोषण करावें व पुरुषार्थ करून (रयिम्) धनसंपन्न व्हावें ॥ ८ ॥ हे (पूषन्) वृद्धि कारक पुरुषा ! (यस्याम्) जिचेठायीं (मनुष्यः) मनुष्यलोक (बीजम्) वीर्य (वपन्ति) पेरतात (या) जी (नः) तुम्हा पुरुषांची (उशती) कामनेच्छु आहे (ऊरू) जिचे ऊरू सुन्दर (विश्रयाति) असून त्यांना जिनें आश्रय दिला आहे (अस्याम्) जिचेठायीं (उशन्तः) संतानेच्छा करणारे आम्हीं (शेपः) उपस्थेन्द्रिय (प्रहरेम्) प्रहरण करितों (ताम्) त्या (शिवतमा) अतिशय कल्याणप्रद स्त्रीला संतानोत्पत्तीकरितां (एरयस्व) प्रेमानें प्रेरणा कर ॥९॥

स्योनाद्योनेरधि बुध्यमानौ हसामुदौ महसा मोदमानौ । सुगू सुपुत्रौ सुगृहौ तराथो जीवावुषसो विभातीः ॥१०॥ इहेमाविन्द्र सं नुद चक्रवाकेव दम्पती । प्रजयैनौ स्वस्तकौ विश्वमायुर्व्यश्नुताम् ॥११॥ जनियन्ति नावग्रवः पुत्रियन्ति सुदानवः । अरिष्टासू सचेवहि बृहते वाजसातये ॥ १२ ॥

अथर्व. कां. १४ । सू. २ । मं ४३, ६४, ७२ ॥

अर्थः--स्त्री पुरुषानों ! ज्याप्रमाणें सूर्य (विभातिः) सुंदरप्रकाशयुक्त (उषसः) प्रभात समयास प्राप्त होतो, त्याप्रमाणें (स्योनात्) सुखपूर्वक(योनेः) घरामध्यें (अधि, बुध्यमानौ) सन्तानोत्पत्ति आदि क्रिया उत्तम प्रकारें जाणणारे नेहमीं (हसामुदौ) हास्य आणि आनंदयुक्त (महसा) मोठ्या प्रेमानें (मोदमानौ) अत्यन्त प्रसन्न (सुगूः) उत्तम वागणूकीनें धर्म युक्त व्यवहारकर्ते (सुपुत्रौ) सत्पुत्रवान् (सुगृहौ) उत्तम गृहसंपन्न (जीवौ) उत्तम प्रकारचें जीवनधारी (तराथः) गृहस्थाश्रम व्यवहार पार पाडा ॥१०॥

हे (इन्द्र) परमैश्वर्य युक्त विद्वान् राजन्, आपण (इह) या संसारांत (इमौ) ह्या स्त्री पुरुषांना समयानुकूल विवाह करण्याची आज्ञा द्या व अशी व्यवस्था करा कीं कोणाही स्त्री पुरुषानें पृ. ९६ यांत जसें वर्णन केलें आहे तसें वागावें—तद्विरुद्ध विवाह करणें शक्य होऊं नयें त्याचप्रमाणें (संनुद) सर्वांना जाहीरपणें सूचित करा म्हणजे ते ब्रह्मचर्य पूर्वक राहून विद्या प्राप्त करतील (दम्पत्ती) पतिपत्नी (चक्रवाकेव) चकवा चकवीवत् परस्पराशीं प्रेमबद्ध राहतील आणि गर्भाधानसंस्कारोक्त विधीप्रमाणें (प्रजया) सुप्रजायुक्त बनून (पनौ) उभयता (स्वस्तकौ) सुखसंपन्न रीतीनें (विश्वम्) शंभर वर्षेपर्यंत (आयुः) आयुष्य (व्यश्नुताम्) प्राप्त करतील ॥११॥ मनुष्यानों! ज्याप्रमाणें (सुदानवः) विद्यादि उत्तम गुण दान करणारे (अग्रवः) उत्तम स्त्री पुरुष (जनयन्ति) पुत्रोत्पत्ति करतात (पुत्रीयन्ति) पुत्रेच्छा करतात त्याप्रमाणें (नौ) आमचीही संतती उत्तम व्हावी व (अरिष्टासु) बल प्राण यांचा नाश न करणारीं होऊन (बृहते) अत्यंत (वाजसातये) परोपकारासाठीं विज्ञान व अन्न वगैरे दानें देण्यासाठीं (सचेवहि) आम्हीं कटिबद्ध राहावें म्हणजे आमची संततीही उत्तम होइल ॥१२॥

प्र बुध्यस्व सुबुधा बुध्यमाना दीर्घायुत्वाय शतशारदाय। गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासो दीर्घं त आयुः सविता कृणोतु ॥१३॥ अथर्व. कां. १४। सू. २। मं. ७५॥

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः। अन्यो अन्यमभि हर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्या ॥१४॥ अ. कां. ३। सू. ३०। १॥

अर्थः—हे पत्नी! तूं (शतशारदाय) शतवर्षपर्यंत (दीर्घायुत्वाय) दीर्घकाल जगण्याकरितां (सुबुद्धा) उत्तमबुद्धियुक्त (बुद्धमानाः) सज्ञान होऊन (गृहान्) ममगृहीं (गच्छ) प्राप्त हो (गृहपत्नी) माझी गृहस्वामिनी (यथा) ज्याप्रमाणें (ते) तुझे (दीर्घम्) दीर्घकालपर्यंत (आयुः) जीवन (आसः) व्हावें त्याप्रमाणें (प्रबुध्यस्व) प्रकृष्टज्ञान व

यथावत् सुव्यवहारज्ञ बनून आपल्या आकांक्षा (सविता) अखिल जगतोत्पादक परमात्म्यानें (कृणोतु) कृपाकरून नेहमीं पूर्ण कराव्या, म्हणजे तू व मी सर्वकाल उन्नतशील होऊन आनन्दांत रहावें ॥१३॥ गृहस्थ हो ! मी तुम्हांस ज्याप्रमाणें आज्ञा दिल्या-आहेत त्याप्रमाणें तुम्हीं वागा, म्हणजे तुम्हाला अक्षय सुख प्राप्त होईल. (वः) तुम्ही स्वतःज्या गोष्टींत सुख मानतां व ज्यायोगें दुःख समजता त्याच गोष्टी तुमची माता, पिता, संतति, पत्नी, भृत्य, नातलग, शेजारी यांच्याशीं वागतांना (सहृदय) आत्मवत् समजून करा . (सांमनस्यम्) मनाची समतोलता प्रसन्नता (अवि-द्वेषम्) वैर, विरोधादि राहित्य, व्यवहारोपयोगीं समयज्ञता (कृणोमि) वगैरेयुक्त असें मी तुम्हांस करतों (अघ्न्या) तुम्ही अवध्य अशी गाय (वत्सं, जातमिव) उत्पन्न झालेलीं वांसरें यांच्यावर जशी वात्सल्ययुक्त ममता करते तशी तुम्ही (अन्योऽन्यम्) परस्परावर (अभि, हर्यत) ममता करा॥१४॥

अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः । जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शान्तिवान् ॥१५॥ मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुत स्वसा । सम्यञ्च सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥१६॥ अथर्व. कां. ३ । सू. ३१ । मन्त्र २, ३ ॥

अर्थ :—गृहस्थहो! तुमचा(पुत्रः) पुत्र (मात्रा, पितुः) मातेशीं व पित्याशीं प्रेमळ (अनुव्रतः) अनुकूल आचरणयुक्त (भवतु) असो तसें तुम्हीही पुत्राशीं सदैव वागावें. जशी (जाया) स्त्रीनें (पत्ये) पति संतोषार्थ (मधुमतीम्) माधुर्यगुणयुक्त (वाचम्) वाणी (वदतु) बोलावी, तसें पतीनेंही (शान्तिवान्) शांत बनून आपल्या पत्नीशीं सदोदित मधुर भाषण करावें. ॥१५॥ सद्गृहस्थहो! तुम्हीं (भ्राता भ्रा रम्) भावा भावामध्यें (मा द्विक्षन्) बंधुद्वेष कधीं करूं नये

(उत) आणि (स्वसा) बहिणीनें (स्वसारम्) बहिणीशीं द्वेष बुद्धिनें कधींही (मा) वागूं नयें, बंधुभगिनीनीं परस्परांचा द्वेष करूं नयें परन्तु (सम्यञ्चः) सप्रेम (सव्रताः) समान गुण कर्म स्वभावी (भूत्वा) बनून (भद्रया) मंगलकारकरित्या परस्पराशीं (वाचम्) सुखदायक भाषण (वदत) बोलावें .

येन॑ दे॒वा न वि॒यन्ति॒ नो च॑ विद्वि॒षते॑ मि॒थः । तत्कृ॑ण्मो॒ ब्रह्म॑ वो॒ गृ॒हे सं॒ज्ञानं॒ पुरु॑षेभ्यः ॥१७॥ अ. कां. ३ । सू. ३ । मन्त्र ४ ॥

अर्थः–हे गृहस्थ हो! (येन) ज्या व्यवहारानें (देवाः) विद्वानलोक (मिथः) परस्पर (न, वियन्ति) पृथक् भाव धारण करीत नाहींत (च) आणि (नो, विद्विषते) परस्पर द्वेषही कधीं करीत नाहींत (तत्) तेंच कर्म (वः) तुमच्या (गृहे) कुटुंबा-मध्यें (कृण्मः) मी निश्चित करतों (पुरुषेभ्यः) पुरुषांना (संज्ञानम्) योग्यप्रकारें सूचना देतों कीं. तुम्ही परस्पर प्रीति युक्त वर्तन करून अत्यंत (ब्रह्म) धनैश्वर्य प्राप्त करा ॥१७॥

ज्याय॑स्वन्तश्चि॒त्तिनो॒ मा वि यौ॑ष्ट संरा॒धय॑न्तः॒ सधु॑रा॒श्चर॑न्तः । अ॒न्यो अ॒न्यस्मै॑ व॒ल्गु वद॑न्त॒ एत॑ सध्री॒चीना॑न्वः सं॒मन॑सस्कृणोमि ॥१८॥ अथर्व. कां. ३ । सू. ३१ । मं. ५ ॥

अर्थः— हे गृहस्थादि मनुष्यो ! तुम्हीं (ज्यायस्वन्तः) उत्तम विद्यादि गुणयुक्त (चित्तिनः विद्वान् सज्ञान (सधुराः) धुरंधर होऊन (चरन्तः) वागा व (संराधयन्तः) परस्पर मिळून धन, धान्य. राज्य समृद्धि करा (मा वियौष्ट) विरोधी वा पृथक् भिन्नभाव बाळगूं नका (अन्यः अन्यस्मै) एक मेकाशीं (वल्गु) सत्य मधुरभाषण (वदन्तः) करीत राहून (एत) परस्परैक्य प्राप्त करा. यासाठींच (सध्रीचीनान्) समान हिताहित, परस्पर सहकार्यत्व. (संमनसः) ऐक्यमतवाले असे (वः) तुम्हाला (कृणोमि) निर्माण करतों. अर्थात्

मी जो तुमचा ईश्वर तो तुम्हांस आज्ञा देतों कीं, तुम्ही आळस सोडून 'संघटन' करा ॥१८॥

समानी प्रपा सह वोऽन्नभागः समाने योक्त्रे सह वो युनज्मि ।
सम्यञ्चोऽग्निं सपर्यतारा नाभिमिवाभितः ॥१९॥
सध्रीचीनान्वः संमनसस्कृणोम्येकं श्नुष्टीन्संवननेन सर्वान् ।
देवा इवामृतं रक्षमाणाः सायंप्रातः सौमनसो वो अस्तु ॥२०॥
अथर्व. कां. ३ । सू. ३० । मं. ६, ७ ॥

अर्थ :— हे गृहस्थादि मनुष्यो ! माझ्या-ईश्वराच्या आज्ञेनें तुमचें (प्रपा) जलपान, स्नानादि स्थान वगैरे व्यवहार (समानी) समान असावेत (वः) तुमचें (अन्नभागः) खाणेंपिणें (सह) परस्परासह होत असावें (वः) तुम्हाला (योक्त्रे) रथाच्या जोड्याप्रमाणें (सह)समानतेनें बरोबर (समाने) एकत्र धर्मादिव्यवहारांत (युनज्मि) नियुक्त करीत आहे. ज्याप्रमाणें (आराः) चक्राचे आरे (अभितः) चोहोंकडून (नाभिमिव) मध्यभागीं नालरूप काष्टांत एकत्र जोडलेले असतात, अथवा जसे ऋत्विज लोक व यजमान यज्ञामध्यें एकत्र मिळून (अग्निम्)अग्नि वगैरेंच्या सेवन द्वारा जगदुपकार करतात त्याप्रमाणें (सम्यञ्चः) सम्यक प्राप्तिवाले तुम्ही एकत्र मिळून धर्मयुक्त कामीं (सपर्यत) एकमेकाचें हित करीत असावें ॥१९॥ मी ईश्वर (वः)तुम्हाला(सध्रीचीनान्).सह वर्तमान(संमनसः) परस्पर हितैषी (एकश्नुष्टीन्) एकाच धर्मकार्यीं शीघ्र प्रवृत्त होणारे, (सर्वान्)सर्वंना (संवनेन) धर्मकृत्येसेवाप्रसंगी परस्परांना सहाय्यक उपकारक असे नियुक्त (कृणोमि) करतों. (देवांश्च) विद्वान लोकांप्रमाणें (अमृतम्) व्यावहारिक वा पारमार्थिक सुख (रक्षमाणाः) रक्षण करिताअसतां (सायंप्रातः) अहर्निश परस्परांना भेटत जा. असें केल्यानें (वः) तुमचे (सौमनसः) मन सदैव प्रफुल्ल व तुमचा स्वभाव सदोदित शुद्ध (अस्तु) होवो ॥२०॥

श्रमेण तपसा सृष्टा ब्रह्मणा वित्तऋते श्रिता ॥२१॥ सत्येनावृता श्रिया प्रावृता यशसा परीवृता ॥२२॥ स्वधया परिहिता श्रद्धया पर्यूढा दीक्षया गुप्ता यज्ञे प्रतिष्ठिता लोको निधनम् ॥२३॥

अथर्व. कां. १२। अ. ४। सू. ५। मन्त्र १३ ॥

अर्थः— हे स्त्री पुरुषो ! मी ईश्वर तुम्हाला आज्ञा देतों कीं, तुम्ही सर्व गृहस्थाश्रमी मनुष्यांनीं (श्रमेण) परिश्रम (तपसा) प्राणायाम (सृष्टः) संयुक्त (ब्रह्मणा) वेदविद्या परमात्मा व धन (वित्ते) भोग्य द्रव्यादि प्रयत्नामध्यें व (ऋते) यथार्थ, निःपक्ष, न्याय कर्मामध्यें (श्रिता) सदा वर्ता ॥२१॥ (सत्येन) सत्य भाषणादि कर्मांनीं (आवृता) पूर्ण युक्त (श्रिता) शोभायुक्त लक्ष्मीने (प्रावृत्ता) परिपूर्ण (यशसा) कीर्ति व धन यांनीं (परिवृत्ता) संपूर्ण भरलेले रहा ॥२२॥ (स्वधया) स्वकष्टार्जित अन्नादि पदार्थांचे सहाय्यानें (परिहिता) सर्व हितकारी (श्रद्धया) सत्याश्रयी श्रद्धावान् (पर्यूढाः) सर्वांगानें सर्वांना सत्याचरणी बनविणारे (दीक्षया) नाना प्रकारच्या ब्रह्मचर्यानें, सत्यभाषणादि व्रतधारणानें (गुप्ता) सुरक्षित (यज्ञे) विद्वानाच्या सत्कार समयीं, शिल्पविद्या व शुभगुणदान प्रसंगीं (प्रतिष्ठा) प्रतिष्ठा प्राप्त करा व या कर्मांनीं (निधनम् लोकः) या मनुष्य लोकास प्राप्त होऊन मृत्युपर्यंत सदा आनंदांत रहा ॥२३॥

ओजश्च तेजश्च सहश्च बलञ्च वाक् चेन्द्रियं च श्रीश्च धर्मश्च ॥२४॥

अथर्व. कां. १२। अ. ५। सू. ५। मं. ७ ॥

अर्थः—हे मनुष्यो ! तुम्ही जो (ओजः) पराक्रम (च) आणि त्याची सामुग्री (तेजः) तेजस्विता (च) आणि त्याची सामुग्री (सह) स्तुति, निंदा, हानि, लाभ व शोकादिकांची सह्यता (च) आणि तिचीं साधनें (बलञ्च) बल व त्याचें साधन (वाक्च) सत्य प्रियवाणी व तदनुकूल व्यवहार (इन्द्रियञ्च) शांत, धर्मयुक्त अन्तःकरण व शुद्धात्मा तथा जितेन्द्रियता (श्रीश्च) लक्ष्मी,

संपत्ति व तिची धर्मयुक्त उद्योग द्वारा प्राप्ति (धर्मश्च) पक्षपात रहित न्यायाचरण, वेदोक्त धर्म व त्याचीं साधनें किंवा लक्षणें आहेत तीं तुम्हाला प्राप्त होऊन तदनुसार सर्वकाळ वागा ॥२४॥

ब्रह्म च क्षत्रं च राष्ट्रं च विशश्च त्विषिश्च यशश्च वर्चश्च द्रविणं च ॥२५॥ आयुश्च रूपं च नाम च कीर्तिश्च प्राणश्चापानश्च चक्षुश्च श्रोत्रं च ॥२६॥ पयश्च रसश्चान्नं चान्नाद्यं च ऋतं च सत्यं चेष्टं च पूर्तं च प्रजा च पशवश्च ॥२७॥

अथर्व. कां. १२। अ. ४। सू. ५। मं. ८-१०॥

अर्थः— हे गृहस्थादि मनुष्यों! तुम्हास हेंच योग्य आहे कीं, तुम्ही (ब्रह्म,च) पूर्ण विद्यादि शुभ गुण युक्त मनुष्य बनावें, तुम्ही सर्वोपकारक, शम,दमादि गुण संपन्न ब्राह्म बनावें, तुम्ही (क्षत्रंच) विद्यादि उत्तम गुण युक्त तथा विनय शौर्यादि गुणसंपन्न क्षात्र बनावें, तुम्हीं (राष्ट्र च) राज्य प्राप्ति, तिचें न्यायपूर्वक पालन (विशश्च) उत्तम प्रजा व तिची उन्नति (त्विषिश्च) सद्विद्यादि मिळवून तेज, आरोग्य, शारीरिक व आत्मिक बल प्राप्ति व त्याची वृद्धि करून कीर्ति प्राप्त करावी (वर्चश्च) शिकलेल्या विद्येचें नित्य ग्रहण, मनन करावें. (द्रविणश्च) तुम्ही द्रव्योपार्जन, त्याचें संरक्षण, व त्याचा धर्मयुक्त परोपकार कार्यीं व्यय इत्यादि सत्कार्यें सदा करीत असावीं ॥ २५ ॥ तुम्हीं आपलें (आयुः) आयुष्य वाढवावें (च) व सर्व आयुष्यभर धार्मिक उत्तमोत्तम कामें करावीं (रूपञ्च) विषयासक्ति, कुपथ्य रोग आणि अधर्माचरण यांचा त्याग करून स्वरूप उत्तम राखावें. वस्त्रें आभूषणें हीं पण धारण करावींत (नामच) नामकरण प्रकरणीं (पृ.) सांगितल्या प्रमाणें शास्त्रोक्त नामाभिधान धारण करावें (कीर्तिश्च) सत्याचरणाद्वारें प्रशंसा, सुकीर्ति प्राप्त करून दोषमूलक कार्यामुळें

उत्पन्न होणारी निंदा इत्यादिकांचा त्याग करावा (प्राणश्च) चिरकालपर्यंत जीवन धारण व तिचीं युक्ताहार विहारादि साधनें (अपानश्च) सर्व दुःखें नाहींशीं करण्याचे उपाय व साधनें (चक्षुश्च) प्रत्यक्ष अनुमान, उपमान (श्रोत्रञ्च) शब्द प्रमाण वगैरे प्राप्त करा. ॥२६॥ (पयश्च) उत्तम जल, दूध, यांचें सेवन (रसश्च) घृत, दूध, मध यांचा आहार विहार (अन्नञ्च) उत्तम तांदूळ वगैरे अन्न व त्याचें बनविलेलें (अन्नाद्यञ्च) पक्वान्नादि योग्य पदार्थ (ऋतञ्च) सत्य मानणें व मानविणें (सत्यञ्च) सत्य बोलणें, बोलविणें (इष्टञ्च) यज्ञ करणें, करविणें (पूर्त्तञ्च) यज्ञसामुग्री पूर्ण करणें आणि धर्मशाला, पाणपोया, आरामवाटिका वगैरे निर्माण करणें व करविणें (प्रजा,च) प्रजोत्पत्ति, पालन व उन्नति सदैव करणें व करविणें (पशवश्च) गोपालन, वर्धन व संरक्षण करणें करविणें हीं तुमचीं अवश्य कर्तव्यें होत ॥२७॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥१॥ य. अ. ४० । मं. २ ॥

अर्थः— मी परमेश्वर सर्व मनुष्यांना आज्ञा देतों कीं प्रत्येक मनुष्यानें (इह) या जगांत शरीरानें बळकट बनून (कर्माणि) सत्कर्म (कुर्वन्नेव) करीत असतांना (शतं समाः) शंभर वर्षेपर्यंत जगण्याची इच्छा करावी, आलस्य व प्रमाद करूं नये (एवम्) अशा प्रकारें सत्कर्में करीत असतां (त्वयि) तुज (नरे) मनुष्यामध्यें (इतः) ह्या सद्धेतूच्या विपरीत (कर्म) दुःखकर्म (न लिप्यते) कधींही लिप्यमान होत नाहीं; तुम्ही पापरूपी कर्मांत कधींही, लिप्त होऊं नये उत्तम कर्म केल्यानें कांहींही दुःख (नास्ति) होत नाहीं. याकरितां तुम्ही स्त्री पुरुषांनीं सदोदित पुरुषार्थी होऊन उत्तम कर्म द्वारा स्वतः ची व दुसऱ्यांची सर्वकाल उन्नति करीत रहावें ॥ १ ॥ स्त्री पुरुषांनीं खालील उपदेशा प्रमाणें सदैव इच्छा बाळगून आचरण करावें. यहा-

भूर्भुवः स्वः।सुप्रजाः प्रजाभिः स्याᳬसुवीरोवीरैः सुपोषः पोषैः।
नर्य प्रजां मे पाहि शᳬस्य पशून मे पाह्यथर्य पितुं मे पाहि ॥२॥
गृहा मा बिभीत मा वेपध्वमूर्जं बिभ्रत एमसि। ऊर्जं विभ्रद्वः
सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः।३। य.अ.३।मं.३७। ४१।

अर्थः— हे स्त्री वा पुरुष! मी तुझ्या वा माझ्या संबंधामुळें (भूर्भुवः स्वः) शारीरिक वाचिक व मानसिक त्रिविध सुखांनीं युक्त होऊन (प्रजाभिः) मनुष्यादि उत्तम प्रजेसह (सुप्रजाः) उत्तम प्रजायुक (स्याम) व्हावें (वीरैः) उत्तम पुत्र, बन्धु, सम्बंधी व भृत्य यांसह (सुवीरः) उत्तम वीर व्हावें (पोषैः) उत्तम पुष्टिकारक व्यवहारामुळें (सुपोषः) उत्तम पुष्टियुक्त व्हावें. हे (नर्य) मनुष्योत्तम सज्जन वीर स्वामिन्! (मे) माझ्या (प्रजाम्) प्रजेचें (पाहि) रक्षण करा, हे (शंस्य) प्रशंसनीय स्वामिन्! आपण (मे) माझ्या (पशून) पशूंचें (पाहि) रक्षण करा, हे (अथर्य) दयालु स्वामिन् (मे) माझ्या (पितुम्) अन्नादिकांचें (पाहि) रक्षण करा. याचप्रमाणे हे प्रशंसनीय गुणयुक्त नारी! तूं माझ्या (प्रजेचें) पशूंचें, अन्न वगैरेचें सदैव रक्षण कर ॥२॥ (गृहाः) गृहस्थ लोकानों! तुम्ही विधिपूर्वक गृहस्थाश्रमांत प्रवेश करण्यास (मा, बिभीत) भिऊं नका (मा, वेपध्वम्) कांपू नका—कंपायमान होऊं नका. (ऊर्जम्) अन्न, पराक्रम, विद्यादि शुभगुण युक्त होऊन गृहस्थाश्रम (बिभ्रतः) धारण करीत असतां तुम्हा लोकांना आम्ही सत्योपदेशक विद्वान लोक (एमसि) प्राप्त होतो, सत्योपदेश करतो व अन्न पानाच्छादन स्थानांनीं तुम्हीच आमचा निर्वाह करीत आहा म्हणून तुमचा गृहस्थाश्रम निवास सर्वोत्कृष्ट आहे, धन्य आहे. हे वरानने! ज्याप्रमाणें मी-तुझा पति (मनसा) अन्तःकरणपूर्वक [मोदमानः] आनन्दित [सुमनाः प्रसन्न मनें तुजला [सुमेधाः] व

उत्तम बुद्धियुक्त तूं मजला प्राप्त होतेस व हे क्रम पूजनीयतम पिता वगैरे लोक [वः] तुमच्याकरितां [ऊर्जम्] पराक्रम तथा अन्नादि ऐश्वर्य[बिभ्रत्] धारण करीत असतां तुम्हां [गृहान्] गृहस्थियांना [आ, एमि] सर्व प्रकारें प्राप्त होतांत त्या प्रमाणें तुम्ही लोकही मजशीं प्रसन्न राहून वागत असा ॥३॥

येषामध्येति प्रवसन्येषु सौमनसो बहुः। गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥४॥ उपहूताऽइह गावऽउपहूता अजावयः। अथो अन्नस्य कीलालऽउपहूतो गृहेषु नः। क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवꣳ शग्मꣳ शंयोः शंयोः ॥५॥य. अ. ३। मं. ४२,४३ ॥

अर्थ — हे गृहस्थो! परदेशाला गेलेला जो मनुष्य [एषाम्] याचें गृहाश्रमाचें [अध्येति] स्मरण करतो [येषु] ज्या गृहाश्रमामध्यें [बहुः] फार प्रेम असतें त्या (गृहान्) गृहस्थांची आम्ही विद्वान लोक [उप, ह्वयामहे] प्रशंसा करतो व प्रेमपूर्वक त्यांना जवळ बोलावितो [ते] ते गृहस्थ लोक (जानतः) गृहाश्रम जाणणारे (नः) आम्हा लोकांना (जानन्तु) सुहृद् जाणोत. अशाचप्रकारें तुम्ही गृहस्थ व आम्ही संन्यासी लोक परस्परांशीं सहकार्य करून पुरुषार्थ द्वारा व्यवहार व परमार्थ यांची सदा उन्नति करीत रहावें ॥४॥ (नः) आपल्या (गृहेषु) घरांत (गावः) गो वगैरे उत्तम पशु (उपहूताः) असावेत (अजावयः) बकरी मेंढरें आदि दूध देणारे पशु असावेत (अथो) नंतर (अन्नस्य) अन्नादिकांपैकीं उत्तम (कीलालः) अन्नादि पदार्थ (उपहूत) असावेत असा आम्ही प्रयत्न करावा. मी उपदेशक वा राजा (इह) या गृहाश्रमांत (वः) तुम्हाला (क्षेमाय)रक्षण व (शान्त्यै) शांति प्राप्त होण्यासाठीं (प्रपद्ये) प्राप्त होत आहे. मीं व तुम्ही प्रेम पुरःसर मिळून (शिवम्) कल्याण (शग्मम्) व्यावहारिक सौख्य आणि (शंयोः शंयोः) पारमार्थिक सुख प्राप्त करून अन्य सर्व लोकांना सदा सुख देत राहूं ॥५॥

सन्तुष्टो भार्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्या तथैव च। यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्॥१॥ यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत्। अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते ॥२॥

मनु. अ. ३। श्लो. ६०, ६१

अर्थ – हे गृहस्थो! ज्या कुलांत भार्येशीं पति प्रसन्न असतो, पतिशीं भार्या प्रसन्न असते त्या कुलांत खात्रीनें सुखसौख्य वास करतो॥१॥ जर पत्नीनें पतीवर प्रेम केलें नाहीं किंवा त्याला प्रसन्न राखलें नाहीं तर अप्रसन्नते मुळे पुरुषाच्याठायीं कामोत्पत्ति कधीं होणार नाहीं, अर्थात् संतानोत्पत्ति होणार नाहीं व झाली तरीही दुष्ट अशी उत्पन्न होईल॥२॥

स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्वन्तद्रोचते कुलम्। तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥३॥ मनु. अ. ३। श्लो. ६२ ॥

अर्थ – पुरुषानें स्त्रीला प्रसन्न राखलें नाहीं तर तिच्या अप्रसन्नतेमुळें सर्व कुलांत अप्रसन्नता, शोकातुरता उत्पन्न होते. पण पुरुषांनें स्त्रीला प्रसन्न ठेवल्यास सर्व कुलांत आनंदी आनंद दृष्टिगोचर होतो ॥३॥

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा। पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥४॥ यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः। यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥५॥ शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम्। न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा ॥६॥ जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः। तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥७॥ मनु. अ. ३। श्लो. ५५–५८ ॥

अर्थ- पिता, भ्राता, पति व दीर यांना योग्य आहे कीं, त्यांनीं आपल्या कन्येची बहिणीची, पत्नीची व भावजयी वगैरे स्त्रियांची सदैव पूजा करावी अर्थात् त्यांच्याशीं मधुर भाषण करावें, त्याना वस्त्रें आभूषणें यायोगें प्रसन्न राखावें . कल्याणाची इच्छा बाळगणारांनीं स्त्रियांना कधींही क्लेश देऊं नयेत ॥४॥ ज्या कुलामध्यें स्त्रियांची पूजा होते अर्थात् त्यांचा सत्कार होतो त्या कुलामध्यें दिव्य गुण, दिव्य भोग आणि उत्तम संतति निर्माण होते व जेथें स्त्रियांची विटंबना होते तेथें सर्व कर्मे निष्फल होतात असें समजावें ॥५॥ ज्या कुलांत स्त्रिया आपापल्या पुरुषाची वेश्यागमन वा व्यभिचारादि कर्मे यायोगें शोकातुर राहतात तें कुल शीघ्र नष्ट होतें व जेथें पुरुषांच्या उत्तमाचरणानें स्त्रिया प्रसन्न राहतात तें कुल सर्वदां भरभराट पावतें ॥६॥ ज्या कुलांत अपूजित म्हणजे अवमानित असलेल्या स्त्रियांचे शाप पुरुषांना प्राप्त होतात तें कुल व ते पुरुष, विषप्रयोगानें जसा सर्वांचा एकदम फडशा पडतो, तद्वत् सर्व प्रकारें नष्टभ्रष्ट होतात ॥७॥

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ।८॥ मनु. अ. ३ । श्लो. ५९ ॥

अर्थ - ऐश्वर्येच्छु पुरुषांनीं स्त्रियांचा सत्कार करावा. यथायोग्य प्रसंगीं त्यांना अलकार, वस्त्रें, खाद्य, पेयें इत्यादिकांनीं सदैव सुशोभित करून त्यांचा सत्कार करीत असावें ।८॥

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया । सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥९॥ मनु. अ. ५ श्लो. १५० ॥

अर्थ - सर्वकाळ आनंदात राहून सर्व गृहकृत्यें अत्यंत चतुराईनें करणें हें स्त्रियाचें कर्तव्य आहे . अन्नादिकांचीं भांडीं, वस्त्रें, गृह व्यवस्था कौटुंबिक खर्च जो अहर्निश लागतो त्याचा यथायोग्य जमाखर्च ठेवून तो सदैव संतोषानें करीत जावा ॥९॥

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः । उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥१०॥ मनु. अ. ९ । श्लो. २४ ॥

अर्थ – स्त्रिया जरी दुष्टाचारयुक्त असल्यास तरी या जगांत केवळ सुपति सान्निध्यानें, स्वपतींच्या अंगीं वसणाऱ्या शुभ गुण प्रभावानें पुढें उत्कृष्ट बनल्या आहेत व बनतीलही, याकारणानें जर पुरुष श्रेष्ठ असतील तर स्त्रिया श्रेष्ठ होतील, ते दुष्ट असतील तर त्या दुष्ट होतील. म्हणून पुरुषांनीं प्रथम उत्तम बनून आपल्या स्त्रियांना उत्तम बनवावें ॥१०॥

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः । स्त्रियःश्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥११॥ उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् । प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्री निबन्धनम् ॥१२॥ अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा । दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितॄणामात्मनश्च ह ॥१३॥ मनु. अ. ९ । श्लो. २६-२८ ॥

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः । तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥१४॥ मनु. अ. ९ । श्लो. ७७ ॥

अर्थः—पुरुषांनों ! संतानोत्पत्ति करणाऱ्या, महाभाग्योदय करणाऱ्या. सत्कारासयोग्य—पूजार्ह अशा, गृहाश्रम प्रकाशित करणाऱ्या, प्रजावृद्धि करणाऱ्या स्त्रिया आहेत म्हणूनच त्यांना 'गृहलक्ष्मी' म्हणतात. कारण शोभा धन म्हणजेच लक्ष्मी. यामुळें स्त्री ही लक्ष्मी होय ॥११॥ अपत्योत्पत्ति करून त्याचें पालन करणें, गृहस्थाश्रमीचा लोकव्यवहार करणें इत्यादि कृत्यांची व्यवस्थापिका म्हणजे स्त्री होय ॥१२॥ संतानोत्पत्ति, धर्मकार्यें, सेवा सुश्रूषा, रति. व पितृसौख्य हीं सर्व कामें स्त्रीचेच आधीन असतात. ॥१३॥ वायुमुळें जसें सर्व प्राण्यांचे अस्तित्व असतें तसें गृहस्थाश्रम

आश्रयावर ब्रह्मचारी, वानप्रस्थी व संन्याशी ह्या तिन्ही आश्रमांचें अस्तित्व अवलंबून आहे ॥१४॥

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणोदानेनान्नेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥१५॥ सः संधार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता । सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः ॥१६॥ मनु. अ. ३ । श्लो. ७८–७९ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः । गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः सः त्रीनेतान् बिभर्त्ति हि ॥१७॥ मनु. ६ । ८९ ॥

अर्थः—ब्रह्मचर्य, वानप्रस्थ, संन्यास ह्या तिन्ही आश्रमांचें नित्यप्रति गृहस्थाद्वारेंच धारण, पोषण होतें याकरितां गृहाश्रम सर्वश्रेष्ठ आश्रम होय ॥१५॥ जर तुम्हाला *अक्षयकालचें मुक्ति सौख्य आणि ऐहिक सुख शांति प्राप्त व्हावी अशी इच्छा असेलतर तीं सुखें, दुर्बलेन्द्रिय व निर्बुद्ध पुरुषांना मिळणें शक्य नसल्यामुळें गृहाश्रमीची योग्य कर्तव्यें करा ॥१६॥ वेद व स्मृति यांच्या प्रमाणानुसार सर्व आश्रमांत गृहस्थाश्रम श्रेष्ठ आहे कारण कीं, तोच आश्रम बाकींच्या आश्रमांचा धारण व पालनकर्ता आहे ॥१७॥

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥१८॥ मनु. अ. ६ । श्लो. ९०

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः । तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥१९॥ आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम् । उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम् ॥२०॥

मनु. अ. ३ । १०४, १०७ ॥

---

* अक्षय म्हणजे केवल मुक्ति समयाच्या नियमित वेळपावेतों. त्या समयांत, विषयेन्द्रिय संयोगजन्य सुखाभावीं जसें दुःख प्राप्त होतें, तसें दुःख होत नाहीं.

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान् । हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥२१॥ मनु. अ.४ । श्लो ३०

अर्थः—जसे मोठ मोठे नद व नद्या सागराला जाऊन स्थिर होतात तसे सर्व आश्रम गृहस्थाश्रमींच स्थिर होतात ।१८। गृहस्थ असून-ही परगृहीं भोजन वगैरेची इच्छा बाळगतील तर ते बुद्धीहीन गृहस्थ अन्याकडून प्रतिग्रहरूप पाप प्राप्त करून जन्म जन्मांतरीं अन्नदात्याच्या येथें पशु बनून राहतील कारण कीं अन्नादि ग्रहण करणें हें अतिथींचें काम आहे, गृहस्थांचें नव्हे ॥१९॥ गृहस्थाकडे अतिथी आल्यास त्याला आसन निवास शय्या मग व जवळ बसणें आदि सत्कार 'जशास तसा' या दृष्टीनें करावा. म्हणजे उत्तमाचा उत्तम, मध्यमाचा मध्यम व निकृष्टाचा निकृष्ट रीतीनें करावा ॥२०॥ परंतु जो पाखंडी, वेदनिंदक, नास्तिक, ईश्वर, वेद व धर्म यांना न मानणारा, अधर्माचरणी, हिंसावादी, शठ, मिथ्याभिमानी, कुतर्की व बकवृत्ति म्हणजे परयांचे पदार्थ हरण करण्यास तत्पर असा वेषधारी अतिथीं चें सोंग घेणारा आला तर त्याचा वचन मात्रेंही गृहस्थानें कधीं सत्कार करूनये ॥२१॥

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः । दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥२२॥ मनु. अ, ४ । श्लो. ८५ ॥

न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन । अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद् ब्राह्मणजीविकाम् ॥२३॥ मनु- अ. ४ । श्लो. ११ ॥

सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैव रमेत्सदा । शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः ॥२४॥ परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ । धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकविक्रुष्टमेव च ॥ २५ ॥

मनु. अ. ४ । श्लो. १७५, १७६

अर्थः—दशहत्यासमान चक्र म्हणजे कुंभार, व वाहनावर जीविका चालविणारे, दशहत्यें समान ध्वज म्हणजे परीट, मद्य तयार करून विकणारे, दशध्वज समान वेष म्हणजे वेश्या, भडवे, भांड दुसऱ्याची आकृति पूजक—मूर्तिपूजक पुजारी व दशवेष समान जो अन्यायकारी राजा असतो त्याच्या येथें अतिथीलोकांनीं कधीं अन्न ग्रहण करूं नयें ॥२२॥ गृहस्थानें उपजीविके करिता देखील कधीं शास्त्रविरुद्ध लोकाचाराचें वर्तन करूं नयें पण ज्यामध्यें कुटिलता, मूर्खता, मिथ्यापण व अधर्म नसेल असें वेदोक्त कर्म संबंधीं कर्में करून जीविका करावी ॥२३॥ किन्तु सत्य, धर्म, आर्य म्हणजे आप्त पुरुषांचे व्यवहार, पवित्रता यांतच गृहस्थानें प्रवृत्त असावें आणि सत्यवाणी, भोजनादिकांच्या लोभरहित, हस्त-पादादि कुचेष्टा न करितां, धर्ममूलक असा शिष्यांना व संतानांना उत्तमोपदेश सदैव करीत असावा ॥२४॥ जरी विपुल धन, राज्य व आपली महत्वाकांक्षा अधर्माचरणानें साध्य होत असेल तरी अधर्माचा सर्वथा त्यागकरून वेदविरुद्ध धर्मभ्रममूलक दुःखोत्पादक, संसारोन्नतीनाशक अशीं नामधारी धार्मिक कर्में कधीं करूं नयेंत ॥२५॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् । योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥२६॥ क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः । प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥२७॥ अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति । विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥२८॥
मनु. अ. ५ । श्लो. १०६, १०७, १०९ ॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् । त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥२९॥ मनु. अ. १२ । श्लो. ११० ॥

दण्डः शास्ति प्रजां सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः॥३०॥मनु. अ. ७ । श्लो. १८।

तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् । समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥३१॥मनु. अ. ७ ॥ श्लो. २६ ॥

अर्थः— धर्मविहित मार्गानें पदार्थांचा संचय करणें हेंच अनेक पवित्र कामापैकीं एक पवित्रोत्तम काम आहे, अन्यायानें एखाद्या पदार्थाचें ग्रहण न करणें ही पवित्रता होय, मृत्तिकादिकांनीं जी पवित्रता होते ती धर्मसदृश उत्तम प्रतीची नव्हे ॥२६॥ विद्वान् लोक क्षमेमुळे, दुष्टाचारी सत्संगामुळें व विद्यादिशुभगुण दानानें. गुप्त पापकर्मं करणारे विवेकानें, व ब्रह्मचर्य तथा सत्यभाषणादिकांनीं वेदवित् उत्तम विद्वान शुद्ध होतात ॥२७॥ जलानें शरीराचें बाह्यांग पवित्र होतें, आत्मा व मन नव्हें: मन सत्य मानणें, बोलणें व करणें यांनीं शुद्ध होतें; जीवात्मा विद्या, योगाभ्यास व धर्माचरण यांनीं पवित्र होतो आणि बुद्धि ज्ञानाच्या योगानें शुद्ध होते, जल मृतिका वगैरेनीं नव्हे ॥२८॥ गृहस्थ लोकांनीं लहानमोठीं राज्यकर्मे साध्य करण्यास निदान १० म्हणजे ऋग्वेदज्ञ, यजुर्वेदज्ञ, सामवेदज्ञ, हैतुक (नैयायिक) तर्ककर्ता, नैरुक्त, (निरुक्तशास्त्रज्ञ) धर्माध्यापक, ब्रह्मचारी, स्नातक व वानप्रस्थी विद्वान् या दहा सभ्य जनांच्या सभेद्वारा कर्तव्याकर्तव्याचा, धर्माधर्माचा निर्णय करावा. निदान ऋग्वेदज्ञ, यजुर्वेदज्ञ व सामवेदज्ञ गृहस्थांच्या सल्लामसलत्यनुसार आचरण करावें ॥२९॥ ज्याप्रमाणें विद्वान् लोक कायद्यांनाच धर्म मानतात त्याप्रमाणें सर्वांनीं मानावें कारण कीं, कायदाच प्रजेला शासन करण्यास-नियमांत ठेवण्यास समर्थ असतो, कायदाच सर्वांचें सर्व प्रकारें रक्षण करतो, कायदाच निद्रिस्तांना जागृत करतो व कायदाच चोरादि दुष्टांना पापकर्मा-

पासून परावृत्त करतो ॥३०॥ सद्दह्‌ विद्वज्जनाच्या अनुमतीनें निश्चित करण्यांत आलेल्या कायद्यानुसार चालणाऱ्यालाच 'राजा' म्हणतात. राजा सत्यवादी, विचारपूर्वक कामें करणारा, बुद्धिमान्, विद्वान्; धर्म, अर्थ, काम यांना यथावत् जाणणारा असावा ॥३१॥

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना । नशक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥३२॥ शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा । प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ ३३ ॥
मनु. अ. ७ । श्लो. ३०, ३१ ॥

अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्याँश्चैवाप्यदण्डवन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥३४॥मनु. अ. ८ । श्लो. १२८

अर्थः— जो राजा योग्य सल्लागाराभावी मूढ राहिलेला असतो, जो लोभी, विषयी, विद्या व बुद्धि नें अपरिपक्क असतो त्याच्याकडून कधीं न्यायपूर्वक कायद्यांचा अमलबजावणी होत नाहीं ॥३२। याकरितां जो पवित्र, सत्पुरुष संगतीतला, राजनीति शास्त्रानुसार चालणारा, धार्मिक पुरुषांच्या सहाय्यानें युक्त, विद्वान्, बुद्धिमान् राजा असेल त्यानेंच राज्य चालवावें. त्याच्याकडून न्यायपूर्वक कायद्याची अमलबजावणी होणें शक्य असतें ॥३३॥ जो राजा अनपराधियांना दंड देतो. अपराध्यांना दंड करीत नाहीं त्याची या जन्मीं मोठीं दुष्कीर्ति होऊन मरणानंतर त्याची दुर्गति होतें ॥३४॥

मृगयाक्षा दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥३५॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि

गणोष्टकः ॥३६॥ द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः । तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥३७॥

मनु. अ. ७ । श्लो. ४७, ४८, ४९ ॥

अर्थः—मृगया म्हणजे शिकार खेळणें, द्यूत वगैरे खेळ, दिवसां झोंप घेणें, हंसणें, थट्टा मिथ्या वाद करणें, स्त्रियाबरोबर दीर्घवेळ निवास करणें, मद्यपानादि निशा करणें, गाणें, नाचणें करणें वा पहाणें आणि निष्कारण भटकत राहणें हे दुर्गुण कामासक्तीमुळें उत्पन्न होतात ॥३५॥ चहाडी करणें, विचार न करितां काम करणें, वाटेल त्याशीं उगाच वैर धरणें, दुसऱ्याची स्तुति व उत्कर्ष पाहून तळमळणें, दुसऱ्याचे गुण स्थानीं दोष व दोषस्थानीं गुण स्थापन करणें, वाईट कामीं पैशाचा व्यय करणें, क्रूर वाणीचा उपयोग व विचार न करितां एखाद्याला कडक शिक्षा करणें, हे आठ दोष क्रोधी पुरुषामध्यें उत्पन्न होतात ॥३६॥ जे हे काम क्रोधजन्य १८ दुर्गुण आहेत त्यांचा राजानें त्याग करावा. कामक्रोधामुळें फक्त वरील अठरा दुर्गुणच उत्पन्न होतात असें नसून अनेक दुर्गुण त्यांच्यापाठीं जन्मास येतात म्हणून गृहस्थहो, अशा गुणांनीं युक्त एखादा राजपुत्र जरी असेल तरीं त्याला राजा बनवूं नका. जर चुकभूलीनें त्याचा राजा बनविले असेल तर त्याला पदच्युत करून दुसऱ्या एखाद्या योग्य पुरुषाला राजा बनवा. त्याला राज्याधिकारी बनवा म्हणजेच प्रजेमध्यें आनंद, मंगल यांचों सदा वृद्धि होईल ॥३७॥

सैनापत्यं च राज्यं दण्डनेतृत्वमेव च । सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥३८॥ मनु. अ. १२ । श्लोक १०० ॥

मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान्कुलोद्गतान् । सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥३९॥ मनु. अ. ७ श्लोक ५४ ॥

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान्। सम्यगर्थसमाहर्तृनमात्यान् सुपरिक्षितान् ॥४०॥ मनु. अ. ७। श्लोक ६०॥

अर्थः—जो वेद शास्त्रवित्, धर्मात्मा, जितेन्द्रिय, न्यायकारी व आत्मिक बल संपन्न पुरुष असेल त्यालाच सैन्य, राज्य, दंडनीति व प्रधानपद यांचे अधिकार द्यावेत, अन्य क्षुद्राशय व्यक्तीला देऊंनये ॥३८॥ आपल्याच प्रदेशांतील शास्त्रज्ञ, शूरवीर, कर्तबगार, कुलीन, धर्मात्मे, स्वराज्यभक्त अशा सात अगर आठ पुरुषांचें पूर्ण चवकशी अंतीं, एक मंत्रीमंडळ नेमावें व त्या मंडळाचा आठवा अगर नववा सभासद राजा असावा. या सर्वांनीं मिळून कर्तव्या कर्तव्य कामांचा विचार करावा ॥३९॥ याच पद्धती प्रमाणें अन्य राज्य कारभार चालविणारे सेनाधिपति वगैरे जे पवित्र, धार्मिक विद्वान्, चतुर, स्थिर बुद्धीचे असतील त्यांच्याकडे योग्यतेनुरूप कामें द्यावी ॥४०॥

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम्। इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥४१॥ मनु. अ. ७। श्लोक ६३॥

अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया। रक्षितं वर्धयेद्वृद्ध्या वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥४२॥ मनु. अ. ७। श्लोक १०१

अर्थ.— जो सर्व शास्त्रामध्यें निपुण, नेत्र संकेत तथा एकंदर हालचाल यावरून दुसऱ्यांचीं हृद्गतें जाणणारे, शुद्ध, मोठ्या स्मरणशक्तीचे, देशकाल परिस्थिति ओळखणारे, सुंदर वक्ते, स्वदेश व परदेशवृत्त कुशलतेनें पुरविणारे, अशा अन्य दूतानांहीं नेमण्यांत यावें ॥४१॥ राजादि राजपुरुषांनीं अलब्ध राज्याची इच्छा दंडाधारें व प्राप्त राज्याचें रक्षण सावधानतेनें, रक्षित राज्य व धन यांची वृद्धि व्यापार व व्याज या योगें करावी, सुपात्रद्वारें सत्यविद्या, सद्धर्म प्रचार वगैरे उत्तम व्यवहार व सांचलेला धनसंचय यांचा

विनियोग सर्वांच्या उन्नतींसाठीं सदोदित करीत असावें ॥ ४२ ॥

विधिः—स्त्री पुरुषांनीं रात्रौ १० वाजतां शयन करून पहाटे ४ वाजतां उठावें. प्रथम उठतांच हृदयीं परमेश्वर चिंतन करावें, धर्म, व अर्थ यांचा विचार करावा, धर्म व अर्थानुष्ठान अगर उद्योग करीत असतां जर कधीं पीडाही भोगावी लागली तरी धर्म युक्त पुरुषार्थ करण्याचें केव्हांहीं सोडूं नये. सदैव शरीर व आत्मा यांच्या रक्षणासाठीं युक्त आहार बिहार, औषधसेवन, सुपथ्य, निरंतर उद्योग वगैरे करून व्यावहारिक व पारमार्थिक कर्तव्यकर्म सिद्धीस्तव ईश्वर स्तुति, प्रार्थना, उपासना करावी. ज्या परमेश्वराच्या कृपादृष्टीनें व सहाय्यानें महाकठिण कार्येंही सुगमतेनें सिद्ध होऊं शकतात त्या परमेश्वराचें प्रातः स्तोत्र पुढीलप्रमाणें आहे, तें दररोज सर्व कामांपूर्वीं म्हणावें :—

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना ।
प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातस्सोममुत रुद्रं हुवेम ॥१॥

हे स्त्री पुरुषा! जसें आम्ही विद्वान उपदेशक लोक (प्रातः) प्रभात समयीं (अग्निम्) स्वप्रकाशस्वरूप (प्रातः) (इन्द्रम्) परमैश्वर्यदाता व परमैश्वर्ययुक्त (प्रातः) (मित्रावरुणा) प्राण उदान सम प्रिय व सर्वशक्तिमान् (प्रातः) (अश्विना) सूर्य चन्द्र ज्यानें उत्पन्न केले आहेत त्या परमेश्वराची (हवामहे) स्तुति करतो व (प्रातः) (भगम्) भजनीय, सेवनीय, ऐश्वर्ययुक्त (पूषणम्) पुष्टिकर्ता (ब्रह्मणस्पतिम्) आपले उपासक, वेद आणि ब्रह्मांड पालनकर्ता (प्रातः) (सोमम्) अन्तर्यामि प्रेरक (उत) व (रुद्रम्) पापीष्टांना रडविणारा, सर्वरोगनाशक जगदीश्वराची (हुवेम) स्तुति प्रार्थना करतों तशी तुम्ही लोकही करीत जा ॥१॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता ।
आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥२॥

(प्रातः) पाच घटका रात्र राहिली असतां (जितम्) जयशील (भगम्) ऐश्वर्यदाता (उग्रम्) तेजस्वी (अदितेः) अन्तरिक्षांत (पुत्रम्) सूर्योत्पत्ति करणारा, (वः) सूर्यादि लोकांचें (विधर्त्ता) धारण करणारा (आध्रः) सर्वाधार (यं,चित) ज्या कोणालाही (मन्यमानः) जाणणारा-सर्वज्ञ (तुरश्चित्) दुष्टानांही शासन करणारा व (राजा) सर्व प्रकाशक आहे (यम्) ज्याचें (भगम्) भजनीय स्वरूप आहे (चित्)) त्याचेंही (भक्षीति) याप्रमाणें सेवन करतो-याचप्रमाणें भगवान् परमेश्वर सर्वांना उपदेश करितों कीं, मीं जो सूर्यादि जगाचें निर्माण व धारण करणारा आहे त्या माझी तुम्ही उपासना करावी, माझ्या आज्ञांकित राहावें. म्हणून त्याची (वयम्) (हुवेम्) स्तुति करतो ॥२॥

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः ।
भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥३॥

हे (भग) भजनीय स्वरूप (प्रणेतः) सर्वांचा उत्पादक, सत्याचाराचा प्रेरक (भग) ऐश्वर्यप्रद (सत्यराधः) सत्यधनाचा दाता (भग) सत्याचरण करणाऱ्यांना ऐश्वर्य देणाऱ्या परमात्मन् (नः) आम्हांला (इमाम्) ही (धियम्) बुद्धि (ददत्) दे व त्या, अमूल्य दानानें आमचें (उदव) रक्षण कर- (भग) आपण (गोभिः) गाई व (अश्वैः) घोडे वगैरे उत्तम पशूंच्या योगानें राज्यश्रीला (नः) आमच्यासाठीं (प्रणोजनय) उत्पन्न करा तसेंच हे (भग) परमात्मन् आपल्या कृपेनें आम्ही (नृभिः) उत्तम मनुष्यांच्या योगानें (नृवन्तः) अतिशयित बलवान (प्रस्याम) होऊं असें कर ॥३॥

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् ।
उतोदिता मघवन्त्सूर्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥४॥

हे भगवन्! आम्ही आपल्या कृपेने (उत) व आमच्या पुरुषार्थानें आम्ही (इदानीम्) या वेळीं (प्रपित्वे) उत्कर्षता, व उत्तमत्तेच्या प्राप्ती साठीं (उत) व (अह्नाम्) या दिवसाच्या (मध्ये) मध्यें (भगवन्तः) ऐश्वर्ययुक्त व शक्तिमान् (स्याम) व्हावें; (उत) तसेंच हे (मघवन्) परमपूजित असंख्य धनांना देणाऱ्या परमेश्वरा! (सूर्यस्य) सूर्यलोकाच्या (उदिता) उदयानें (देवानाम्) धार्मिक, पूर्ण विद्वान् लोकांची (सुमति) उत्तमोत्तम बुद्धि (उत) व सुमति प्राप्त करण्यास (वयम्) आम्ही (स्याम्) सदा प्रवृत्त व्हावें ॥४॥

भग एव भगवाँ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम ।
तं त्वा भग सर्व इज्जोहवीति स नो भग पुरएता भवेह ॥५॥
ऋ. मं. ७। सू. ४१। मं. १-५॥

हे (भग) सकलैश्वर्य संपन्न जगदीश्वर! त्याच श्रेष्ठ बुद्धिनें (तं त्वा) आपली (सर्वः) सर्व सज्जन (इज्जोहवीति) निश्चयानें प्रशंसा करीत असतात (सः) ते आपण (भग) ऐश्वर्यप्रद अशा (इह) या संसारामध्यें व (नः) आमच्या गृहस्था-श्रमामध्यें (पुरएता) अग्रभागी व सत्यकामामध्यें वृद्धि करणारे (भव) व्हा (भग एव) या संपूर्ण ऐश्वर्ययुक्त व सर्व प्रकारच्या ऐश्वर्याला देणारे आपणच आहां व आमचे (भगवान्) पूजनीय देवहि आपणाच (अस्तु) आहा म्हणजे (तेन) त्यमुळे (देवाः, वयम्) आम्ही विद्वान् लोक (भगवन्तः) सकलैश्वर्य संपन्न होऊन तन, मन. व धन यांनीं सर्व संसाराचा उपकार करण्यास प्रवृत्त (स्याम) होऊं ॥५॥

या प्रमाणें परमेश्वराची प्रार्थना उपासना केल्यावर शौच, मुखमार्जन, दन्त धावन करून स्नान करावें. मग एक कोस या दीड कोस एकांत जंगलात जाऊन योगाभ्यास पद्धतीनें ईश्वरो-

पासना करावी व सूर्योदया पावेतों अथवा घडी अर्ध घडी दिवस येईपर्यंत घरीं येऊन पुढें लिहिल्या प्रमाणें सन्ध्योपासनादि नित्य कर्म यथाविधि उचित वेळे मध्यें करावें. या नित्य करण्यायोग्य कामांतील मंत्र, त्यांचा अर्थ व प्रमाण 'पंचमहायज्ञविधी मध्यें वर्णिला आहे तो पहावा.

प्रथम शरीर शुद्धि अर्थात् स्नानापर्यंत कर्म करून नंतर सन्ध्योपासन प्रारम्भ करावा. आरंभीं उजव्या हातामध्यें पाणी घेऊन

ओं अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा ॥१॥ ओं अमृतापिधानमसि स्वाहा ॥२॥ ओं सत्यं यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतां स्वाहा ॥३॥

आश्व, गृ. सू. अ. १ । कं. २४ सू. १२ । २१ । २२ ॥

या तीन मंत्रांनीं तीन आचमनें करावी, मग दोन्ही हात, डोळे नासिका आदिना शुद्ध जलस्पर्श करून, शुद्ध जागीं पवित्रासनावर जिकडून वायु वहात असेल तिकडच्या दिशेला मुख करून बसल्यावर नाभिच्या खालून मूलेन्द्रिय वर संकोचित करून हृदयांतील वायूला बलपूर्वक बाहेर काढून यथाशक्ति रोकावा. नंतर हळुहळू आंत थोडासा रोकावा. हा एक प्राणायाम झाला. असे निदान तीन प्राणायाम करावें. नासिकेला हातानें धरूं नये. या समयीं परमेश्वराची स्तुति, प्रार्थना. उपासना हृदयामध्यें करून

ओं शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये ।
शंयोरभि स्रवन्तु नः ॥ यजु. अ. ३६ मं. १२॥

हा मंत्र एकदा म्हणून तीन आचमनें करावी. पश्चात् पात्रांतून मध्यमा अनामिका अंगुलीनीं जल स्पर्श करून प्रथम उजव्या बाजूला व मग डाव्या बाजूला निम्नलिखित मंत्रांनीं स्पर्श करावा.
ओं वाक् वाक् ॥ ह्या मंत्रानें मुखाच्या उजव्या, डाव्या पार्श्व भागास

ओं प्राणः प्राणः ॥ ह्या मंत्रानें उजव्या व डाव्या नाकपुडीस
ओं चक्षुश्चक्षुः ॥ ,, ,, ,, ,, नेत्रास
ओं श्रोत्रं श्रोत्रम् ॥ ,, ,, ,, ,, कानास
ओं नाभिः ॥ ,, ,, नाभीला
ओं हृदयम् ॥ ,, ,, हृदयाला
ओं कण्ठः ॥ ,, ,, कंठाला
ओं शिरः ॥ ,, ,, मस्तकाला
ओं बाहुभ्यां यशोबलम् ॥ ,, ,, खांद्याला
ओं करतलकरपृष्ठे ॥ ,, ,, तळ हात व त्याच्या वरील [भागास
ओं भूः पुनातु शिरसि ॥ ,, ,, मस्तकावर
ओं भुवः पुनातु नेत्रयोः ॥ ,, ,, डोळयांवर
ओं स्वः पुनातु कण्ठे ॥ ,, ,, कंठावर
ओं महः पुनातु हृदये ॥ ,, ,, हृदयावर
ओं जनः पुनातु नाभ्याम् ॥ ,, ,, नाभीवर
ओं तपः पुनातु पादयोः ॥ ,, ,, पायांवर
ओं सत्यं पुनातु पुनः शिरसि ॥ ,, ,, पुनः मस्तकावर
ओं खं ब्रह्म पुनातु सर्वत्र ॥ ,, ,, सर्वांगावर जळ शिंपडावें

पुनः पूर्वोक्त रीतीनें प्रायाणामाची क्रिया करावी. व पुढील मंत्राचा जाप करावा.

ओं भूः, ओं भुवः, ओं स्वः, ओं महः, ओं जनः, ओं तपः, ओं सत्यं ॥ तैत्तिरीयारण्य. प्र. १० । अनु. २७ ॥

या प्रमाणें कमीतकमी तीन व अधिकांत अधिक एकवीस

प्राणायाम करावेत . नंतर सृष्टिकर्ता परमात्मा व सृष्टिक्रम यांच्या विषयींचें चिंतन निम्नलिखित मंत्रांनीं करावें व जगदीश्वर सर्व व्यापक, न्यायकारी, सर्वांतर्यामी, सर्वद्रष्टा मानून आपलें मन व आत्मा पापकर्मीं कदापि प्रवृत्त होऊं न द्यावीत; त्यांना सदोदित धर्मयुक्त कामांमध्येंच राखावें. अघमर्षण मंत्र—

ओं ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥१॥ ओं समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥२॥ ओं सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥३॥ ऋ. मन्त्र १० । १९० । मन्त्र १-३ ॥

हा मंत्र म्हणून पुनः (शन्नो देवी-) या मंत्रानें तीन आचमनें करून खालील मंत्रांनीं सर्वव्यापक परमात्म्याची स्तुति प्रार्थना करावी.

ओं प्राची दिगग्निरधिपतिरसितो रक्षितादित्या इषवः । तेभ्यो नमोऽधिपतिभ्यो नमो रक्षितृभ्यो नम इषुभ्यो नम एभ्यो अस्तु । योऽ३स्मान्द्वेष्टि यं वयं द्विष्मस्तं वो जम्भे दध्मः ॥१॥ ओं दक्षिणा दिगिन्द्रोऽधिपतिस्तिरश्चिराजी रक्षिता पितर इषवः । तेभ्यो० ॥२॥ ओं प्रतीचि दिग्वरुणोऽधिपतिः पृदाकू रक्षितान्नमिषवः तेभ्यो० ॥३॥ ओं उदीची दिक्सोमोऽधिपतिः स्वजो रक्षिताशनिरिषवः तेभ्यो० ॥४॥ ओं ध्रुवा दिग्विष्णुरधिपतिः कल्माषग्रीवो रक्षिता वीरुध इषवः । तेभ्यो० ॥५॥ ओं ऊर्ध्वा दिग्बृहस्पतिरधिपतिः श्वित्रो रक्षिता वर्षमिषवः तेभ्यो० ॥६॥
अथर्व. कां. ३ – सू. २७ । मं. १-६ ॥

हे मंत्र म्हणत जावें व आपल्या मनानें अंतर्बाह्य परमेश्वराला पूर्णपणें अनुभवावें आणि निर्भय, निःशंक, उत्साही, आनंदित, पुरुषार्थी राहावें. तदनंतर आपणाजवळ परमेश्वर व ईश्वराजवळ आपण आहों अशा खात्रीनें.

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥१॥
ऋ. मं. १ । सू. ९९ । मं. १

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आ प्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षꣳ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥१॥
यजु. अ, १३ । मं. ४७ ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥२॥ यजु. अ. ३३ । मं ३१ ॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् ।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ यजु. अ. ३५ । मं १४ ॥

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतं प्र ब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥४॥ यजु. अ. ३६ । मं. २४ ॥

ह्या मंत्रानीं परमेश्वरोपस्थान करून पुनः (शन्नोदेवी.) ह्यानें तीन आचमनें केल्यावर पृ. ८७ वर लिहिल्याप्रमाणें अथवा पंचमहायज्ञविधी मध्यें लिहिल्याप्रमाणें गायत्री मंत्र अर्थासह जपून ईश्वरस्तुति, प्रार्थना, उपासना करावी. नंतर हे परमेश्वर ! दयानिधे ! आपल्या कृपेनें जपोपासनादि कर्मेंकरून धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष यांची आम्ही शीघ्र सिद्धि करावी.

ओं नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शंकराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥५॥ यजु. अ. १६ मं. ४१

अशी प्रार्थना करून नमस्कार केल्यावर (शन्नोदेवी.) ह्या मंत्रानें तीन आचमनें करून अग्निहोत्र प्रारंभ करावा.

इति संक्षेपतः सन्ध्योपासन विधिः समाप्तः

—o—

अथाग्निहोत्रम्

ज्या प्रमाणें प्रातः सायंकाळीं संधीसमयास सन्ध्योपासन करावयाचें त्याप्रमाणें उभयतां स्त्री पुरुषांनीं* या दोन्ही समयास नित्य अग्निहोत्र केलें पाहिजे पृष्ठ २१ प्रमाणें अग्न्याधान, समिदाधान व पृ. २३ प्रमाणें

ओं अदितेऽनुमन्यस्व ॥

इत्यादि ४ मंत्रांनीं यथाविधि कुंडाच्या चोहोंबाजूस जल प्रोक्षण करून शुद्ध केलेलें सुगन्ध्यादियुक्त तूप तापवून पात्रांत घेऊन तें कुंडाच्या पश्चिम भागीं ठेवल्यावर आपण पूर्वाभिमुख बसावें . व पृ· प्रमाणें आघारावाज्यभागाहुति ४ द्याव्या. नंतर खालील मंत्रांनीं प्रातः काळीं अग्निहोत्र करावें .

ओं सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ॥१॥ ओं सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ॥२॥ ओं ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योति स्वाहा ॥३॥ ओं सजूर्देवेन सवित्रा सजूरुषसेन्द्रवत्या । जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा ॥४॥

सायंकाळीं खालीं लिहिलेल्या मंत्रांनीं अग्निहोत्र करावें .

ओं अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ॥१॥ ओं अग्निर्वर्चो ज्योति-

---

* विशेष कारणानें स्त्री अथवा पुरुष अग्निहोत्रसमयीं उपस्थित नसतील तर एकट्या स्त्रीनें व एकट्या पुरुषानें तें करावें. पण तें करतांना दोघां बद्दल म्हणून एक एक मंत्र दोनदां म्हणून आहुति द्याव्या·

र्चः स्वाहा ॥२॥ ओं अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ॥३॥

पुढील मंत्र मनांत म्हणून एक तिसरी आहुति द्यावी .

ओं सजूर्देवेन सवित्रा सजू रात्र्येन्द्रवत्या जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा ॥४॥य, अ. ३ । मं. ९, १० ॥

पुढील मंत्रांनीं सकाळ संध्याकाळ आहुति द्याव्या .

ओं भूरग्नये प्राणाय स्वाहा ॥ इदमग्नये प्राणाय-इद न्न मम॥ १॥ ओं भुवर्वायवेऽपानाय स्वाहा ॥ इदं वायवेऽपानाय-इद न्न मम॥२॥ ओं स्वरादित्याय व्यानाय स्वाहा ॥ इदमादित्याय व्यानाय इदन्न मम ॥३॥ ओं भूर्भुवः स्वरग्निवाय्वादित्येभ्यः प्राणापान व्यानेभ्यः स्वाहा । इदमग्निवाय्वादित्येभ्यः-इदन्न मम ॥४॥ ओं आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरों स्वाहा ॥५॥ ओं यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते । तया मामद्य मेधयाऽग्ने मेधाविनं कुरु स्वाहा ॥६॥यजु. अ. ३० । मं. ३ ॥ ओं विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव यद्भद्रं तन्न आ सुव स्वाहा ॥ ७ ॥ य. अ. ३२ । मं. १४ ॥ ओं अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम स्वाहा ॥८॥ य. अ. ४० । मं. १६ ॥

या आठ मंत्रांनीं ८ आहुति द्याव्या.

ओं सर्वं वै पूर्णं स्वाहा ॥

ह्या मंत्रानें तीन पूर्णाहुति द्याव्या.

इत्यग्निहोत्रविधिः संक्षेपतः समाप्तः ॥२॥

अथ पितृयज्ञ

अग्निहोत्रविधि पूर्ण करून तिसरा पितृयज्ञ करावा. अर्थात् जिवंत असलेल्या माता, पिता वगैरेची यथावत् सेवा करणें याला पितृयज्ञ म्हणतात.

अथ बलिवैश्वदेवविधिः

ओं अग्नये स्वाहा ॥ १ ॥ ओं सोमाय स्वाहा ॥ २ ॥
ओं अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा॥३॥ ओं विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा॥४॥
ओं धन्वन्तरये स्वाहा ॥ ५ ॥ ओं कुह्वै स्वाहा ॥ ६ ॥
ओं अनुमत्यै स्वाहा ॥७॥ ओं प्रजापतये स्वाहा ॥ ८ ॥
ओं द्यावापृथिवीभ्याꣳ स्वाहा॥९॥ओं स्विष्टकृते स्वाहा ॥१०॥

मनु. अ. ३. श्लो. ८५-८६ ॥

या १० मंत्रांनीं घृत मिश्रित भाताची, भात नसल्यास आंबट व मीठयुक्त अन्नाशिवाय अन्य पाकाच्या १० आहुति द्याव्या. तत्पश्चात् पुढील मंत्रांनीं बलिदान करावें

ओं सानुगायेन्द्राय नमः ॥	ह्यानें पूर्वेस
ओं सानुगाय यमाय नमः ॥	,, दक्षिणेस
ओं सानुगाय वरुणाय नमः ॥	,, पश्चिमेस
ओं सानुगाय सोमाय नमः ॥	,, उत्तरेस
ओं मरुद्भ्यो नमः ॥	,, द्वार
ओं अद्भ्यो नमः ॥	,, जल
ओं वनस्पतिभ्यो नमः ॥	,, उखळ मुसळ
ओं श्रियै नमः ॥	,, ईशानेस

ओं भद्रकाल्यै नमः ॥ ह्यानें नैऋत्येस
ओं ब्रह्मणे नमः ॥ ओं वास्तुपतये नमः ॥ ,, मध्य
ओं विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॥ ओं दिवाचरेभ्यो
भूतेभ्यो नमः ॥ नक्तंचारिभ्यो भूतेभ्यो नमः ॥ ,, वरती
ओं सर्वात्मभूतये नमः ॥ ,, खालतीं
ओं पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः ॥ ,, दक्षिण

मनु.अ.३। श्लो.८९-९१।

या मंत्रांनीं एका पानावर अथवा ताटलींत यथोक्त दिशेचे भाग द्यावेत. इतक्यांत पखादा अतिथी आल्यास त्याला ते देऊन टाकावेत नाहींतर अग्नींत टाकावेत तत्पश्चात् घृतसहित लवणान्न घेऊन

शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद् भुवि ॥मनु. अ. ३। श्लो. ९२॥

अर्थः—कुत्रा, पतित, चांडाळ, पापरोगी, कावळा, व कृमि या सहा नांवानीं सहा भाग भूमीवर ठेवावे. व नंतर ते ज्यांच्या नांवें असतील त्यांना द्यावेत ॥४॥

अथातिथियज्ञः

पांचवां जो धार्मिक, परोपकारी. सत्योपदेशक, निःपक्षपाती. शान्त, सर्वहितकारकविद्वान आहे त्याची अन्नादिकानी सेवा करून त्यापासून सद्बोध मिळवणें, सदुपदेश प्राप्त करणें हा 'अतिथियज्ञ' होय. तो नित्य करावा. ह्या प्रमाणें हे पंचमहायज्ञ स्त्री पुरुषांनीं प्रतिदिन करावेत.

ह्यानंतर दर पौर्णिमेस, अमावास्येस पक्षयज्ञ करावा. नैत्यिक अग्निहोत्राच्या आहुति दिल्यानंतर पूर्वोक्त प्रकारें पृ. १५ प्रमाणें स्थालीपाक बनवून खालील मंत्रांनीं विशेष आहुति द्याव्या.

ओं अग्नये स्वाहा ॥१॥ ओं अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा ॥२॥ ओं विष्णवे स्वाहा ॥३॥

ह्या तीन मंत्रांनीं स्थालीपाकाच्या तीन आहुति द्याव्या. तत्पश्चात् पृ. २४ प्रमाणें व्याहृति आज्याहुति ४ द्याव्या परन्तु अमावास्येच्या दिवशीं

ओं अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा॥या मंत्रा ऐवजीओं इन्द्राग्नीभ्यां स्वाहा॥

हा मंत्र बोलून स्थालीपाकाची आहुति द्यावी. ज्या घरांत दुर्दैवानें अग्निहोत्र होत नसेल तेथें पक्षयागसमयीं पृ. १४ प्रमाणें यज्ञकुंड, यज्ञसामुग्री, यज्ञमंडप पृ. २१ प्रमाणें अग्न्याधान समिदाधान पृ. २३ प्रमाणें आघारावाज्यभागाहुति व पृ. २३ प्रमाणें वेदीच्या चोहोंबाजूस जलसिंचन करून पृ. ३ प्रमाणें ईश्वरोपासना, स्वस्तिवाचन, शांतिप्रकरणही यथायोग्य रीतीनें करावें व जेव्हां जेव्हां नवान्न येईल तेव्हां नवशस्येष्टि आणि संवत्सरारंभी निम्नलिखित विधि करावा.

नवीन अन्न आल्यावर शस्येष्टि केल्यानंतर तें भोजनार्थ उपयोगांत आणावें. नवशस्येष्टि व संवत्सरेष्टि करावयाच्या असेल तर ज्या दिवशीं प्रसन्नता असेल तोच शुभ दिन जाणावा आणि शहरा बाहेर एकाद्या शुद्ध शेता मध्यें यज्ञ मंडपघालून पृ. १३ प्रमाणें सर्व विधि करावेत. प्रथम आघारावाज्यभागाहुति ४ व व्याहृति आहुति ४ तथा अष्टाज्याहुति ८ अशा एकंदर १६ आज्याहुति दिल्यावरः—

ओं पृथिवी द्यौः प्रदिशो दिशो यस्मै द्युभिरावृताः। तमिहेन्द्रमुपह्वये शिवा नः सन्तु हेतयः स्वाहा ॥१॥ ओं यन्मे किंचिदुपेप्सितमस्मिन् कर्मणि वृत्रहन्। तन्मे सर्वꣳ समृध्यतां जीवतः शरदः शतꣳ स्वाहा ॥२॥ ओं सम्पत्तिर्भूतिर्भूमिर्वृष्टिर्ज्यै-

ष्ठ्यꣳ श्रेष्ठ्यꣳ श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा ॥ इदमिन्द्राय–इदं न मम ॥३॥ ओं यस्याभावे वैदिकलौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणाम् । इन्द्रपत्नीमुपह्वये सीताꣳ सा मे त्वनपायिनी भूयात्कर्मणि कर्मणि स्वाहा ॥ इदमिन्द्रपत्न्यै–इदं न मम ॥४॥ ओं अश्वावती गोमती सूनृतावती विभर्त्ति या प्राणभृतो अतन्द्रिता । खलमालिनीमुर्वरामस्मिन् कर्मण्युपह्वये ध्रुवाꣳ सा मे त्वनपायिनी भूयात् स्वाहा ॥ इदं सीतायै–इदं न मम ॥५॥

पार. कां. २ । कं. १७ । १७-१९ ॥

ह्या मंत्रांनीं प्रधानहोमाच्या ५ आज्याहुति करून—

ओं सीतायै स्वाहा ॥ १ ॥ ओं प्रजायै स्वाहा ॥ २ ॥

ओं शमायै स्वाहा ॥ ३ ॥ ओं भूत्यै स्वाहा ॥ ४ ॥

पार. कां. २ । कं. १७ । १० ॥

या ४ आणि पृ.१३ प्रमाणें (यदस्य०) या मंत्रानें स्विष्टकृत होमाहुति १ अशा ५ स्थालीपाक आहुति दिल्यावर पृ. २४ प्रमाणें अष्टाज्याहुति व्याहृति आहुति ४ अशा १२ आज्याहुति देऊन पृ. २७ प्रमाणें वामदेव्यगान, ईश्वरोपासना, स्वस्तिवाचन व शान्तिप्रकरण करून यज्ञसमाप्ति करावी ॥

अथ शालाकर्मविधिं वक्ष्यामः

शाला म्हणजे मनुष्यानीं आपल्याकरितां व पशूसाठीं रहाण्यास्तव बनविलेलें गृह वा विशेष स्थान होय. ह्याचे दोन विषय आहेत एक प्रमाण व दुसरा विधि. प्रथम प्रमाणाविषयीं लिहून नंतर विधिविषयीं सांगू.

उपमितां प्रतिमितामथो परिमितामुत । शालाया विश्ववाराया नद्धानि वि चृतामसि ॥१॥ हविर्धानमग्निशालं पत्नीनां सदनं

सदः। सदो देवानामसि देवि शाले ॥२॥ अथर्व.कां.९सू.३मं.१,७

अर्थ :—कोणत्याही प्रकारचें घर बनवावयाचें झाल्यास हें लक्षांत ठेवावें की तें (उपमिताम्) सर्व प्रकारें उत्तम उपमायुक्त असून पहातांत विद्वान् लोकानी त्याची प्रशंसा करावी. (प्रतिमिताम्) प्रतिमान म्हणजे एका दारासमोर दुसरें दार, कोणासमोर कोण असावेत (अथो) यानंतर (परिमिताम्) तें गृह सर्व बाजूंनीं परिमाणदृष्ट्या सम चौरस असावें (उत) आणि (शालायाः) शाला (विश्ववारायाः) घराचीं दारें सर्व बाजूंनीं वायु प्रविष्ट होईल अशीं असावींत. (नद्धानि) त्याची बांधणूक भक्कम असावी. मनुष्यानो, अशा प्रकारचीं घरें ज्याप्रमाणें आम्ही शिल्पी लोक (विचृतामसि) बांधतों तशीं तुम्हीही उत्तम प्रकारें बांधवीं ॥१॥ त्या घरांत एक (हविर्धानम्) होम करावयाच्या पदार्थासाठीं स्थान (अग्निशालम्) अग्निहोत्रस्थान (पत्नीनाम्) स्त्रियाकरितां एक स्थान (सदनं) राहण्यासाठीं (सदः) गृह व (देवानाम्) पुरुष व विद्वानांना उठण्याबसण्यास, भेटी देण्याघेण्यास व सभा (सदः) गृह तथा स्नान, भोजन, ध्यान वगैरेकरितांही पृथक् पृथक् गृहे बनवावित. ह्या प्रमाणें (देवि) दिव्य सुन्दर बनविलेलें (शाले) गृह (असि) सुखदायक होते ॥२॥

अन्तरा द्यां च पृथिवीं च यद्व्यचस्तेन शालां प्रतिगृह्णामि त इमाम्। यदन्तरिक्षं रजसो विमानं तत्कृण्वेऽहमुदरं शेवधिभ्यः। तेन शालां प्रति गृह्णामि तस्मै ॥३॥ ऊर्जस्वती पयस्वती पृथिव्यां विश्वान्नं बिभ्रती शाले मा हिंसीः प्रतिगृह्णतः ॥ ४ ॥

अथर्व. कां. ९। सू. ३। मं. १५, १६ ॥

अर्थ :—त्या गृहांतील (अन्तरा) भिन्न भिन्न (पृथिवीम्) स्थानें शुद्ध असावींत (च) आणि (द्याम्) ज्यांत सूर्यकिरणप्रवेश

होईल अशी प्रकाशयुक्त तीं बनवावींत (च) व (यत्) जो (व्यचः) तुझा विस्तार आहे त्यानुरूप हे जी (ते) तुझ्याकरिता (तेन) व त्या तुझा विस्ताराकडे दृष्टि देऊन त्याकरितां (इमाम्) ह्या (शालाम्)गृहाची मी बांधणी करतों, तूं त्यांत निवास कर व मीही त्यांत (प्रतिगृह्णामि) निवास करतों (यत्) जसें त्यामध्यें (अन्तरिक्षम्) विस्तृत स्थान व (रजसः) त्याचें (विमानम्) विशेष मान परिमाणयुक्त लांबी, रुंदी, छत आणि (उदरम्) अंतर्भागाचा प्रसार, विस्तार व्हावा म्हणून (तत्) त्याचे आधार-रूप अनेक भाग, कक्षावगैरे (शेवधिभ्यः) सुशोभित (अहम्) मी (कृण्वे) करतो (तेन) अशा रीतीनें लक्षणयुक्त (शालां) गृह जें आहे (तस्मै) त्याचें मीं गृहाश्रम व्यवहारासाठीं (प्रतिगृह्णामि) ग्रहण करितों ॥३॥ जें (शाले) गृह (उर्जस्वती) बहुत बलारोग्य पराक्रम, धनधान्यांनीं परिपूर्ण (पयस्वती) जलदूध रसादिकांनीं परिपूर्ण (पृथिव्याम्) पृथ्वीमध्यें (मिता) परिमाणयुक्त (निमिता) निर्माण केलेलें (विश्वान्नम्) संपूर्ण अन्नादि ऐश्वर्य (बिभ्रति)धारण केलेलें (प्रतिगृह्णतः) ग्रहण करणारांना रोगादिकांपासून (मा,हिंसीः) पीडित न करणारें असें बनविलें पाहिजे ॥४॥

ब्रह्मणा शालां निमिता कविभिर्निमितां मिताम् । इन्द्राग्नी रक्षतां शालाममृतौ सोम्यं सदः ॥५॥अथर्व. कां. ९।सू.३।मं.१९॥

अर्थ :—(अमृतौ) स्वरूपदृष्टया नाशरहित (इन्द्राग्नी) वायु आणि पावक (कविभिः) उत्तम विद्वान् शिल्पी लोकांनीं (मिताम्) प्रमाणयुक्त जसें पाहिजे तसें (निमिताम्) बनविलेलें (शालाम्) गृह व (ब्रह्मणा) चारी वेदांच्या विद्वान् पंडितांनीं, सर्व ऋतुमध्यें सुख देणारें असें (निमिताम्)बनविलेलें (शालाम्) गृह, त्यामध्यें वास्तव्य करणारांचें (रक्षताम्) रक्षण करो, म्हणजे चोरांकडून

शुद्ध वायु येऊन अशुद्ध वायूला बाहेर घालवो, ज्यामध्यें सुगन्ध्यादि घृताचा होम होऊन तद्वारें होमाग्नि दुर्गन्ध नष्ट करून सर्वत्र सुगन्ध स्थापित करो. असें गृह (सोम्यम्) ऐश्वर्यारोग्य सर्वदा सुखदायक (सदः) वास्तव्यस्थान आहे त्याचें ग्रहण करावें ॥५॥

या द्विपक्षा चतुष्पक्षा षट्पक्षा या निमीयते । अष्टापक्षां दशपक्षां शालां मानस्य पत्नीमग्निर्गर्भ इवा शये ॥ ६ ॥

अथर्व. कां. ९ । सू. ३ । मन्त्र २१ ॥

अर्थ :—हे मनुष्यो ! (या) जी (द्विपक्षा) मध्यभागीं एक व पूर्व पश्चिमेस एक-एक अशा शालानेंयुक्त घर बांधलेंजातें अथवा (चतुष्पक्षा) ज्याच्या पूर्व, पश्चिम, दक्षिण व उत्तरेस एक एक शाला व मध्यभागीं पांचवीं मोठी शाला बनविली जाते अगर (षट्पक्षा) मध्यभागीं मोठी शाला व पूर्व पश्चिमेस दोन दोन आणि दक्षिण उत्तरेस एक एक शाला असावी (या) अशी जी शाला (निमीयते) बनविली जाते तीं उत्तम असते. यापेक्षांही जी (अष्टापक्षाम्) चोहोंबाजूला दोन दोन व मध्यभागी नववी मोठी शाला असल्यास बरी किंवा (दशपक्षाम्) ज्याच्या मध्य-भागी दोन शाला व चारीदिशांना दोन दोन शाला असतील त्या (मानस्य) प्रमाणशीर बनविल्या असतील तर ती (शालाम्) शाला ज्याप्रमाणें (पत्नीं) पत्नीठायीं प्राप्त होऊन (अग्निः) अग्निमय आर्तव व वीर्य (गर्भइव) गर्भरूप बनून (आशये) गर्भाशयांत राहतो त्याप्रमाणें. सर्व शालेचीं द्वारें दोन दोन हातावर सरल बरोबर असतील व ज्याच्या चोहोंबाजूंचीं शालेचें परिमाण तीन तीन गज व मध्य शालेचा सहा सहा गज परिमाण निदान असावा कमी नसावा. चारी दिशांना चार चार गज आठ गज मध्यशालेचे परिमाण असावें अथवा मध्यभागाच्या शालेचा विस्तार दहा दहा गजापेक्षां म्हणजे वीस हातापेक्षां जास्त नसावा.

असें गृह बनवून गृहस्थानें राहिलें पाहिजे. जर तें सभागृह असेलतर बाहेरील बाजूस द्वारापुढें चोहोंकडें कपाटें असावीत व मध्यामध्यें गोल गोल खांब बनवून सर्व बाजूंनीं खुले असावें. खिडक्या उघडतांच चोहोंकडून वायु सभागृहांत खेळेल व गृहाच्या सभोंवती प्रकाश व हवा येण्याची व्यवस्था करावी तथा वृक्ष, फल व पुष्करणी कुंडेंही असलीं पाहिजेत. ॥६॥

प्रतीचीं त्वा प्रतीचीनः शाले प्रैम्यहिंसतीम् । अग्निर्ह्यन्तरापश्यतस्य प्रथमा द्वाः ॥२॥ अथर्व. कां. ९ । सू. ३ । मन्त्र २२ ॥

अर्थ :—जें (शाले) शालागृह (प्रतीचीनः) पूर्वाभिमुख व जे सह (प्रतीचीम्) पश्चिमद्वारयुक्त (अहिंसतीम्) हिंसादि दोष रहित अर्थात् पश्चिमद्वारसन्मुख पूर्वद्वार असून ज्यांत (हि) निश्चयेंकरून (अन्तः) मध्यभागीं (अग्निः) अग्निगृह (च) व (आपः) जल स्थान (ऋतस्य) ईश्वरोपासनालय आहे (प्रथमा) प्रथम (द्वाः) द्वार ज्याला आहे अशा (त्वा) त्या गृहांत मी (प्रैमि) प्रेमानें प्राप्त होतो–रहातों ।।७।।

मा नः पाशं प्रति मुचो गुरुर्भारो लघुर्भव । वधूमिव त्वा शाले यत्र कामं भरामसि ॥८॥ अथर्व. कां. ९ । सू. ३ । मन्त्र २४ ॥

अर्थ :—हे शिल्पलोकहो ! ज्याप्रमाणें (नः) आमची (शाले) शाला म्हणजे गृह (पाशम्) बन्धनाला (मा, प्रतिमुचः) कधीं सोडीत नाहीं त्याप्रमाणें (गुरुर्भारः) मोठा भार (लघुर्भव) अल्प होईल असें बनवा. (त्वा) त्या शाळेला (यत्र, कामम्) जेथें जशी कामना असेल तेथें तशी आम्ही (वधूमिव) स्त्रीप्रमाणें (भरामसि) धारण करतो त्याप्रमाणें तुम्हीही ग्रहण करा ॥८॥

अशाप्रकारें प्रमाणानुसार जेंव्हां घर बांधून होईल तेव्हां त्यांत प्रवेश करावा. प्रवेश समयीं करावयाचा विधि पुढील-प्रमाणें करावा :—

अथ विधिः—घर तयार झाल्यावर त्याची सर्वांग शुद्धता अर्थात् रंगरंगोटी. झाडलोट वगैरे शुद्धता करून चार दिशेस चार वेदी व व एक मध्यस्थानीं वेदी बनवावी, अथवा तांब्याचें यज्ञकुंड असल्यास उत्तमच. मग दर ठिकाणीं तात्पुरत्या वेदी बनविण्याचें कारण नाहीं. त्याच कुंडानें सर्व कामें करावीत. पृ. १५ प्रमाणें समिधा, घृत, तांदूळ. मिष्ट, सुगन्ध, पुष्टि-कारक द्रव्यें वगैरे सर्व तयार ठेवावीत. ज्या दिवशीं गृहपतीचें मन प्रसन्न असेल त्या दिवशीं गृहप्रतिष्ठा करावी. ऋत्विज, होता, अध्वर्यु व ब्रह्मा यांची निवड करून, होत्याचें आसन पश्चिमेस घालून त्यानें पूर्वाभिमुख बसावे, अध्वर्यूनें दक्षिणाभिमुख बसावें, उद्गाता पश्चिमाभिमुख व ऋत्विज उत्तराभिमुख असावा. आणि गृहपतीनें प्रत्येक ठिकाणीं पूर्वाभिमुख बसावें. मुख्य द्वारा समीप ब्रह्मयासह बाहेरील बाजूस गृहपतीनें ओं अच्युताय भौमाय स्वाहा ॥ पार. ३ । ४ । ३ ॥

यानें एक आहुति देऊन, ध्वजस्तंभ उभारावा व घरावरही चारी कोंपऱ्यांवर चार ध्वज उभें करावें. गृहपतीनें स्तंभ उभारून त्याच्या बुडाशीं जल सिंचन करावें म्हणजे तो बळकट होईल. पुनः घरांतून बाहेर जाऊन पुढील मंत्रांनीं चोंहोबाजूस जल सिंचन करावें.

ओं इमामुच्छ्रयामि भुवनस्य नाभिं वसोर्द्धारां प्रतरणीं वसूनाम् । इहैव ध्रुवां निमिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठतु घृतमुक्षमाणा ॥१॥

पार. ३ । ४ । ४ ॥ पूर्व द्वारा पुढें

अश्वावती गोमती सूनृतावत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय । आ त्वा शिशुराक्रन्दत्वा गावो धेनवो वाश्यमानाः ॥२॥ पार. ३ ।४।४।

यानें दक्षिण द्वारा पुढें

आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जगदैः सह । आ त्वा परि-

स्तुतः कुम्भ आदध्नः कलशैरुप। क्षेमस्य पत्नी बृहती सुवासाः रयिं नो धेहि सुभगे सुवीर्यम् ॥ ३ ॥ पार. ३।४।४॥

यानें पश्चिम द्वारा पुढें

अश्वावद्गोमदूर्जस्वत्पर्णं वनस्पतेरिव। अभि नः पूर्यतां रयिरिदमनुश्रेयो वसानः ॥४॥ पार. ३।४।४॥

यानें उत्तर द्वार सन्मुख

यानंतर द्वारावर पुष्प व पल्लव माला लावाव्या. मग गृहपतीनें, हे ब्रह्मन्! प्रविशामीति ॥ पार.३।४।५॥असें म्हटल्यावर ब्रह्मानें घरं भवान् प्रविशतु ॥असें प्रत्युत्तर द्यावे व ब्रह्मयाच्या अनुमतीनें

ओं ऋचं प्रपद्ये शिवं प्रपद्ये ॥ पार. ३।४।६।.

असें बोलल्यावर आंत प्रवेश करावा व जें तूप गरम करून, गाळून, सुगंधयुक्त करून ठेवलें असेल तें पात्रांत घेऊन ज्या द्वारांतून प्रथम प्रवेश करावयाचा त्याच द्वारानें प्रवेश करून पृ. २१ लिहिल्या प्रमाणें अग्न्याधान, समिदाधान, जल प्रोक्षण, आचमन केल्यावर पृ. २३ प्रमाणें तूपाची आधारावाज्य भागाहुति ४ व व्याहृति आहुति ४ नववी स्विष्टकृत आज्याहुति एक अर्थात् अशा तऱ्हेनें चारी द्वारा पुढील अग्निकुंडांत अग्न्याधानापासून स्विष्टकृत आहुति पर्यंत विधि करावा. तदनंतर पूर्वदिशा द्वारस्थ कुंडामध्यें-

ओं प्राच्या दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा ॥ १ ॥

ओं देवेभ्यः स्वाहेभ्यः स्वाहा ॥२॥

या मंत्रानें पूर्वद्वारस्थ वेदींमध्यें घृताहुति द्यावी. त्याच प्रमाणें

ओं दक्षिणाया दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा ॥ १ ॥

ओं देवेभ्यः स्वाहेभ्यः स्वाहा ॥ २ ॥

या दोन मंत्रांनीं दक्षिणद्वारस्थ वेदी मध्यें एक एक मंत्र म्हणून

दोन आज्याहुति आणि :—

ओं प्रतीच्या दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा ॥ १ ॥

ओं देवेभ्यः स्वाह्येभ्यः स्वाहा ॥ २ ॥

या मंत्रानें दोन आज्याहुति पश्चिमदिशाद्वारस्थ कुंडांत द्याव्या.

ओं उदीच्या दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा ॥ १ ॥

ओं देवेभ्यः स्वाह्येभ्यः स्वाहा ॥२॥

उत्तर दिशास्थ वेदीमध्यें दोन आज्याहुति द्याव्या. नंतर मध्य शालास्थ वेदी समीप जाऊन त्या त्या दिशेला बसून

ओं ध्रुवाया दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा ॥ १ ॥

ओं देवेभ्यः स्वाह्येभ्यः स्वाहा ॥ २ ॥

यानें मध्य वेदींत दोन आज्याहुति

ओं ऊर्ध्वाया दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा ॥ १ ॥

ओं देवेभ्यः स्वाह्येभ्यः स्वाहा ॥ २ ॥

यानें दोन आहुति मध्यवेदींत व

ओं दिशो दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा ॥ १ ॥

ओ देवेभ्यः स्वाह्येभ्य स्वाहा ॥ २ ॥

यानेंही दोन आज्याहुति मध्यस्थ वेदीमध्यें देऊन मग पूर्व दिशास्थ द्वारस्थ वेदींत अग्नि प्रज्वलित करून वेदीच्या दक्षिण भागीं ब्रह्मासन व होता वगैरेचीं आसनें पूर्वोक्त प्रकारें घालून वेदीच्या उत्तर भागीं एक कलश स्थापन करावा. पृ. १५ प्रमाणें स्थालीपाक बनवावा. मग निष्क्रमण द्वारसमीप जाऊन थांबल्यावर ब्रह्मादि सहित गृहपतीनें मध्यशालेंत प्रवेश करावा. ब्रह्मादिकांना स्वस्थानीं बसवून स्वयं पूर्वाभिमुख बसावें व सर्वांपुढें तुपाचें एक एक पात्र ठेवल्यावर त्यांतून चमच्यानें:—

ओं वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्त्स्वावेशो अनमीवो भवा नः। यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ॥१ वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो। अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान् प्रति नो जुषस्व स्वाहा॥२ वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या। पाहि क्षेम उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः स्वाहा ॥३

ऋ. मं. ७। सू. ५४। मन्त्र १-३॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन्। सखा सुशेव एधि नः स्वाहा ॥४॥ ऋ. मं. ७। सू. ५५। मन्त्र १॥ पा. ३।४।७॥

ह्या ४ मंत्रांनीं आज्याहुति दिल्यावर जो स्थालीपाक बनविला असेल तो दुसऱ्या कांस्याच्या पात्रांत घेऊन त्याच्यावर यथायोग्य घृत सेचन केल्यानंतर आपापल्या समोर ठेवावा व निरनिराळा थोड थोडा घेऊन

ओं अग्निमिन्द्रं बृहस्पतिं विश्वाँश्च देवानुपह्वये। सरस्वतीञ्च वाजीञ्च वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥१॥ सर्वदेवजनान्त्सर्वान्हिमवन्तं सुदर्शनम्। वसूँश्च रुद्रानादित्यानीशानं जगदैः सह। एतान्त्सर्वान् प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा॥२॥ पूर्वाह्णमपराह्णं चोभौ मध्यन्दिना सह। प्रदोषमर्धरात्रं च व्युष्टां देवीं महापथाम्। एतान्त्सर्वान् प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥३॥ ओं कर्त्तारञ्च विकर्त्तारं विश्वकर्माणमोषधींश्च वनस्पतीन्। एतान्त्सर्वान् प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥४॥ धातारं च विधातारं निधीनां च पतिं सह।

एतान्त्सर्वान् प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ ५ ॥
स्योनᳪ शिवमिदं वास्तु दत्तं ब्रह्मप्रजापती । सर्वाश्च देवताश्च स्वाहा ॥६॥ पार. ३ । ४ । ८ ॥

स्थालीपाक म्हणजे घृतयुक्त भाताच्या ६ आहुति वरील मंत्रांनीं देऊन कांस्यपात्रांत औदुंबरें, गूलर, पळसांचीं पानें, शाड्वल, तृण, गोमय, दही, मधु, घृत, कुशा, व यव ह्या सर्व वस्तु एकत्र करून

ओं श्रीश्च त्वा यशश्च पूर्वे सन्धौ गोपायेताम् ॥ पूर्व द्वार
यज्ञश्च त्वा दक्षिणा च दक्षिणे सन्धौ गोपायेताम् ॥ दक्षिण द्वार
अन्नञ्च त्वा ब्राह्मणश्च पश्चिमे सन्धौ गोपायेताम् ॥ पश्चिम द्वार
पा. ३ । ४ । १२ ॥
ऊर्क् च त्वा सूनृता चोत्तरे सन्धौ गोपायेताम् ॥ उत्तरद्वार
पार. ३।४। ३ ॥

यापुढें टाकाव्या व जल प्रोक्षणही करावें.

केता च मा सुकेता च पुरस्ताद् गोपायेतामित्यग्निर्वै केताऽऽदित्यः सुकेता तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पुरस्ताद् गोपायेताम् ॥१॥ पार. ३ । ४ । ४ ॥

यानें पूर्वदिशेस परमात्म्याचें उपस्थान करून दक्षिण द्वारा समोर दक्षिणाभिमुख व्हावें व

दक्षिणतो गोपायमाना च मा रक्षमाणा च दक्षिणतो गोपायेतामित्यहर्वै गोपायमानᳪ रात्री रक्षमाणा ते प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु ते मा दक्षिणतो गोपायेताम् ॥२॥ पार. ३ । ४ । ५ ॥

या प्रमाणें जगदीशाचें उपस्थान करून पश्चिम द्वारासमोर पश्चिमाभिमुख झाल्यावरः—

दीदिविश्च मा जागृविश्च पश्चाद् गोपायेतामित्यन्नं वै दीदिविः

प्राणो जागृविस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पश्चाद् गोपायेताम् ॥३॥ पार. ३ । ४ । १६ ॥

या प्रमाणें पश्चिम दिशेस सर्वरक्षक परमात्म्याचे उपस्थान केल्यावर उत्तर दिशेस उत्तर द्वारासमोर उभें राहून:—

अस्वप्नश्च मानवद्राणश्चोत्तरतो गोपायेतामिति चन्द्रमा वा अस्वप्नो वायुरनवद्राणस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मोत्तरतो गोपायेतामिति ॥४॥ पार. ३ । ४ । १७ ॥

धर्मस्थूणाराजं श्री स्तूपमहोरात्रे द्वारफलके । इन्द्रस्य गृहा वसुमन्तो वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये सह प्रजया पशुभिस्सह । यन्मे किञ्चिदस्त्युपहूतः सर्वगणः सखायः साधुसम्मतः । तां त्वा शाले अरिष्टवीरा गृहाः सन्तु सर्वतः ॥५॥ पा. ३ । ४ । १८ ॥

या प्रमाणें उत्तर दिशेस सर्वाधिष्ठाता परमेश्वर त्याचें उपस्थान करून सुपात्र वेदवित धार्मिक होता वगैरे सपत्नीक ब्राह्मण तथा इष्टमित्र व नातलग यांना उत्तम भोजन घालून यथायोग्य सत्कार केल्यावर दक्षिणा द्यावी. नंतर सर्वांना प्रसन्नतापूर्वक निरोप द्यावा. जातेवेळीं गृहपति व पत्नी यांजला

सर्वे भवन्तोऽत्रानन्दिताः सदा भूयासुः ॥

असा आशीर्वाद देऊन आपापल्या घरीं जावें.

॥ इति शालासंस्कारविधिः ॥

अशा तऱ्हेनें गृहादिकांची रचना करून गृहाश्रमींची आपापल्या वर्णानुकूल जीं कर्तव्य कर्मे असतील तीं यथावत् करावी.

अथ ब्राह्मणस्वरूपलक्षणम्

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा। दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥१॥ मनु. शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च। ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥२॥

अर्थः—पुरुषाला पुरुषांनीं व स्त्रियांना स्त्रियांनीं निष्कपटपणानें शिकवावें २ पूर्ण अभ्यास करावा ३ अग्निहोत्रादि यज्ञ करावा ४ यज्ञ करवावे ५ विद्या वा सुवर्णादिकांचें सुपात्रीं दान द्यावें ६ न्यायपूर्वक धनोपार्जन करणारापासून दान घ्यावेंहि ७ यापैकीं अध्ययन करणें, यज्ञ करणें, दान देणें हीं तीन धर्मकर्में* आणि, शिकविणें, यज्ञ करविणें, दान घेणें हीं उपजीविकेचीं कर्में होत. परन्तु प्रतिग्रह प्रत्यवरः ॥ मनु. गीता. १८।४२ ॥

दान घेणें हे नीच कर्म आहे परन्तु शिकवून व यज्ञ करवून उपजीविका करणें उत्तम होय ॥१॥ (शमः) मनाला अधर्मापासून परावृत्त करून त्याला अधर्म इच्छा ही उत्पन्न न होईल असें करणें (दमः) श्रोत्रादि इन्द्रियें अधर्माचरणापासून दूर राखावीं, धर्ममार्गींच प्रवृत्त करावींत (तपः) ब्रह्मचर्य, विद्या, योगाभ्यास यांच्या सिद्धीसाठीं शीत, उष्ण; निंदा, स्तुति क्षुधा, तृषा; मानापमान इत्यादि द्वंद्वें सहन करणें (शौचम्) राग, द्वेष, मोहादिपासून मन व आत्मा यांना, जलादिकानें शरीराला सदा पवित्र राखावें (क्षान्तिः) क्षमा म्हणजे कोणी निंदा स्तुति वगैरेनीं त्रास दिलातरी देखील त्याजवर कृपा राखून क्रोधादि न करणें (आर्जव) निरभिमानता बाळगणें दंभ स्वात्मश्लाघा म्हणजे स्वतः ची प्रशंसा

---

* न्यायाचरण, म्हणजे पक्षपात सोडणें, अहिंसा, निर्वैरता, सत्यभाषणीं दृढता, हिंसाद्वेष वगैरे व मिथ्या भाषणादिहून पृथक् राहणें हा सर्व मनुष्यांचा धर्म आहे परन्तु जीं जीं धर्माचीं लक्षणें वर्ण कर्मानुसार पृथक् पृथक् करावी लागतात त्यावरूनच भिन्न भिन्न वर्ण मानण्यांत येतात.

आचरण करणें यांचा त्याग करणें, नम्रता, सरलपणा, शुद्ध पवित्र भाव राखणें (ज्ञानम्) सर्व शास्त्रांचें अध्ययन, मनन, स्वानुभव प्राप्त करून इतरांना शिकविण्याचें सामर्थ्य बाळगणें (विज्ञानम्) पृथ्वीपासूनपर मेश्वरा पर्यंत पदार्थांचें ज्ञान मिळवून क्रिया कुशलता तथा योगाभ्यास करणें, त्याद्वारें योग्य तो उपकार ग्रहण करणे व करविणें (आस्तिक्यम्) परमेश्वर, वेद, धर्म, परलोक, परजन्म, पूर्वजन्म, कर्मफल व मुक्ति यापासून कधीं हीं विमुख न होणें, उत्तम गुण. कर्म, स्वभाव धारण करणें हे गुण ज्या व्यक्तींत असतील त्यां ब्राह्मण व ब्राह्मणी होतात, त्यांचेच परस्पर विवाह व्हावेत कारण त्यांचे गुण कर्म स्वभाव समसमान असतात. मनुष्यमात्रा मध्यें यांनाच ब्राह्मणवर्णाचा अधिकार असावा ॥२॥

अथ क्षत्रियस्वरूपलक्षणम्—

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्यनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥१॥ मनु. १ । ८९ ॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रकर्म स्वभावजम् ॥२॥गीता. १८ । ४३ ॥

अर्थः—दीर्घ ब्रह्मचर्य प्राप्त करून (अध्ययनम्) सांगोपांग वेदादि शास्त्रें यथावत् शिकणें (इज्या) अग्निहोत्रादि यज्ञ करणें (दानम्) सत्पात्रीं विद्या, सुवर्ण वगैरे दान करणें, प्रजेला अभय दान देणें (प्रजानां, रक्षणम्) प्रजेचें सर्वकाल सर्व प्रकारें यथावत् पालन करणें हीं क्षत्रियांचीं धर्म लक्षणें होत आणि शस्त्रविद्या शिकविणें, न्यायदान देणें, सनिक बनणें हीं उपजीविकेचीं कर्में होत. (विषयेष्वप्रसक्तिः) विषयासक्त न बनतां सदा जितेन्द्रिय रहाणें, लोभ व्यभिचार, मद्यपानादि मादक पेयें वगैरे दुर्गुणापासून पृथक् राहून विनय सुशीलतादि शुभकार्यीं सदा प्रवृत्त रहावें

(शौर्यम्) शस्त्र, संग्राम, मृत्यु व शस्त्र प्रहारादिकांना न भिणें (तेजः) प्रगल्भता, प्रताप, धैर्य धारण करून कोणापुढेंही दीनहीन न बनणें (धृतिः) वाटेल त्या आपत्ति येवोत. क्लेश, विपत्ति, दुःखें प्राप्त होवोत तथापि न घाबरतां धैर्य बाळगणें (दाक्ष्यम्) संग्राम, वाग्युद्ध. दूतत्व, विचार इत्यादि प्रसंगीं अति चातुर्य दाखवून बुद्धिमत्ता प्रगट करणें (युद्धे चाप्यपलायनम्) युद्धांस सदैव तयार राहून रणक्षेत्रांतून भिवून शत्रुला पाठ न दाखवणें (दानम्) याचा अर्थ प्रथम श्लोकांत आला आहे (ईश्वर भावः) जसा ईश्वर सर्वांवर दया करून पितृवत् निःपक्षपणें धर्माधर्म पाहून वागणारांना सुखदुःखरूपीं फलें देतो व आपल्या सर्वज्ञतादि साधनांनीं सर्वांच्या अंतर्यामि राहून सर्वांचीं बरी वाईट कर्में यथावत् पहातो तसें प्रजेशी वागावे. गुप्त दूताद्वारें आपल्या प्रजेचीं व अधिकाऱ्याचीं बरी वाईट कर्में समजावून घ्यावी, रात्रंदिवस न्याय करावा, प्रजेला यथावत् सुख द्यावें, श्रेष्ठ जनांचा सन्मानव दुष्टांचें पारिपत्यकरावें, स्वशरीररोगादिकांपासून सुरक्षित राखून बलवान, दृढ,तेजस्वी राखून दीर्घायु बनेल असें वागावें, न्याय, धर्म या कामीं आत्म्याला प्रवृत्त करावें, कृतकृत्य बनावे आदि गुण ज्या व्यक्तीमध्यें असतील त्याच क्षत्रिय व क्षत्रिया होत. यांचेंही गुणकर्मानुसार विवाह करणें. ज्या प्रमाणे ब्राह्मण पुरुष व स्त्रिया क्षत्रिय पुरुषांना च स्त्रियांना शिक्षण देतील तदनुरूप क्षत्रिय स्त्री पुरुषांनीं वागून न्याय व उन्नति सदैव करित रहावें. जर क्षत्रिय राजा नसेल तर क्षत्रियांनीं यथाधिकार प्राप्त करून त्याच राज्यांत नोकऱ्या कराव्यात. ॥२॥

अथ वैश्यस्वरूपलक्षणम्—

पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।
वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥१॥ मनु. १ । ९० ॥

अर्थः—(अध्ययनम्) वेदादि शास्त्राध्ययन (इज्या) अग्निहोत्रादि यज्ञ करणें (दानम्) अन्नादिकांचें दान देणें हीं तीन वैश्यधर्माचीं लक्षणें असून (पसूनां रक्षणम्) गायी वगैरे पशूंचें पालन करणें, त्यांचें दुध वगैरे विकणें (वणिक्पथ) नाना देशांच्या भाषा, हिशेब, भूगर्भविद्या, बिबियाणें यांचें ज्ञान मिळविणें सर्व पदार्थांचे भावाभाव माहिती करून घेणें (कुसीदं) व्याज घेणें * (कृषिमेव च) शेतकीचें ज्ञान प्राप्त करणें, अन्नादि कांचें रक्षण, खत व भूमि परीक्षा, पेरणें आदि व्यवहार समजावून घेणें ही चार कामें वैश्यांच्या उपजीविकेची होत. हे गुणकर्म ज्या व्यक्तींत असतील त्या वैश्य व वैश्या होत. यामध्यें परस्पर विवाह झाले पाहिजेत ॥१॥

अथ शूद्रस्वरूपलक्षणम्—

एकमेव हि शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।
एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥१॥मनु· १ । ९१ ॥

अर्थः—(प्रभुः) परमेश्वरानें (शूद्रस्य) जो विद्याहीन, ज्याला शिकविलें असतांही विद्या येऊं शकत नाहीं, शरीरानें जो धष्टपुष्ट आहे, सेवा कर्मांत कुशल आहे त्या. शूद्रानें (एतेषामेववर्णानाम्) ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तीन वर्णांची (अनसूयया) ईर्षा, निंदा न करितां प्रेमपूर्वक सेवा करावी. (एकमेव कर्म) हेंच एक काम (समादिशत्) करण्याची याला आज्ञा दिली आहे. हीं मूर्खत्वादि गुण कर्में ज्यांची असतील त्यांना शूद्र व शूद्रा समजावें. या सम गुण कर्मांचे असतील त्यांचेच परस्पर विवाह व्हावेत व त्यांना

* सेंकडा सव्वा रुपया पेक्षा जास्त व चार आण्यापेक्षां कमी व्याज घेऊं नयें व देऊं नये. दुप्पट धन होतांच त्यांपेक्षां एक पैही घेऊं देऊं नये. जितकें कमी व्याज घेईल तितकेंच त्याचें धन वाढेल व धनाचा कधीं नाश न होतां त्या कुलांत कुसंतानही उत्पन्न होणार नाहीं.

अधिकारही तसेच द्यावे. ।

गुण कर्मानुसार चार वर्ण जेथें असतील त्या देशाची, मनुष्य समाजाची व कुलाची उन्नति होते. ज्याचा जन्म ज्या वर्णात झाला असेल त्याचे कुलानुसार गुणकर्म स्वभाव असतील तर अत्युत्तम विशेष होय. ॥१॥

अखेर ब्राह्मण वर्णानें आपापल्या कर्मामध्यें पुढील रीतीनें वागावें,

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः । तद्धि कुर्वन्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥१॥ नेहेतार्थान् प्रसंगेन न विरुद्धेन कर्मणा । न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्यामपि यतस्ततः॥२॥

मनु. अ. ४ । श्लो. १४, १५ ॥

अर्थः—ब्राह्मणादि द्विजांनीं आपलीं वेदोक्त कर्में आलस्य सोडून नित्य करीत असावीत, तीं आपल्या सामर्थ्यानुसार करून मुक्ति पर्यंत तीं सोडूं नयेत. ॥१॥ एखाद्या दुष्टाच्या संगतीनें, विपरीत मार्गानें संग्राह्य वस्तु असतानांही ती गुप्त ठेवून दुसऱ्याची बलात्कारें, छळानें घेऊं नयें, कितीही दुःखें प्राप्त होवोत तथापि अधर्मानें केव्हांही धन संचय करूं नयें ॥२॥

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः । अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा सन्निवर्त्तयेत् ॥३॥ सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः । यथा तथाऽध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ ४ ॥

मनु. अ. ४ । श्लो. १६, १७ ॥

अर्थः—कामवासनेनें विषयामध्यें इंद्रियाना फसवूं नये, विषयासक्तिची इच्छा मनः पूर्वक दूर दूर राखीत जावी ॥३॥ धर्मविरोधी व्यवहार वा पदार्थ आहेत त्यांचा त्यागकर, वाटेल त्याप्रकारें विद्या प्राप्त कर, स्वाध्यायांत अंतर पडूं देऊ नयें

म्हणजेच गृहस्थानें कृतकृत्य करणें होय ॥४॥

बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च । नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥५॥ यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति । तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥६॥ न संवसेच्च पतितै र्न चाण्डालैर्न पुक्कसैः । न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥७॥ नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः । आमृत्योः श्रियमविच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥८॥ सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ ९ ॥

मनु. अ. ४ । श्लो. १९, २०, ७९, १३७, १३८ ॥

अर्थः--हे स्त्री पुरुषहो ! धर्म, धन, बुद्धि वगैरेची अत्यंत वाढ करणारीं जीं शास्त्रें आहेत त्यांचें अध्ययन करा व वेदा भांगातील विद्यांचें नित्य अवलोकन करा ॥५॥ जसजसा मनुष्य शास्त्रविषयी विचार करून त्याचा भावार्थ प्राप्त करतो तसतसें अधिकाधिक ज्ञान त्याला प्राप्त होत जाते व त्याबद्दलचें प्रेम विज्ञान प्राप्तींत परिणत होतें ॥६॥ सज्जन लोकांनीं पतिता बरोबर, दुष्ट, चांडाल मूर्ख, कंगाल, मिथ्याभिमानी, नीच मनुष्यांशीं कधीं सहवास करूं नयें. प्रथम श्रीमंत असतां मग दारिद्र्यपंकांत रूतलेल्या मनुष्याच्या मनास वा आत्म्यास बोचेल अशा अपमानास्पद गोष्टी गृहस्थांनीं करूनयेत. श्रीमतांनीं ही हायहाय करूं नये पण मृत्युपर्यंत द्रव्योन्नतींसाठीं पुरुषार्थ करीत असावा वा लक्ष्मी दुर्लभ समजता कामा नये ॥८॥ सत्य सदा बोलावें, कल्याणकारक उपदेश करावा, चकन्याला चकना वा मूर्खाला मूर्ख अशीं अप्रिय वचनें त्याच्या समक्ष केव्हांही बोलूं नयेत व मिथ्याभाषणानें दुसऱ्यांना प्रसन्न होत असल्यासही करूं नयें हा सनातन धर्म होय ॥९॥

अभिवादयेद्वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् । कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥१०॥ श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ् निबद्धं स्वेषु कर्मसु । धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥११॥ आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः । आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥१२॥ दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥१३॥ सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः । श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥१४॥ मनु ४ । १५४–१५८ ॥

अर्थः—विद्यावृद्ध व वयोवृद्ध यांना सदैव नमस्ते करा. म्हणजे त्यांचा मान सन्मान करा, ते आपल्या समीप येतील तेव्हां उठून आदर पूर्वक आपल्या आसनावर त्यांना बसवा, व हात जोडून त्यांच्याजवळ बसल्यावर त्यांच्यांशीं संभाषण करा. जातेवेळेस त्यांच्याबरोबर थोडे दूर जाऊन नमस्ते केल्यावर त्यांना वाटे लावा वृद्ध लोकांनींही उगाच काम नसतां इकडे तिकडे जाऊंनयें ॥१०॥ गृहस्थांनीं सर्वकाळ निरालसपणें वेद व मनुस्मृति विहित आपापल्या कार्यामध्यें निमग्न असावे. धर्माचें मूळ जो सदाचार म्हणजे सत्य व आप्त धार्मिक सत्पुरुषाचें जें आचरण त्याचें नेहमीं सेवन करावे ॥२१॥ धर्माचरणानेंच मनुष्यांना दीर्घायु, उत्तम प्रजा, व धनैश्वर्य प्राप्त होतें व धर्माचारच निंद्य अधर्मयुक्त लक्षणांचा नाश करतो ॥१२॥ जो दुष्टाचारी पुरुष असतो त्याची सर्वत्र निंदा होते. सर्वदा तो दुःखी असतो व व्याधिमुळें अल्पायु बनतो ॥ १३ ॥ सुलक्षणांनीं हीन असतांही जर सदाचारयुक्त असेलतर सत्याभिमानी सत्याठायीं श्रद्धावान् बनून निंदादि दोषापासून सुटून सुखपूर्वक शंभर वर्षं जगूं शकतो ॥१४॥

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् । यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्सेवेत यत्नतः ॥१५॥ सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् । एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥१६॥ अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् । हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ।१७।मनु.अ.४।श्लो. १५९,१६०,१७० ॥

अर्थः—जीं जीं पराधीन कर्में असतील तीं नेहमीं त्यजावीत व जीं जीं स्वतंत्र, स्वाधीन चीं असतील तीं करावीत ॥१५॥ कारण परवशता हें दुःख व स्वतंत्रता हेंच सर्व सौख्य होय. संक्षिप्ततः सुख दुःखाचें हें लक्षण जाणावें ॥१६॥ जा अधार्मिक मनुष्य आहे व ज्यानें अधर्मयोगें धनसंचय केला आहे, जो नेहमीं हिंसा म्हणजे वैर करण्यांत प्रवृत्त असतो तो ह्या लोकीं व परलोकीं म्हणजे परजन्मा मध्यें कधीं सुखाला प्राप्त होत नाहीं ॥१७॥

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव । शनैरावर्त्तमानस्तु कर्त्तुर्मूलानि कृन्तति ॥१८॥ यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नप्तृषु । न त्वेवन्तु कृतोऽधर्मः कर्त्तुर्भवति निष्फलः ॥१९॥ सत्यधर्मार्थवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा । शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः ॥२०॥मनु.अ.४।श्लो. १७२,१७३,१७५,१७६ ॥

अर्थः—या जगांत जसे गायींपासुन प्राप्त होणारें दूध शीघ्र मिळूं शकत नाहीं तसें केलेल्या अधर्माचें फल शीघ्र प्राप्त होतेच असें नाहीं. ही खात्री बाळगून मनुष्यांनीं ध्यानांत ठेवावे कीं, परसौख्य नष्ट करणारा अधर्मी, परसौख्य संपूर्ण मूल सहित नष्ट केल्यावर दुःखें च दुःखें भोगतो ॥१८॥ अधर्माचरणी मनुष्याचा दुष्कृताचें फळ जरी त्याच्या ह्यातींत न मिळालें तरी पुत्र पौत्र यांच्या समयीं अगर नातवंडाचे वेळीं तें भोगावें लागेल. परन्तु असें कधीं

होत नाहीं कीं, कर्त्यानें केलेलें कर्म निष्फल होईल. ॥१९॥ याकरितां सत्य, धर्म, व श्रेष्ठ पुरुषांचा आचार; अंतर्बाह्य पवित्रता यामध्यें सर्वदा रत राहून आपली वाणी व इंद्रियें नियम पूर्वक सत्कार्यींच लावावी हा मनुष्यांचा धर्म आहे ॥२०॥

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ । धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकविक्रुष्टमेव च ॥२१॥ धर्मं शनैस्संचिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः । परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ २२ ॥ उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत्सह । निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमाँस्त्यजेत् ॥२३॥ वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः । तान्स्तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥२४॥ स्वाध्यायेन जपैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥२५॥

मनु. अ. ४ । श्लो. १७७, २३८, २३५, २३७ ।

अर्थः—जें धर्म वर्जित धन, पदार्थ व काम असेल तें सर्वथैव सत्वर सोडून द्यावें व जें धर्माभासात्मक म्हणजे परिणामी दुःखदायक कर्म असेल व जें लोकनिंदित कामीं प्रवृत्त करणारें असेल त्यापासून दूर रहावें ॥२१॥ ज्या प्रमाणें कोळीं आपलें घर हळुहळू विशाल बनवितो त्याप्रमाणें मनुष्यानीं धर्म संचय करून परपीडादि कर्मं सोडावी व हळुहळू परजन्माची सामुग्री म्हणून धर्म संचय करीत असावें ॥२२॥ आपल्या कुलाचा उत्कर्ष करूं इच्छिणारानीं नीच मनुष्याची संगति सोडून सुजनाची संगति धरावी ॥२३॥ सर्वव्यवहारामध्यें निश्चित वाणी असावी, अशा निश्चित वाणीनेंच सर्व व्यवहार सिद्ध होतात. वाणीच सर्व व्यवहाराचें मूळ आहे वास्तव जो मनुष्य तिची चोरी करतो तो जणू काय सर्व चौर्यकर्मं

करीत आहे म्हणून मिथ्याभाषण करण्याचें सर्वथैव सोडून सत्य भाषण करीत असावें ॥२४॥ धर्मपूर्वक वेदादि चा अध्ययन अध्यापन, गायत्री प्रणवादि चा अर्थ विचार, ध्यान, अग्निहोत्रादि होम, कर्मोपासना ज्ञान. विद्या, पौर्णमास्यादि इष्टि, पंचमहायज्ञ, अग्निष्ठोम वगैरे न्यायपूर्वक राज्यपालन, सत्योपदेश व योगाभ्यासादि उत्तम कर्मांनीं ह्या शरीराला सर्व मनुष्यांनीं ब्राह्मी बनवावें म्हणजे ब्रह्म संबंधी कामीं लावावें ॥२५॥

अथ सभा स्वरूप लक्षणम्ः—राज्यादि सर्व मोठमोठीं कामें सभेद्वारा निश्चय करून ठरवावींत.

या बद्दल प्रमाण—तं सभा च समितिश्च सेना च ॥ १ ॥

अथर्व. कां. १५ । सू. ५५ । मं. २ ॥

सभ्य सभां मे पाहि ये च सभ्याः सभासदः ॥ १ ॥

अथर्व. कां. १९ । सू. ५५ । मं. ६ ॥

त्रीणि राजाना विदथे पुरूणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि ॥३॥

ऋ. मं. ३ । सू. ३८ । मन्त्र ६ ॥

अर्थः—(तम्) जगामध्यें धर्मासह राज्य पालनादि केलें जातें ते सर्व व्यवहार—संग्राम, सेनादि सभेद्वारा निश्चित करण्यांत यावेत. ॥१॥ हे सभ्य सभेचे योग्य सभापते ! तूं (मे) माझ्या सभेचें (सभाम् पाहि) रक्षण कर, उन्नति कर (ये च) व जे (सभ्याः) सभेयोग्य धार्मिक, आप्त (सभासदाः) सभासद विद्वान लोक आहेत त्यानींही सभेचें रक्षण, संवर्धन, योजन व उन्नति करावी ॥२॥ (राजाना) राजा व प्रजा यांचे हितकर्ते पुरुष आहेत (त्याचीं) (विदथे) उत्तम ज्ञान व लाभदायक संग्राम—जगाचेहित होण्या साठीं करण्यांत येतात त्यामध्यें (त्रीणि) राजसभा, धर्मसभा आणि विद्या सभा निर्माण कराव्या व त्याद्वारें सर्व कामें करून सर्व तऱ्हेची उन्नति करावी ॥२५॥

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् । यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुस्स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥१॥ धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥२॥

मनु. अ. १२ । श्लो. १०८, १०९ ॥

अर्थः—धर्मयुक्त व्यवहार मनुस्मृत्यादिक। मध्यें सांगितले आहेत पणजर त्यांत कांहीं शंकास्पद, दुर्बोध असेलतर तुम्ही विद्वानांच्या म्हणण्याप्रमाणें निःशंकपणें वागा ॥१॥ सर्वच माणसें शिष्ट बनूं शकत नाहींत पण ज्यांनीं पूर्णब्रह्मचर्य, धर्म, सांगोपांग वेदाध्ययन केलें आहे, श्रुति प्रामाण्य व प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं विधि व निषेध करण्यास जे समर्थ, धार्मिक, परोपकारी असतील त्यांना शिष्ट पुरुष म्हणावें ॥२॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् । त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥३॥ त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरा ॥४॥ ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च । त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥५॥ एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद् द्विजोत्तमः । स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः॥६॥

मनु. अ. १२ । श्लो. ११०, ११३ ॥

अर्थः—कमीत कमी १० शिष्ट पुरुषांची अथवा मोठमोठे विद्वान् ३ च असतील तर त्यांचीही सभा होऊं शकते. त्या सभेद्वारा निर्णीत जो धर्म कर्म तदनुसार सर्व लोकांनीं वागावे ॥ ३ ॥ त्या १० सभासदांत पुढील प्रमाणें लोक असावेंत ३ वेदज्ञ, १ हैतुक म्हणजे कारणाकारण ज्ञाता, १ तार्किक न्यायशास्त्र वित्, १ निरुक्तज्ञ, १ धर्मशास्त्रवित्, १ ब्रह्मचारी, १ गृहस्थाश्रमी व १ वानप्रस्थी ॥४॥

धर्मसंशय प्रकरणीं सर्वव्यवहारनिर्णयार्थ ऋग्वेदवित्, यजुर्वेदवित् व सामवेदवित् या तीन विद्वांनाची सभा असली पाहिजे. अधिक विद्वान असल्यास अधिक बरें ।५॥ द्विजोत्तम म्हणजे सन्यासी एकटा ही धर्मनिर्णय करूं शकेल, व त्यानें आज्ञापिलेला धर्म परमकर्तव्य समजावा परंतु अज्ञानी लोक सहस्रावधी, लाखो, क्रोडो यांनीं केलेला धर्मनिर्णय, धर्मव्यवहार कदापिमानूं नयें. फक्त परमविद्वान संन्यासी व धार्मिक पुरुष यांनी वेदादि प्रमाणांनीं सिद्ध केलेला धर्म सर्वांनी मानण्यास योग्य होय ॥६॥

मतभेद प्रसंगी बहुपक्षानुसार मानावे व समपक्षीं उत्तमाचें मत ग्राह्य मानावें. उभयपक्षी उत्तमलोक समसमान असतील तर तत्प्रसगीं संन्याशाची संमति ज्या पक्षाकडे असेल तो प्रमाण मानावा. कारण पक्षपातरहित, सर्व हितैषि संन्याशांची संमति उत्तम व यथायोग्य समजली पाहिजे.

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः । दशलक्षणको धर्मस्सेवितव्यः प्रयत्नतः ।७। धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ८ ॥

मनु. अ. ६ । श्लो. ९१, ९२ ॥

अर्थः—ब्रह्मचारी, गृहस्थी, वानप्रस्थी व संन्यासी या सर्वांनीं खालीं सांगितलेल्या धर्माचें सेवन व तद्विरुद्ध अधर्माचा त्याग करण्याचा प्रयत्न करावा. ॥७॥ धर्म, न्याय, निःपक्षता, सत्य यांचें आचरण व असत्य वगैरेंचा परित्याग करणें ही धर्माचीं दशलक्षणें होत. (अहिंसा) कोणाचें वैर धरून त्याचें अनिष्ट करण्यास न झटणें (धृतिः) सुख दुःख हानि लाभ या समयीं देखील व्याकुळ बनून धर्मत्याग करूं नयें, परन्तु धैर्य बाळगून धर्मकार्यी दृढ रहाणें (क्षमा) निंदा. स्तुति, मानापमान सहन करून धर्म बाळगणें

(दमः) अधर्मापासून मन परावृत्त करून धर्ममार्गी प्रवृत्त करणें (अस्तेयम्) मन, कर्म, वचन यायोगें अन्याय व अधर्म करून पर द्रव्याचा स्वीकार न करणें (शौचम्) रागद्वेषादि त्यागून आत्मा व मन पवित्र करावें, जलादिकानें शरीर शुद्ध राखावें (इंद्रियनिग्रहः) श्रोत्रादि बाह्य इन्द्रियें अधर्माकडे न जाऊं देता धर्माकडे लावावीं (धीः) वेदादि सत्यविद्या, ब्रह्मचर्य, सत्यसंग करावा व कुसंग, दुर्व्यसन, मद्यपान त्याग करून बुद्धीची सदैव वाढ करावी (विद्या) भूमिपासून परमेश्वरापर्यंत ज्ञान प्राप्त करून देणारी जी विद्या तीं प्राप्त करणें (सत्यम्) सत्य मानणें, सत्य बोलणें, सत्य करणें (अक्रोधः) क्रोधादि दोषाना सोडून शान्त्यादि गुण ग्रहण करणें धर्म होय. धर्म ग्रहण करून, अन्याय, पक्षपात, अधर्म, वैरबुद्धि, अधैर्य, असहिष्णुता, चोरी, इंद्रियलंपटता, अपवित्रता, कुसंग, दुर्व्यसन, मद्यपानादिकांनी बुद्धिनाश करून घेणें ही अविद्या व अधर्माचरण, असत्य मानणे व बोलणें, क्रोधादि दोषांत फसुन अधर्मी, दुष्टाचारी बनणें हीं अधर्माची दश लक्षणें होत यांपासून सदा दूर राहिलें पाहिजे ॥८॥

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा, न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति, न तत्सत्यं यच्छलेनाभ्युपेतम् ॥९॥
महाभारत विदुरप्रजागर पर्व ॥ सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् । अब्रुवन् विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्विषी ॥१०॥ धर्मो विद्धस्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते । शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ ११ ॥

मनु. अ. ८ । श्लो. १३, १२ ॥

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः । हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत ॥१२॥ मनु. अ. २ । श्लो. १ ॥

अर्थः—जीमध्यें वृद्ध पुरुष नसतील ती सभा नव्हे. जे धार्मिक विचार करीत नाहींत ते वृद्ध नव्हेत, ज्यांत सत्य नाहीं तो धर्म नव्हे, जो चल छळ युक्त आहे तें सत्य नव्हे ॥९॥ जर सभे मध्यें प्रवेश करावयाचा असेल तर सत्यच बोलावें, नाहींतर सभेंत प्रवेशच करूं नये हें योग्य आहे. सभेंत बसून ही असत्य श्रवण करील किंवा मुग्ध राहील अथवा सत्याविरुद्ध बोलेल तर तो मनुष्य अति पापी होय ॥१०॥ अधर्मानें जेथें धर्मठार करण्यांत आला आहे अशा मृत सभेंतील सभासद जर धर्म पुनरुज्जीवन करणार नाहींत तर निश्चित समजावें कीं, त्या सभेंतील सभासदही मृतावस्थेस प्राप्त होऊं लागले आहेत ॥११॥ राग द्वेष रहित अशा गोष्ठीचें आचरण जें सत्पुरुष विद्वान लोक करितात त्याचेच विद्वज्जनांनीं अंगिकरण करावे, तेंच आचरण तुम्ही धर्माचरण समजावें ॥१२॥

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः । तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥१३॥ वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् । वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥१४॥ मनु. ॥

अर्थः—जो पुरुष धर्माचा नाश करतो त्याचा नाश धर्म करतो व जो धर्माचें रक्षण करतो त्याचें रक्षण धर्म करतो; या करितां मारण्यांत आलेल्या धर्मानें आम्हास मारून टाकूं नये ह्या भयानें धर्महनन अर्थात् धर्म त्याग कधींही न केला पाहिजे ॥१३॥ जो सुख वृष्टि करणारा, जो संपूर्ण ऐश्वर्याचा दाता आहे त्याचा जो लोप करतो त्याला विद्वान् लोक वृषल म्हणजे नीच समजतात ॥१४॥

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
धर्मो नित्यः सुख दुःखेत्वनित्ये जीवो नित्योहेतुरस्य त्वनित्यः ॥
महाभारते ॥

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च । हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥१॥ मनु. अ. ८ । श्लो. १४ ॥

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु, लक्ष्मीस्समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् । अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा, न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥१७॥ भर्तृहरिः ॥

अर्थः—मनुष्यांना उचित आहे कीं, कामयोगें म्हणजे असत्याच्या जोरावर कामना सिद्धि केल्यामुळें निंदा स्तुति वगैरेंच्या भीतीनेंही धर्मत्याग कदापि करूं नये. लोभामुळें करूं नये, असत्यां-श्रयानें राज्य, मग तें चक्रवर्ती असले तरी जर प्राप्त होत असेल तर धर्मत्याग करून त्या चक्रवर्ती राज्याचा स्वीकार करूं नयें. भोजन छादन, जलपान वगैरे उपजीविका अधर्मानें होत असेल तर प्राण गेलातरी बेहतर पण उपजीविके साठीं केव्हांहीं धर्म सोडूं नयें, कारण जीव व धर्म नित्य असून सुख दुःखें अनित्य आहेत. अनि-त्यास्तव नित्य सोडणें अति दुष्ट काम होय ! शरीरादिकामुळें धर्म होतो तोही अनित्य आहे ! अनित्य शरीर व सुख दुःखें प्राप्त झालीं असताही जे नित्य धर्माचा कधीं त्याग करीत नाहींत ते लोक धन्य होत ॥१५॥ ज्या सभेंत बसलेल्या सभासदांसमोर अध-र्माच्या जोरावर धर्मास व असत्याच्या सहाय्यानें सत्यास दडपून टाकण्यांत येंने त्या सभेंतील सर्व सभासद प्रेतवत् होत ॥१६॥ सर्व मनुष्यांनीं हें निश्चय पूर्वक जाणावें कीं, सांसारिक व प्रयोजन सिद्धि करणारे चतुर पुरुष यांची कोणी निंदा करो व स्तुति करो, लक्ष्मी प्राप्त होवो किंवा नष्ट होवो, मृत्यु आंज येवो अथवा कालान्तरानें येवो तथापि ते धर्मयुक्त मार्गापासून एक पायही माघारा टाकित नाहींत असे धीर पुरुष खरोखर धन्य होत ॥१७॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् । देवा भागं यथा

पूर्वे संजानाना उपासते ॥१॥ ऋ. मं. १० । सू. १९१ । मं. २ ॥

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापतिः । अश्रद्धामनृतेऽदधाच्छ्रद्धाᳬं सत्ये प्रजापतिः ॥२॥ यजु. अ. १९ । मं ७७ ॥

सह ना ववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥ ३ ॥

तैत्तिरीयार० अष्टमः प्रपाठकः । प्रथमोऽनुवाकः ॥

अर्थः—मानवहो ! तुम्हाला मी-ईश्वर आज्ञा देतों कीं, (यथा) ज्याप्रमाणें (पूर्वे) पूर्वीच्या विद्यायोगाभ्यासी (संजानानां) समर्थश (देवाः) विद्वान लोकांनीं मिळून (भागम्) सत्यासत्य निर्णय केल्यावरच असत्याचा त्याग करून सत्याची (उपासते) उपासना केली त्याप्रमाणें (सम् जानताम्) आत्म्यानें धर्माधर्म. प्रियाप्रिय यांचें यथार्थ ज्ञान मिळवणारे (वः) तुमचीं (मनांसि) मनें परस्पर अविरोधी होऊन पूर्वोक्त धर्मी संमत व्हावी व तुम्ही त्याच धर्माला (संगच्छध्वम्) यथार्थ मिळून प्राप्त व्हावे त्यायोगें तुमची एक संमति बनून विरुद्ध वादविवाद, अधर्म त्याग करून (संवदध्वम्) यथार्थ संवाद, प्रश्नोत्तरें प्रेमपूर्वक करून एकमेकांची उन्नति करा ॥१॥ (प्रजापतिः) सकल सृष्टीचा उत्पादक, पालक, सर्वव्यापक, सर्वज्ञ न्यायकारी, अद्वितीय, स्वामी परमात्मा (सत्यानृते) सत्य व अनृत (रूपे) भिन्न भिन्न रूपाची कर्तव्यकर्मे धर्माधर्म (दृष्ट्वा) आपल्या सर्वज्ञत्वाचें यथावत् पाहून (व्याकरोत्) तसतसा निर्णय करतो (अनृते) मिथ्या भाषणादि अधर्मामध्यें अप्रीति करा व (प्रजापतिः) तोच परमात्मा (सत्ये) सत्य भाषणादि लक्षण युक्त न्याय, पक्षपातरहित धर्मी तुमची (श्रद्धाम्) नीति (अदधात्) धारण करवितो तसेंच तुम्ही करा ॥२॥ आम्ही स्त्री पुरुष, सेवक, स्वामी, मित्र, पिता पुत्रादि (सह) मिळून (नौ)

आम्ही उभयतां प्रीतीनें (अवतु) एकमेकाचें रक्षण करावें व (सह) परस्पराशीं प्रेमपूर्वक (वीर्यम्) सदैव पराक्रम करावा (नौ) आमचें (अधीतम्) शिकले शिकविलेलें (तेजस्वि) अति प्रकाशमान (अस्तु) व्हावे आणि आम्ही परस्परांचा (मा, विद्विषावहै) कधीं द्वेष, विरोध न करितां सर्वकाळ मित्रभाव, परस्परशीं प्रेमळ वागणूक करून सर्वांचा सद्व्यवहार वाढवून सदा आनंदांत वाढावें ॥३॥ ज्या परमेश्वराचे "ओम्" हें नांव आहे त्याच्या कृपेनें व आमच्या पुरुषार्थानें आमचें शरीर, मन, आत्मा यांचीं त्रिविध दुःखें जीं इतरांपासून प्राप्त होतात तीं नष्ट व्हावीत व आम्ही लोकांनी परस्पराशीं प्रेमानें वागून धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष. सिद्धिमध्यें सफल होऊन सदैव स्वयं आनंदांत राहून सर्वांना आनंदांत ठेवावें !!

इतिगृहाश्रम संस्कार विधिः समाप्तः ॥

अथ वानप्रस्थसंस्कारविधिं वक्ष्यामः

विवाह झाल्यावर, ब्रह्मचर्यद्वारें राहून पुत्रानें विवाहकेला व त्याला ही एक संतान झालें म्हणजे जेव्हां पुत्राला पुत्र अर्थात् नातु होईल तेव्हां, गृहस्थाश्रमीयानें वनांत जाऊन निम्नलिखित प्रकारें रहावें याला वानप्रस्थसंस्कार म्हणतात.

प्रमाणानि-ब्रह्मचर्याश्रमं समाप्य गृही भवेद् गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् ॥१॥ जाबालोप. ॥ शतपथ ब्रा.

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् । दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥२॥ यजु. अ १९। मं. ३० ॥

अर्थः—ब्रह्मचर्याश्रमाची समाप्ति करून गृहस्थ झाल्यावर वानप्रस्थ स्वीकारावा, तदनंतर संन्यास ग्रहण करावा. ॥१॥ जेव्हां मनुष्य ब्रह्मचर्यादि तथा सत्यभाषणादि व्रत अर्थात् नियम पालन

करतो तेव्हां त्या (व्रतेन) व्रतपालनानें उत्तम प्रतिष्ठारूप (दीक्षाम्) दीक्षा (आप्नोति) प्राप्त करूं शकतो (दीक्षया) ब्रह्मचर्यादि आश्रमांच्या नियम पाळनानें (दक्षिणाम्) सत्कारपूर्वक धनादि वगैरे प्राप्त होतात (आप्नोति) त्या (दक्षिणा) सत्कारामुळें (श्रद्धाम्) सत्यधारणेंठायीं प्रीति (आप्नोति) उत्पन्न होते व (श्रद्धया) सत्यधार्मिक जनांवर प्रीति केल्यानें (सत्यम्) सत्यविज्ञान वा सत्य पदार्थ मनुष्याला (आप्यते) प्राप्त होतात. याकरितां श्रद्धापूर्वक ब्रह्मचर्य आणि गृहाश्रम यांचेंअनुष्ठान करून वानप्रस्थाश्रमाचा स्वीकार अवश्य केला पाहिजे.

अभ्यादधामि समिधमग्ने व्रतपते त्वयि व्रतञ्च श्रद्धां चोपैमीन्धे त्वा दीक्षितोऽअहम् ॥३॥ यजु. अ. २० । मं. २४ ॥

आ नयैतमा रभस्व सुकृतां लोकमपि गच्छतु प्रजानन् ।
तीर्त्वा तमांसि बहुधा महान्त्यजो नाकमा क्रमतां तृतीयम् ॥४॥
अथर्व कां. ९ । सू. ५ । मं. १ ।

अर्थः— हे (व्रतपतेऽग्ने) नियमपालकेश्वर ! (दीक्षितः) दीक्षा प्राप्त करतो व मी प्राप्त करून (अहम्) मी (त्वयि) तुजठायीं दृढ राहून (व्रतम्) ब्रह्मचर्यादि आश्रमांचें धारण (च) आणि त्याची सामुग्री (श्रद्धाम्) सत्यधारणा (च) आणि तिचे उपाय (उपैमि) प्राप्त करतो. यासाठीं अग्नी मध्यें जशा (समिधम्) समिधा (अभ्यादधामि) धारण करतो तसें विद्या व व्रत धारण करून प्रज्वलित करतो व त्या प्रमाणेंच (त्वा) तुला माझ्या आत्म्यामध्यें धारण करतो आणि सदैव (इन्धे) प्रकाशित करतो ॥ ३ ॥ गृहस्थ हो ! (प्रजानन) प्रकर्षतेने जाणणारा तूं (एतम्) ह्या वानप्रस्थाश्रमाचा (आरभस्व) आरंभ कर (आनय) आपल्या मनाला गृहाश्रमांतून काढून इकडे आण (सुकृताम्) पुण्यात्म्यांना (लोक-

मपि) पहाण्यायोग्य वानप्रस्थाश्रमालाही (गच्छन्तु) प्राप्त हो (बहुधा) पुष्कळ प्रकारचीं (महान्ति) मोठमोठीं (तमांसि) दुःखें, अज्ञान आदि संसारांतील मोहांना (तीर्त्वा) मागें टाकून (अजः) आपल्या आत्म्याला अजर, अमर समजून (तृतीयाम्) तिसऱ्या (नाकम्) दुःखरहित वानप्रस्थाश्रमी (आक्रमताम्) रीतीपूर्वक आक्रमण कर ॥४॥

भद्रमिच्छन्त ऋषयस्स्वर्विदस्तपो दीक्षामुपनिषेदुरग्रे ।
ततो राष्ट्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा उपसंनमन्तु ॥५॥

अथर्व. कां. १९ । सू. ४१ । मं. १ ॥

मा नो मेधां मा नो दीक्षां मा नो हिंसिष्टं यत्तपः । शिवा नः शं सन्त्वायुषे शिवा भवन्तु मातरः ॥६॥

अथर्व. कां. १९ । सू. ४० । मन्त्र ३ ॥

अर्थः—ज्या प्रमाणें (स्वर्विदः) सुख मिळविणारे (ऋषयः) विद्वान् लोक (अग्रे) प्रथम (दीक्षाम्) ब्रह्मचर्यादि आश्रमांची दीक्षा -उपदेश घेऊन (तपः) प्राणायाम विद्याध्ययन, जितेन्द्रिय-त्वादि शुभ लक्षणांनीं (उपनिषेदुः) युक्त होऊन अनुष्ठान करतात त्याप्रमाणें या (भद्रम्) कल्याणप्रद वानप्रस्थाश्रमाची (इच्छन्तः) इच्छा करा. ज्या प्रमाणें राजकुमार ब्रह्मचर्याश्रम करून (तपः) तदनंतर (ओजः) पराक्रम (च) आणि (बलम्) बल प्राप्त करून (जातम्) प्रसिद्ध, मिळविलेल्या (राष्ट्रम्) राज्याची इच्छा व रक्षण करतात व (अस्मै) न्यायकारी, धार्मिक, विद्वान् राजाला (देवाः) विद्वान् लोक नमन करितात (तत्) त्याप्रमाणें सर्व लोक वानप्रस्थाश्रम संपादन केलेले जे आपण त्या आपणाला (उप, सं, नमन्तु) समीप येऊन नम्रतापूर्वक नमन करितात. ॥५॥ नानलग लोक (नः) आम्हा वानप्रस्थीयांचें (मेधाम्) बुद्धीला, प्रज्ञेला

(मा, हिंसिष्ट) नष्ट न करोत (नः) आमची (दीक्षाम्) दीक्षा (मा) न व (नः) आमचें (यत्) जें (तपः) प्राणायामादि उत्तम तप आहे तें (मा) न नष्ट करोत. (नः) आमची दीक्षा व (आयुषे) आयुष्य यांना आमचीं सर्व प्रजा (शिवा) कल्याणकारी, हितदायी (सन्तु) व्हावी. जशी आमची (मातरः) माता, आजी वगैरे (शिवाः) हितकर्त्या असतात तसे सर्व लोक प्रसन्न राहून मला वानप्रस्थाश्रम स्वीकारण्यास मान्यता देणारे (भवन्तु) असोत ।६।

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसंत्यरण्ये शान्त्या विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ।।७।।

मुण्डकोपनि. मुं. १ खं. २ । मं. ११ ।।

अर्थः—हे मनुष्यहो (ये) जे (विद्वांसः) विद्वान् लोक (अरण्ये) वनांत (शान्त्या) शांति पूर्वक (तथा, श्रद्धे) योगाभ्यास व परमेश्वर प्रीति या कारणांनीं (उपवसन्ति) वनवासीयांच्यासमीप राहतात व (भैक्ष्यचर्याम्) भिक्षाचरण (चरन्तः) करीत असतां जगलांत निवास करतात (ते) ते (हि) देखील (विरजाः) निर्दोष, निष्पाप, निर्मळ होऊन (सूर्यद्वारेण) प्राणद्वारा (यत्र) येथें (सः) तो (अमृतः) जन्ममृत्युरहित (अव्ययात्मा) नाशरहित (पुरुषः) पूर्ण परमात्मा विराजमान आहे (हि) त्यालाच (प्रयान्ति) प्राप्त होतात यास्तव वानप्रथाश्रम करणें अत्युत्तम होय ।।७।।

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः । वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ।।१।। गृहस्थस्तु यदा पश्येद् वलीपलितमात्मनः। अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ।२। सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वञ्चैव परिच्छदम् । पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ।।३।।मनु. अ.६। श्लो.१–३।।

अर्थः—पूर्वोक्त प्रकारें विधिपूर्वक ब्रह्मचर्य, विद्या पूर्ण करून समावर्तन समयीं स्नानविधि करणारा द्विज ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांनीं जितेन्द्रिय होऊन यथावत् गृहस्थाश्रम केल्यावर वानप्रस्थ स्वीकारावा ॥१॥ गृहस्थी लोकांनीं केंश पाढरे होऊं लागतांच व कातडीवर सुरकुत्या पडूं लागतांच पुत्राला पुत्र झाला म्हणजे वानप्रस्थाश्रम करावा ॥२॥ वानप्रस्थाश्रम केल्यावर स्वगृहांतील पदार्थांचा अभिलाष सोडून गांवांत उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थांचा आहार करावा व पत्नीला पुत्रजवळ ठेवून किंवा बरोबर घेऊन वनांत निवासार्थ जावें ॥३॥

अग्निहोत्र समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छदम् । ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥४॥ मनु. अ. ६ । श्लो. ४ ॥

अर्थः—गृहस्थानें वानप्रस्थाश्रमाची इच्छा होतांच बरोबर अग्नि होत्रादि सामुग्रीसहित घेऊन गांवाबाहेर जंगलांत जितेंद्रिय राहून निवास करावा.

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः । दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥५॥ मनु. अ. ६ । श्लो. ८ ॥

तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्ष्यमाहरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥६॥ एताश्चान्यांश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधाश्चौपनिषदीरात्म संसिद्धये श्रुतीः ॥७॥

मनु. अ. ६ । श्लो. २७२ ॥

अर्थः—तेथें जंगलांत वेदाध्ययनाध्यापन करावे; नित्य मन व इंद्रियें जिंकून, स्वस्त्री समीप असेल तर सेवेशिवाय अन्य व्यवहार तिच्याशीं करूं नये, सर्वांशीं मित्रभावानें असावें, कोणापासून कांही हीं घेऊं नये; सर्व प्राणीमात्रावर कृपा राखावी ॥५॥ जंगला

मध्यें जे इतर अभ्यासी जन, योगाभ्यासी, तपस्वी, धर्मात्मे, विद्वान् लोक राहत असतील त्यांच्या घरीं भिक्षा मागून रहावें ॥६॥ अशा रीतीनें वनांत राहून हे व दुसरीं उत्तम व्रतें चालवावीं, आत्मा व परमात्मा यांच्या ज्ञानप्राप्ती साठीं श्रुति, उपनिषदें वगैरे सच्छास्त्रें वाचावीं, मनन करावे. जोपर्यंत संन्यास घेण्याची मनाची तयारी होणार नाहीं तोंपर्यंत वानप्रस्थांत रहावें ॥७॥

अथ विधिः— वानप्रस्थाश्रमाचा समय ५० वर्षानंतर चा आहे. जेव्हां पुत्राला पुत्र होईल तेव्हां आपली बायको, पुत्र, भाऊ, बहिण, सून वगैरेनां गृहाश्रमीचें यथार्थ ज्ञान देऊन आपण वन यात्रेची तयारी करावी. स्त्री बरोबर येत असल्यास घ्यावी नाहींतर तिला मुलाच्या स्वाधीन करावें. मातेची सेवा करण्यास पुत्रानें तत्पर असावें व पुत्राला नित्य सदुपदेश करून त्याला अधर्मापासून धर्म-मार्गी चालण्यास प्रवृत्त करावें. तत्पश्चात् पृ. १३ प्रमाणें यज्ञ-शाला वेदी आदि बनवावी. पृ. १५ प्रमाणें घृत वगैरे सर्व सामुग्री तयार ठेवून पृ. २१ प्रमाणें (ओं भूर्भुवः स्वर्द्यौ.) या मंत्रानें अग्न्याधान व (अयन्त इध्म) इत्यादि मंत्रांनीं समिदाधान करून पृ. २३ प्रमाणें. ओं अदितेऽनुमन्यस्व ॥ गो. १ । ३ । १ ॥

इत्यादि चार मंत्रांनीं चोहोंकडे कुण्डभोवतीं जल प्रोक्षण करून आधारावाज्यभागाहुति ४ व व्याहृति आज्याहुति ४ करून पृष्ठ ७ प्रमाणें स्वस्तिवाचन व शांतिकरण केल्यावर स्थालीपाकाच्या आहुति पुढील मंत्रांनीं द्याव्या.

ओं काय स्वाहा । कस्मै स्वाहा । कतमस्मै स्वाहा । आधिमाधीताय स्वाहा । मनः प्रजापतये स्वाहा । चित्तं विज्ञाता-यादित्यै स्वाहा । अदित्यै मह्यै स्वाहा । अदित्यै सुमृडीकायै स्वाहा । सरस्वत्यै स्वाहा । सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा । सरस्वत्यै

बृहत्यै स्वाहा । पूष्णे स्वाहा । पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा । पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा । त्वष्ट्रे स्वाहा । त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा ॥ त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा ॥ यजु. अ. २२ । मं. २० ॥

भुवनस्य पतये स्वाहा ॥ अधिपतये स्वाहा ॥ प्रजापतये स्वाहा ॥ यजु. अ. २२ । मं. ३२ ॥

ओं आयुर्यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा । प्राणो यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा । अपानो यज्ञेन कल्पताꣳस्वाहा । व्यानो यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा । उदानो यज्ञेन कल्पताꣳस्वाहा । समानो यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा । चक्षुर्यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा । श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा । वाग्यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा । मनो यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा । आत्मा यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा । ब्रह्मा यज्ञेन कल्पताꣳस्वाहा । ज्योतिर्यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा । स्वर्यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा । पृष्ठं यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा । यज्ञो यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा ॥

यजु. अ. ३२ । मं. ३३॥

एकस्मै स्वाहा । द्वाभ्यां स्वाहा । शताय स्वाहा । एकशताय स्वाहा । व्युष्ट्यै स्वाहा । स्वर्गाय स्वाहा ॥ यजु. अ. २२ मं. ३४ ॥

या मंत्रांनीं ४३ स्थालीपाक आज्याहुति देऊन मग पृ. २५ प्रमाणें व्याहृति आहुति ४ दिल्यावर पृ. २७ प्रमाणें सामगान करून सर्व इष्ट मित्र यांच्या भेटी घेऊन गृहसंसाराची सर्व जबाबदारी पुत्रा-वर सोंपवून अग्निहोत्राची सामुग्री घेऊन जंगलांत प्रयाण करावें. तेथें एकान्तात निवास, योगाभ्यास, शास्त्रविचार, महात्म्यांचा संग, स्वात्म व परमात्मा यांचा साक्षात् करण्यास्तव प्रयत्न करावा.

इति वानप्रस्थ संस्कार विधिः समाप्तः ॥

अथ संन्यासंस्कारविधिं वक्ष्यामः

मोहादि आवरण, पक्षपात त्याग, वैराग्य स्वीकारून सर्व पृथ्वी वर परोपकारार्थ भ्रमण करणें हा संन्यासाश्रमाचा उद्देश आहे.

सम्यङ् न्यस्यन्त्यधर्माचरणानि येन वा सम्यङ् नित्यं सत्कर्मस्वास्त उपविशति स्थिरीभवति येन स 'सन्यासः', संन्यासो विद्यते यस्य स 'संन्यासी' ॥

कालः—वानप्रस्थापूर्वी सांगितलें आहे कीं, ब्रह्मचर्य पूर्ण करून गृहस्थ व गृहाश्रम पुरा झाल्यावर वानप्रस्थ आणि वानप्रस्थानंतर संन्यासाश्रम. अशी ही आश्रम परंपरा आहे. याला क्रम सन्यास म्हणतात. द्वितीय प्रकार—

यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेद्वनाद्वा गृहाद्वा ॥ ब्रा. ग्र.

अर्थः— ज्या दिवशीं वैराग्य उत्पन्न होईल त्याच दिवशीं वानप्रस्थ सोडून संन्यास ग्रहण करावा. मग वानप्रस्थाश्रमाचा समय पुरा होवो व न होवो; गृहस्थाश्रमांतून ही एकदम सन्यास घेतां येतो. संन्यासाश्रमाला दृढ वैराग्य व यथार्थ ज्ञान होणें ह्याच मुख्य दोन गोष्ठी आवश्यक होत ॥

तृतीय प्रकार : ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् ॥ जाबालोपनिषत् ॥

हेंही ब्राह्मणग्रंथाचें वचन आहे. जर पूर्ण अखंडित ब्रह्मचर्य, खरें वैराग्य व पूर्ण ज्ञान विज्ञान प्राप्त होऊन विषयासक्तीची इच्छा अंतःकरणपूर्वक नष्ट झाली असेल, निःपक्षता अंगीं पूर्ण बाणली असेल, परोपकारेच्छा तीव्र झाली असेल, व मरणापर्यंत मी निश्चय पूर्वक सन्यासधर्म पालन करूं शकेन असा आत्मविश्वास असेल तर त्यानें गृहस्थाश्रम वा वानप्रस्थाश्रम न स्वीकारतांही ब्रह्मचर्याश्रम पूर्ण करतांच संन्यासाश्रम ग्रहण करावा. अत्र वेद प्रमाणानि—

शर्य्यणावति सोममिन्द्रः पिबतु वृत्रहा । बलं दधान आत्मनि

करिष्यन् वीर्यं महदिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥१॥ आ पवस्व दिशां पत आर्जीकात् सोम मीढ्वः। ऋतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा सुत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥२॥ ऋ॰ मं. ९। सू. ११३। मं. १-२।

अर्थः—मी, ईश्वर संन्यास ग्रहणेच्छु जो तूं, त्या तुला उपदेश करितो कीं, जसा (वृत्रहा) मेघांचा नाश करणारा (इन्द्रः) सूर्य्य (शर्य्यणावति) हिंसनीय पदार्थयुक्त भूमिस्थ (सोमम्) रस आकर्षण करून घेतों व (आत्मनि) आपल्या आत्मठायीं (महत्) मोठें (वीर्यम्) सामर्थ्य (करिष्यन्) बाळगीन अशी इच्छा धरून (बलं दधानः) दिव्यसामर्थ्य प्रगट करतो (इन्द्राय) परमैश्वर्या-करितां (इन्दो) चन्द्रवत् सर्वांना आल्हाद देणारा, पूर्ण विद्वान् संन्याशी बनून सर्वांवर (परि,स्रव) सत्योपदेशाची वृष्टि कर॥१॥ हे (सोम) सौम्य गुण संपन्न (मीढवः) सत्यद्वारें सर्वांच्या अन्तःकरणाला सिंचविणाऱ्या (दिशापते) सर्व दिशेस वास्तव्य करणाऱ्या मनुष्यांना सत्यज्ञान देऊन पालन करणाऱ्या (इन्दो) शमादि गुणयुक्त संन्यासिन् ! (ऋतवाकेन) यथार्थ भाषण करणाऱ्या (सत्येन) सत्यभाषणानें (श्रद्धया) सत्य धारणीं खरें प्रेम बाळगून (तपसा) प्राणायाम योगाभ्यास (आर्जीकात्) सरलता (सुतः) निष्पन्न करणाऱ्या तूं आपलें शरीर, मन, बुद्धि (आ, पवस्व) पवित्रकर (इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्त परमात्म्यासाठीं (परि, स्रव) सर्वप्रकारें सिद्ध हो.

ऋतं वदन्नृतद्युम्न सत्यं वदन्त्सत्यकर्मन्। श्रद्धां वदन्त्सोम राजन् धात्रा सोम परिष्कृत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥३॥

ऋ. मं. ९। सू. ११३। मं. ४॥

अर्थः—हे (ऋतद्युम्न) सत्य धन व सत्य कीर्तिवान् यतिवर (ऋतं, वदन्) पक्षपात सोडून यथार्थ बोलणारा तूं (सत्य-कर्मन्) सत्य, वेदोक्त, कर्मवान् संन्यासिन् (सत्यं, वदन्) सत्य

बोलणारा तूं (श्रद्धाम्) सत्य धारणी प्रीति करण्याचा (वदन्) उपदेश करणाऱ्या (सोम) सोम्यगुणयुक्त (राजन्) सर्वांगानीं प्रकाशयुक्त आत्मवान् (सोम) योगैश्वर्ययुक्त (इन्दो) सर्वांना आनंददायक संन्यासिन्, तूं (धात्रा) सकल विश्व धारण करणाऱ्या परमेश्वराच्या कृपेनें योगाभ्यास करून (परिष्कृत) शुद्ध बनून (इन्द्राय) योगोत्पन्न परमैश्वर्य सिद्धीस्तव (परि, स्रव) पुरुषार्थ कर.

यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्यां३ वाचं वदन् । ग्राव्णा सोमे महीयते सोमेनानन्दं जनयन्निन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥४॥

ऋ. म. ९ सू. ११३ । म. ४ ॥

अर्थः—हे (छन्दस्याम्)स्वतंत्रतायुक्त (वाचम्) वाणी (वदन्) बोलून (सोमेन) विद्या, योगाभ्यास व परमेश्वरभक्तीनें (आनन्दम्) सर्वांना आनंद (जनयन्) देत असतां (इन्दो) आनंदप्रद (पवमान्) पवित्रात्मन् पवित्र करणाऱ्या संन्यासिन् (यत्र) ज्या (सोमे) परमैश्वर्ययुक्त परमात्म्यामध्यें (ब्रह्मा) चारी वेदांचा ज्ञाता विद्वान् (महीयते) महत्वास प्राप्त होऊन सत्कारार्ह बनतो, जसा (ग्राव्णा) मेघापासून सर्व जगाला आनंद होतो तसा सर्वांना (इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्त मोक्षानंद देण्याकरितां सर्व साधनें अंगिकारून (परि,-स्रव) सर्व तऱ्हेनें प्रयत्न कर.

यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिँल्लोके स्वर्हितम् । तस्मिन् मां धेहि पवमानामृते लोके अक्षित इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ५ ॥

ऋ, मं. ९ । सू. ११३ । मं. ७ ॥

अर्थः—(पवमान) अविद्यादि क्लेशनाशक पवित्रस्वरूप (इन्दो) सर्वानन्ददायक परमात्मन् ! (यत्र) जेथें तुझ्या स्वरूपीं (अजस्रम्) निरंतर व्यापक तुझें (ज्योतिः) तेज असेंत (यस्मिन्)

ज्या (लोके) ज्ञानामुळें प्राप्तव्यायोग्य तुझ ठायीं असलेलें (स्वः) नित्य सुख (हितम्) स्थित आहे (तस्मिन्) त्या (अमृते) जन्ममरण रहित (अक्षिते) अक्षय टिकणाऱ्या (लोके) द्रष्टव्य आपल्या स्वरूपीं (मा) मला (इन्द्राय) परमैश्वर्य प्राप्तीस्तव (धेहि) कृपा करून धारण करा व मजवर माते समान कृपापूर्ण राहून (परि, स्रव) आनंद वर्षा करा. ॥५॥

यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधनं दिवः। यत्रामूर्यह्वतीरापस्तत्र मामृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥६॥ ऋ. मन्त्र ९। सू. ११३। म. ८०॥

अर्थः—हे (इन्दो) आनंदप्रदपरमात्मन् (यत्र) तुजठायीं (वैवस्वतः) सूर्य प्रकाश (राजा) प्रकाशमान होऊन राहिला आहे (यत्र) तुजठायीं (दिवः) त्याज्य कामनांचा (अवरोधनम्) अभाव आहे (यत्र) तुजठायीं (अमूः) कारणरूप (यह्वती) अति व्यापक आकाशरूप (आपः) प्राणप्रद वायु आहे (तत्र) त्या तुझ्या स्वरूपामध्यें (माम्) मला (अमृतम्) मोक्ष प्राप्ति (कृधि) दे (इन्द्राय) परमैश्वर्यास्तव (परि, स्रव) आर्द्रभावानें आपण मला प्राप्त व्हा. ॥६॥

यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः। लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ७ ॥

ऋ. मन्त्र ९। सू. ११३। मन्त्र ९॥

अर्थः—हे (इन्दो) परमात्मन् (यत्र) तुजठायीं (अनुकामम्) इच्छानुकूल स्वतंत्र (चरणम्) विहार प्राप्तीं आहे (यत्र) तुजठायीं (त्रिनाके) त्रिविध म्हणजे आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक दुःखांतून मुक्तता आहे (त्रिदिवे) तीन सूर्य विद्युत् व भौम्य अग्निनें प्रकाशित सुखस्वरूपीं (दिवः) कमनीय, शुद्ध (लोकाः) यथार्थ ज्ञानयुक्त (ज्योतिष्मन्तः) शुद्ध विज्ञानयुक्त मुक्ति प्राप्त करून

तेद्ध पुरुष राहत आहेत (तत्र) त्या तुझ्या स्वरूपामध्यें (माम्) मला (अमृतम्) मोक्ष प्राप्त (कृधि) होऊं दे आणि (इन्द्राय) :या परम आनंदैश्वर्याची (परि, स्रव) कृपाकरून जोड मिळ-वून दे ॥७॥

यत्र कामा निकामाश्च यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम् । स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ८ ॥

ऋ. मन्त्र ९ । सू. ११३ । मन्त्र १० ॥

अर्थः—हे (इन्दो) निष्कामानन्दप्रद सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्मन् ! (यत्र) आपणाठायीं (कामाः) सर्व कामना (निकामाः) व अभिलाषा सुटून जातात (च) आणि (यत्र) आपणाठायीं (ब्राध्नस्य) सर्वांहून मोठ्या आकाशमान सूर्याचा (विष्टपम्) विशिष्ट सुख (च) व (यत्र) आपण्यामध्यें (स्वधा) स्वयं धारणा (च) आणि आपणाठायीं (तृप्तिः) पूर्ण तृप्ति आहे (तत्र) त्या आपल्या स्वरूपीं (माम) मला (अमृतम्) मुक्ति (कृधिः) द्या व (इन्द्राय) सर्व दुःखापासून मुक्त होण्याकरितां मजवर (परिस्रव) करुणामय दृष्टिपात करा ॥८॥

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते । कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ९ ॥

ऋ. मन्त्र ९ । सू. ११३ । मन्त्र ११ ॥

अर्थः—हे (इन्दो) सर्वानन्द युक्त जगदीश्वर ! (यत्र) आपणाठायीं (आनन्दाः) संपूर्ण समृद्धि (च) व (मोदाः) पूर्णानन्द (मुदः) संपूर्ण प्रसन्नता (च) आणि (प्रमुदः) प्रकृष्ट प्रसन्नता (आसते) स्थित आहे (यत्र) आपणाठायीं (कामस्य) अभिलाषी पुरुषाच्या (कामाः) सर्व कामना प्राप्त होतात (तत्र) त्या आपल्या स्वरूपा मध्यें (इन्द्राय) परमैश्वर्य प्राप्तीकरितां (माम्) मला (अमृतम्)

जन्म मृत्यूच्या फेऱ्यांतून सोडवून पुनः मध्यंतरी बारंबार या संसारांत नियत समयापूर्वी येणे न पडावें म्हणून दीर्घकालचा मोक्ष (कृधि) मिळवून द्या. असाच सर्व जीवांना सर्व प्रकारें (परिस्रव) प्राप्त व्हा ॥९॥

यद्देवा यतयो यथा भुवनान्यपिन्वत । अत्रा समुद्र आ गूळ्हमा सूर्य्यमजभर्त्तन ॥१०॥ऋ. मं. १० । सू. ७२ । मन्त्र ७॥

अर्थः— हे (देवाः) पूर्ण विद्वान् (यतयः) संन्याशी लोक तुम्हांप्रमाणें (यथात्र) या (समुद्रे) आकाशांत (गुढम्) गुप्त (आसूर्यम्) स्वयं प्रकाश स्वरूप सूर्यादिकाचा प्रकाशक जो परमेश्वर आहे त्यास (आ, अजभर्तन) सर्व प्रकारें आपल्या आत्मामध्यें धारण करा व आनंदित व्हा. (यत) जे (भुवनानि) अखिल भुवनस्थ गृहस्थादि मनुष्यें आहेत त्यांना सदा (अपिन्वत) विद्या व उपदेश देऊन संघटित करा हाच तुमचा परमधर्म आहे ॥१०॥

भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्विदस्तपो दीक्षामुप निषेदुरग्रे ।
ततो राष्ट्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा उप सं नमन्तु ॥११॥
अथर्व. कां. १९ । सू. ४१ । मन्त्र १ ॥

अर्थः—विद्वज्जन हो ! जे (ऋषयः) वेदार्थ विद्या व (स्वर्विदः) सुख यांची प्राप्ति (अग्रे) प्रथम करून (तपः) ब्रह्मचर्यरूप आश्रम अंगिकृत करून यथावत् पालन करतात त्यांनीं (भद्रम्) कल्याणाची इच्छा धरून (इच्छान्तः दीक्षाम्) ब्रह्मचर्याश्रमातून मुक्त होतांच संन्यास दीक्षा प्राप्त करावी (ततः) तदनंतर (राष्ट्रम्) राज्य (बलम्) बल (च) व (ओजः) पराक्रम (जातम्) उत्पन्न होईल अशा सन्यासाश्रमाच्या प्राप्तीचा यत्न करावा अशा संन्याशांचा (देवाः) विद्वान् लोकांनीं (उप, सन्नमन्तु) यथावत् सत्कार करावा ॥११॥

अथ मनुस्मृतेश्श्लोकाः

वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः । चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा संगान् परिव्रजेत् ॥१॥ अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्राँश्चोत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे नियोजयेत् ॥२॥ प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात् ॥३॥ यो दत्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् । तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥४॥ आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः । समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥५॥ अनग्निरनिकेतः स्याद् ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् । उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥६॥ नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ॥७॥ दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् । सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥८॥ अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः । आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥९॥ क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् । विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपडीयन् ॥१०॥ इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च । अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥११॥ दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः । समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥१२॥ फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् । न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥१३॥ प्राणायामा

ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः । व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥१४॥ दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥१५॥ प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् । प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥१६॥ उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः । ध्यानयोगेन संपश्येद् गतिमस्यान्तरात्मनः ॥१७॥ सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्यते । दर्शनेन विहीनस्तु संसारंप्रतिपद्यते ॥१८॥ अहिंसयेन्द्रियासंगैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः । तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम् ॥१९॥ यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः । तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥२०॥ अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा सङ्गाञ्छनैः शनैः । सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥२१॥ इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् । इदमन्विच्छतां स्वर्ग्य मिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥२२॥ अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः । स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥२३॥

मनु. अ. ६ । श्लो. ३३, ३६, ३८, ३९, ४१, ४३, ४६, ४९, ५२ ६०, ६६, ६७. ७०-७५, ८०—८१, ८४—८५ ॥

अर्थः—या प्रमाणें वनामध्यें आयुष्याचा तिसरा भाग जास्तींत जास्त २५ वर्षें व कमींतकमी ७२ वर्षेंपर्यंत घालवून आयुष्याच्या चवथ्या भागांत म्हणजे वयाच्यां ७० वर्षानंतर संपूर्ण मोहादि संग त्याग करून संन्याशी व्हावें ॥१॥ विधिपूर्वक ब्रह्मचर्याश्रमानंतर वेदाध्ययन पूर्ण केल्यावर गृहाश्रम स्वीकारून धर्मपूर्वक पुत्रोत्पत्ति

झाल्यावर वानप्रस्थाश्रमामध्यें सामार्थ्यानुसार यज्ञ करून मोक्षार्थ संन्यासाश्रमीं चित्त लावावें ॥२॥ प्रजापति परमात्म्याच्या प्राप्ती सांठीं यज्ञोपवित व शिखा त्यागार्थ करावयाचा प्राजापत्येष्टि करून आहवनीय गार्हपत्य आणि दाक्षिणात्य संज्ञक अग्नि आत्मठायीं समारोपित करून विद्वान ब्राह्मणानें गृहाश्रमांतूनही संन्यास घ्यावा ॥३॥ जो पुरुष सर्व प्राण्यांना अभयदान सत्योपदेश देऊन गृहाश्रमांतून संन्यास ग्रहण करतो त्या ब्रह्मवादी वेदोक्त सत्योपदेशक संन्याशाला मोक्षलोक व सर्व लोकलोकांतरी तेजोमय (ज्ञानानेंप्रकाशक) होतात ॥४॥ सर्व कामना जिंकून निरिच्छ पवित्रात्मा व पवित्रान्तःकरण मननशील बनेल तेव्हां गृहाश्रम त्यागून संन्यासाश्रम ग्रहण करावा अथवा ब्रह्मचर्यामधूनही संन्यास घ्यावा ॥५॥ संन्याशानें (अनग्निः *) आहवनीय वगैरे अग्निरहित व आपले स्वाभिमत घरही बांधू नये व अन्न वस्त्रादिसाठीं ग्रामाश्रय करावा, वाईट मनुष्यांची उपेक्षा करून स्थिरबुद्धि, मननशील, बनून परमेश्वर चिंतनीं भाव बाळगून समाधान वृत्तिनें काल क्रमणा करावी ॥ ६ ॥ जीवित्वाबद्दल आनंद मानूं नये व मरणाचें भय बाळगूं नये. उलट ज्याप्रमाणें चाकर धन्याच्या आज्ञेची प्रतिक्षा करीत राहतो त्याप्रमाणें कालाची व मृत्युची प्रतीक्षा करावी ॥७॥ चालतेवेळीं पुढें पाहून पाऊलें टाकीत जावें, वस्त्रगाळ करून नेहमी पाणी प्यावें, सर्वांशीं सत्य भाषण करावें अर्थात् सर्वांना सत्योपदेश करावा. पवित्र मनानें सर्व व्यवहार व आचरण करावें ॥८॥ या जगांत आत्मनिष्ठा बाळगून रहावें

---

* या पदामुळें भ्रांति उत्पन्न होऊन संन्याशाचें दहन करीत नाहींत. व संन्याशी लोक अग्नीला शिवत नाहींत. हे निष्कारण पाप संन्याशाच्या पाठीस लागलें आहे. येथें आहवनीयअग्नित्याग करावयाचा आहे.

निष्काम असावें, मद्यमांसादिकांचा त्याग करावा, स्वावलंबनानें सुखार्थी बनून काल घालवावा ॥९॥ मस्तकावरील सर्वकेश, दाढी, मिशा, नखें समयीं समयीं काढून पात्री, दंडी भगवें कपडे * धारण करावेत ॥ १० ॥ सर्व भूत प्राणी मात्रांना पीडा न देतां दृढात्मा बनून नित्य रहावें ॥ ११ ॥ जो संन्यासी इन्द्रियांना वाइट कामापासून आवरून धरतो, राग, द्वेषादि दोष त्याग करतो, निर्वैरतापूर्वक सर्व प्राण्यावरचें कल्याण करतो, तो मोक्षाला प्राप्त होतो. ॥१२॥ संन्याशाची मूर्ख लोकांनी निंदा, अपमान करून दूषित करण्याचा प्रयत्न केला तरी धर्मविहित आचरण सोडूं नये. अशाच प्रकारें सर्व आश्रमीयांनीं वागणें उचित आहे. सर्वांठायीं समता, ममता धरणें हेंच संन्यासाश्रमाचें सार आहे. केवल सांन्यासाश्रमाचीं बाह्य चिन्हें धारण करणें म्हणजे संन्याशी बनणें नव्हे ॥१३॥

यद्यपि निर्मली वृक्ष, फल, जल शुद्ध करण्यास समर्थ आहे तथापि त्याचे नांवचा जप केल्यानें जल शुद्ध होत नहीं त्या प्रमाणें फक्त नांवाचा आश्रम स्वीकार करण्यानें कांहीं कार्य सिद्धि होणारी नव्हे. ज्याप्रमाणें त्या वृक्ष फलाला बारीक करून पाण्यांत टाकल्यावर पाणी शुद्ध होते त्या प्रमाणें आपापल्या आश्रमाचे धर्म पूर्णपणें पालन करण्यानेंच त्याचें चीज होतें अन्यथा नव्हे ॥१३॥ हा पवित्र आश्रम सफल करण्या करितां संन्याशानें विधिवत् योगशास्त्ररित्या सात व्याहृतिपूर्वी सात प्रणव लावून जसा पृ. १९७ मध्यें प्राणायाम मंत्र लिहिला आहे त्याचा मनानें जप करून तीन च प्राणायाम केले तरी तें अत्युत्कृष्ट तप समजावें ॥१४॥ कारण जसें अग्नींत तापविल्यानें धातू चे सर्व मल नष्ट होतात तसेच प्राणनिग्रहानें सर्व इंन्द्रिय दोष नष्ट होतात ॥ १५ ॥ याकरितां संन्याशी लोकांनीं प्राणायामानीं दोषां चा, धारणेनें अंतःकरणाचा,

* कुसुंबी रंग असल्यास ही चालेल.

प्रत्यहारानें संसर्गजन्य व ध्यानानें अविद्या पक्षपात वगैरे अनीश्वर-तेचे दोष नष्ट करून पक्षपात राहित्यादि ईश्वरीय गुण धारण करावेत म्हणजे सर्व पापें भस्म होतील ॥१६॥ लहानमोठे प्राणी व अप्राणी या मधील अशुद्धात्मांच्या दर्शनानें नव्हे पण त्या अन्तर्यामी प्रभूच्या प्राप्ति साठीं ध्यानयोगानेंच संन्याशानें दर्शन घ्यावें ॥१७॥ जो संन्याशी यथार्थ ज्ञान अगर षड्दर्शनयुक्त असेल तोच दुष्ट कर्मांनीं बद्ध न होतां ज्ञान, विद्या, योगाभ्यास, सत्संग, धर्मा-नुष्ठान प्राप्त करतो व जो षड्दर्शनरहित विज्ञानहीन बनून संन्यास ग्रहण करतो तो संन्यास पदवीला व मोक्षाला प्राप्त न होतां जन्ममरणरूप संसारांतच फसतो. असल्यामूर्ख, अधर्मी लोकांनीं संन्यास घेणें व्यर्थ व धिःकारास्पद होय ॥ १८ ॥ जो निर्वैर; इंद्रियविषय बन्धनापासून पृथक्, वैदिक धर्माचरण व प्राणायाम, सत्यभाषणादि उत्तमोत्तम कर्मांनीं युक्त सन्याशी असतो तो याच जन्मी, इहलोकीं परमेश्वर प्राप्ति करून संन्यासाश्रम सफल व धन्य बनवितो ॥१९॥ सन्याशी जेव्हां सर्व पदार्थां विषयीं मनःपूर्वक उदासीन निस्पृह बनतो तेव्हांच इहलोकीं, इहजन्मीं व मृत्यु पावल्यावर परलोक आणि मुक्तावस्थेंत परब्रह्म प्राप्ति करून शाश्वत सौख्य * मिळवितो ॥ २० ॥ या विधीनें हळुहळू सर्व संगामुळें उत्पन्न झालेले दोष सोडून हर्षशोकादिकापासून निर्मुक्त होऊन विद्वान् संन्यासी ब्रह्मपदीं स्थिर होतो ॥२१॥ व जो विवि-दिषा म्हणजे अभिलाष बुद्धि धरून गौण संन्यास घेतो त्यानेंही विद्याभ्यास, सत्पुरुष संग, योगाभ्यास, ओंकारजप व त्याचा अर्थ, ईशचिंतन करावें हेच गौण संन्याशी व विद्वान् संन्याशी

* शाश्वत शब्दाचा अभिप्रेतार्थ इतकाच कीं, मुक्तिच्या नियत समयावधींत दुःख उत्पन्न होऊन विघ्नें येत नाहींत.

यांचें सर्व सुखधाम व हेंच त्यांचे अनंत* सुख प्राप्त करूं इच्छिणारांचे आश्रयस्थान होय ॥ २२ ॥ या क्रमानुसार संन्यासयोगद्वारें जे द्विज अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य संन्यास ग्रहण करतात ते हा संसार व शरीर यांनीं सर्वपापांतून मुक्त होऊन परब्रह्म ठायीं प्राप्त होतात ॥२३॥

विधिः—जो पुरुष संन्यास घेऊं इच्छिल त्यानें मन प्रसन्न असेल त्या दिवशीं तो ग्रहण करावा. या संस्कारापूर्वीं ३ दिवस दुग्धपानावर निर्वाह करावा, भूमीवर शयन करावें व प्राणायाम, ध्यान तथा एकांत देशीं ओंकार जप करावा. पृ. १३ प्रमाणें सभा मंडप वेदि समिधा, घृतादि शाकल्य सामुग्री एक दिवस अगोदर तयार ठेवावीं. संन्यास ग्रहणदिनीं दोन प्रहर रात असतां उठून शौच स्नानादि आवश्यक कर्में केल्यावर प्राणायाम, ध्यान, प्रणव जप करावा व सूर्योदय समयीं उत्तम धार्मिक गृहस्थांचा वरण (पृ. २० प्रमाणे) करून पृ. २१ प्रमाणें अग्न्याधान समिदाधान घृतप्रतपन व स्थालीपाक करून पृ. ७ प्रमाणें स्वस्तिवाचन शांतिकरण पाठ करावा. मग पृ. २३ प्रमाणें वेदीच्या चोहोंबाजूस जलप्रोक्षण. आघारावाज्यभागाहुति ४ व व्याहृति आहुति ४ तथाः—

ओं भुवनपतये स्वाहा ॥१॥ ओं भूतानां पतये स्वाहा ॥१॥
ओं प्रजापतये स्वाहा ॥३॥

यापैकीं एक एक मंत्रानें एक एक अशा २१ आज्याहुति देऊन जो स्थालीपाक भात बनविला असेल त्यांत घृत सेचन केल्यावर यजमानानें व दोन ऋत्विजानीं मिळून निम्नलिखित स्वाहान्त मंत्रांनी भाताचा होम व घृताहुति करीत जाव्या.

* अनंत म्हणजे मुक्तिसुखाच्या समयामध्यें अंत अर्थात् ज्याचा नाश होत नाहीं तें.

ओं ब्रह्म होता ब्रह्म यज्ञो ब्रह्मणा स्वरवो मिताः। अध्वर्युर्ब्रह्मणो जातो ब्रह्मणोऽन्तर्हितं हविः स्वाहा ॥१॥ ब्रह्म स्रुचो घृतवतीर्ब्रह्मणा वेदिरुद्धिता। ब्रह्म यज्ञश्च सत्रं च ऋत्विजो ये हविष्कृतः। शमिताय स्वाहा ॥२॥ अंहोमुचे प्रभरे मनीषामा सुत्राम्णे सुमतिमावृणानः। इममिन्द्र प्रति हव्यं गृभाय सत्यास्सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा ॥३॥ अंहोमुचं वृषभं यज्ञियानां विराजन्तं प्रथममध्वराणाम्। अपां नपातमश्विना हुवे धियेन्द्रेण म इन्द्रियं दत्तमोजः स्वाहा ॥४॥ यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह। अग्निर्मा तत्र नयत्वग्निर्मेधां दधातु मे। अग्नये स्वाहा॥ इदमग्नये–इदन्न मम ॥५॥ यत्र०। वायुर्मा तत्र नयतु वायुः प्राणान् दधातु मे वायवे स्वाहा॥ इदं वायवे–इदन्न मम ॥६॥ यत्र०। सूर्यो मा तत्र नयतु चक्षुः सूर्यो दधातु मे। सूर्याय स्वाहा॥ इदं सूर्याय–इदन्न मम ॥७॥ यत्र०। चन्द्रो मा तत्र नयतु मनश्चन्द्रो दधातु मे। चन्द्राय स्वाहा॥ इदं चन्द्राय–इदन्न मम ॥८॥ यत्र०। सोमो मा तत्र नयतु पयः सोमो दधातु मे। सोमाय स्वाहा॥ इदं सोमाय–इदन्न मम ॥९॥ यत्र०। इन्द्रो मा तत्र नयतु बलमिंद्रो दधातु मे। इन्द्राय स्वाहा॥ इदमिन्द्राय–इदन्न मम ॥१०॥ यत्र०। आपो मा तत्र नयन्त्वमृतं मोपतिष्ठतु। अद्भ्यः स्वाहा॥ इदमद्भ्यः–इदन्न मम ॥११॥ यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह। ब्रह्मा मा तत्र नयतु ब्रह्मा ब्रह्म दधातु मे। ब्रह्मणे

स्वाहा । इदं ब्रह्मणे इदन्न मम ॥१२॥

अथर्व. कां. १९ । सू. ४२ । मं. १-४ तथा सू. ४३॥

ओं प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुध्यन्ताम् । ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास॑ स्वाहा ॥१॥ वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रजिह्वा-घ्राणरेतोबुद्ध्याकूतिसंकल्पा मे शुध्यंताम् । ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास॑ स्वाहा ॥२॥ शिरः पाणिपादपार्श्वपृष्ठो-रूदरजंघाशिश्नोपस्थपायवो मे शुध्यंताम् । ज्योति० ॥३॥ त्वक्चर्ममाꣳसरुधिरमेदोमज्जास्नायवोऽस्थीनि मे शुध्यंताम् । ज्योति० ॥४॥ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुध्यन्ताम् । ज्योति० ।५। पृथिव्यप्तेजोवायुराकाश मे शुध्यन्ताम् ज्योति० ।६। अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यंताम् । ज्योति० ॥७॥ विविष्टचै स्वाहा ॥८॥ कषोत्काय स्वाहा उत्तिष्ठ पुरुष हरित लोहित पिङ्गलाक्षि देहि देहि दापयिता मे शुध्यताम् । ज्योति० ॥१०॥ तै. आ. प्र. १० । अ. ५१-६१ ॥

ओं मनोवाक्कायकर्माणि मे शुध्यन्ताम् । ज्योति० ॥११॥ अव्यक्तभावैरहंकारैर्ज्योति० ॥१२॥ आत्मा मे शुध्यताम् । ज्योति० ।।१३॥ अन्तरात्मा मे शुध्यताम् । ज्योति० ॥१४॥

परमात्मा मे शुध्यताम् । ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास॑ स्वाहा+ ॥१५॥ तैत्तिरीयार. प्र. १० । अनु. ६६ ।।

या प्रत्येक मंत्रानें अशा १५ आहुति दिल्यावर पुढील मंत्रांनीं ३५ आहुति द्यावा.

+ (प्राणापान) इत्यादिकापासून तों (परमात्मा मे शुध्यताम्)

ओमग्नये स्वाहा॥१६॥ ओं विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा॥१७॥
ओं ध्रुवाय भूमाय स्वाहा ॥१८॥ ओं ध्रुवक्षितये स्वाहा ॥१९॥
ओमच्युतक्षितये स्वाहा ॥२०॥ ओमग्नये स्विष्टकृते स्वाहा ॥२१॥
ओं धर्माय स्वाहा ॥२२॥ ओमधर्माय स्वाहा ॥२३॥
ओमद्भ्यः स्वाहा॥२४॥ओमोषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा॥२५॥
ओं रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहा ॥२६॥ ओं गृह्याभ्यः स्वाहा॥२७॥
ओमवसानेभ्यः स्वाहा।२८। ओमवसानपतिभ्यः स्वाहा ॥२९॥
ओं सर्वभूतेभ्यः स्वाहा ३०॥ ओं कामाय स्वाहा ॥३१॥
ओमन्तरिक्षाय स्वाहा ॥३२॥ओं पृथिव्यै स्वाहा ॥३३॥
ओं दिवे स्वाहा ॥३४॥ ओं सूर्याय स्वाहा ॥३५॥
ओं चन्द्रमसे स्वाहा ॥३६॥ ओं नक्षत्रेभ्यः स्वाहा ॥३७॥
ओमिन्द्राय स्वाहा ॥३८॥ ओं बृहस्पतये स्वाहा ॥३९॥
ओं प्रजापतये स्वाहा ॥४०॥ ओं ब्रह्मणे स्वाहा ॥४१॥
ओं देवेभ्यः स्वाहा ॥४२॥ ओं परमेष्ठिने स्वाहा ॥४३॥

तैत्तिरीयारण्यक प्र. १०। अनु. ६७॥

इत्यादि मंत्रापर्यंत संन्याशाला उपदेश आहे. जो संन्यासाश्रम ग्रहण करील त्यानें धर्माचरण, सत्योपदेश, योगाभ्यास, शम, दम, शांति, सुशीलतादि, विद्याविज्ञानादि शुभ गुण, कर्म, स्वभावी बनून परमेश्वराला आपला सहाय्यकर्ता मानून पुरुषार्थाची पराकाष्ठा करून शरीर, मन, इंद्रिय अशुद्ध व्यावहारापासून परावृत्त करून शुद्ध व्यवहारामध्यें लावून पक्षपात, कपट अधर्म व्यवहार सोडून दुसऱ्याचे दोष सोडवून उपदेशद्वारें स्वतः व इतरांना आनंदित करावें.

ओं तद्ब्रह्म ॥४४॥ ओं तद्वायुः ॥४५॥ ओं तदात्मा ॥४६॥
ओं तत्सत्यम् ॥४७॥ ओं तत्सर्वम् ॥४८॥ ओं तत्पुरोर्नमः ॥४९।

अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्तिषु। त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमिन्द्रस्त्वꣳ रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं ब्रह्म त्वं प्रजापतिः। त्वं तदाप आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरों स्वाहा॥५०॥

तैत्तिरीयार. प्र. १०। अनु. ६८॥

या एकंदर ५० आज्याहुति दिल्याबर संन्यांसेच्छु गृहस्थानें ५ सहा केंस सोडून पृ. ७१-३ प्रमाणें दाढी, मिशा. लोमछेदन करून यथावत् स्नान करावा. तदनंतर सन्यास ग्रहणेच्छूनें आपल्या मस्तकावर पुरुषसूक्तांतील मंत्रानीं १०८ वेळ अभिषेक करावा. नंतर पृ. १९६ प्रमाणें आचमन व प्राणायाम करून हात जोडून वेदीसमोर ध्यानस्थ वसल्याबर.

ओं ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥ ओमिन्द्राय नमः ॥ २ ॥
ओं सूर्याय नमः ॥ ३ ॥ ओं सोमाय नमः ॥ ४ ॥
ओमात्मने नमः ॥ ५ ॥ ओमन्तरात्मने नमः ॥ ६ ॥

हे सहा मंत्र जपून

ओमात्मने स्वाहा ॥१॥ ओमन्तरात्मने स्वाहा ॥२॥
ओं परमात्मने स्वाहा ॥३॥ ओं प्रजापतये स्वाहा ॥४॥

ह्या ४ आज्याहुति देऊन कार्यकत्यानें पृ. १३४ प्रमाणें मधुपर्क क्रिया करावी. तदनंतर प्राणायाम करावा व

ओं भूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥१॥
ओं भुवः सावित्रीं प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहि ॥२॥
ओं स्वः सावित्रीं प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥३॥

ओं भूर्भुवः स्वः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात् ।४।या मंत्राचा जप मनांत करावा.

ओं अग्नये स्वाहा ॥१॥ ओं भूः प्रजापतये स्वाहा ॥२॥
ओमिन्द्राय स्वाहा ॥३॥ ओं प्रजापतये स्वाहा ॥४॥
ओं विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥५॥ ओं ब्रह्मणे स्वाहा ॥६॥
ओं प्राणाय स्वाहा ॥ ७ ॥ ओमपानाय स्वाहा ॥ ८ ॥
ओं व्यानाय स्वाहा ॥९॥ ओमुदानाय स्वाहा ॥१०॥
ओं समानाय स्वाहा ॥११॥

या मंत्रांनीं वेदीमध्यें आज्याहुति द्याव्या.

ओं भूः स्वाहा ॥ ह्या मंत्रानें पूर्णाहुति करून

पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्चोत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति* ॥ श. कां. १४ ॥

पुत्रैषणा वित्तैषणा लोकैषणा मया परीत्यक्ता मत्तः सर्वभूतेभ्योऽभयमस्तु स्वाहा ।

हें वाक्य बोलून सर्वांसमोर जलांजली भूमिवर सोडावी। नंतर नाभि इतक्या जलांत पूर्वाभिमुख उभें राहून

---

* पुत्र, वित्त लोकप्रियता इत्यादिकांचे मोह मनःपूर्वक सोडून ईशचिंतनी मन लावून भिक्षाचरणावर निर्वाह करावा. सर्वांना सत्योपदेशामृतानें अभयदान द्यावें जलांजलीचा बाह्य हेतु एवढाच कीं मी आजपासून पुत्र, वित्त लोकैषणादि सर्व सोडून दिल्या आहेत, हें दर्शवून मजला सर्वांपासून व सर्वांना मजपासून अभय प्राप्त व्हावें

ओं भूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥

ओं भुवः सावित्रीं प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहि ॥
ओं स्वः सावित्रीं प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥
ओं भूर्भुवः स्वः सावित्रीं प्रविशामि परो रजसे सावदोम् ॥

यांचा मनानें जप करून प्रणवार्थ परमात्म्याचें ध्यान केल्यावर पूर्वोक्त (पुत्रैषणायाश्च.) या समग्र कंडिकेचें उच्चारण व प्रेष्य मन्त्रोच्चारण करावें.

ओं भूः संन्यस्तं मया ॥ ओं भुवः संन्यस्तं मया ॥ ओं स्वः संन्यस्तं मया ॥

या मंत्राचा मनाने जप करून पूर्वाभिमुख व्हावें व जलांजली घेऊन

ओं अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहा ॥

या मंत्रानें दोहो हाताची जलांजली पूर्व दिशेस सोडावी.

येना॑ स॒हस्रं॒ वह॑सि॒ येना॑ग्ने सर्ववेद॒सम् । तेने॒मं य॒ज्ञं नो॑ वह॒ स्व॑र्दे॒वेषु॒ गन्त॑वे× ॥अथर्व. कां. ९ । सू. ५ । मं. १७ ॥

प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहात् ॥ मनु.॥

यानंतर मौन धरून शिखेचे जे पांचसहा केंस ठेवले होते ते उपटून व यज्ञोपवित काढून हातांत घ्यावें व जलांजली भरून

× हे (अग्ने) विद्वन् (येन) ज्यायोगे (सहस्रम्) अखिल जगताचे धारण झालें आहे व (येन) ज्यायोगें तू (सर्ववेदसम्) गृहाश्रम; पदार्थमोह, शिखा व यज्ञोपवित याचें धारण केलें त्यांचा त्याग करून (तेन) त्यायोगें (न) आम्हांला (इमम्) हे संसार-रूपी सुख देण्याऱ्या यज्ञप्राप्ती त्यामुळे (देवेषु) विद्वानामध्यें (गन्तवे) जाण्यास (वह) प्राप्त होऊं.

ओमापो वै सर्वा देवताः स्वाहा ॥१॥ ओं भूः स्वाहा ॥२॥

या मंत्रांनीं शिखेचे केस, यज्ञोपवित सहित जलांजलीचा होम करावा. नंतर आचार्यानें शिष्यास पाण्यातून वर काढून काषाय-वस्त्र कोपीन; कटिवस्त्र, उपवस्त्र अंगरखा प्रीतिपूर्वक द्यावा, व पृ. ८९ प्रमाणें (यो मे दण्डः) या मंत्रानें दंड धारण करून आत्म्यामध्यें आहवनीयादि अग्नि आरोपण करावा.

यो विद्याद् ब्रह्म प्रत्यक्षं परूंषि यस्य संभारा ऋचो यस्यानूक्यम्॥१॥

(१) (यः) जो पुरुष (प्रत्यक्षम्) साक्षात्कारानें (ब्रह्म) परमात्मा (विद्यात्) जाणील (यस्य) ज्याचीं (परूंषी) कठोर स्वभावादि (संभारा) होम करण्याचें शाकल्य व (यस्य) ज्याचीं (ऋचः) यथार्थ सत्यभाषण, सत्योपदेश व ऋग्वेदानुकूल (अनु-क्यम्) वचनें आहेत त्यानेंच सन्यास घ्यावा ॥१॥

सामानि यस्य लोमानि यजुर्हृदयमुच्यते परिस्तरणमिद्धविः॥२॥

(२) (यस्य) ज्याचे (सामानि) सामवेद (लोमानि) लोम-समान (यजुः) यजुर्वेद ज्याच्या (हृदयम्) हृदयासमान (उच्यते) म्हटलें आहे (परिस्तरणम्) जो सर्व प्रकारें शास्त्रें, आसनें वगैरे सामुग्री (हविरित्) होम करण्यायोग्य समान आहेत तोच सांन्याशी.

यद्वा अतिथिपतिरतिथीन् प्रतिपश्यति देवयजनं प्रेक्षते॥३॥

(३) (वा) वा (यत्) जो (अतिथिपतिः) अतिथीचें पालन करणारा (अतिथीन्) या नात्यानें अतिथीशीं (प्रतिपश्यति) पहातो—वागतो हाच विद्वान् संन्याशामध्यें (देवयजनम्) विद्वानांनीं यजन करण्यायोग्य (प्रेक्षते) ज्ञानदृष्टीनें पहातो तोच संन्यासाधिकारी ॥३॥

यदभिवदति दीक्षामुपैति यदुदकं याचत्यपः प्रणयति ॥४॥

(४) आणि (यत्) जो संन्याशी (अभिवदति) दुसऱ्यांशीं

संवाद करतो वा अभिवादन करतो तो समजा कीं, (दीक्षाम्) दीक्षित (उपैति) उपमेला प्राप्त आहे (यत्) जो (उदकम्) जलाची (याचति) याचना करतो तो समजा कीं, (अपः) प्रणीता वगैरेमध्यें जलाला (प्रणयति) टाकीत आहे ॥४॥

या एव यज्ञ आपः प्रणीयन्ते ता एव ताः ॥ ५ ॥

(५) (यज्ञे) यज्ञामध्यें (याः, एव) ज्या (आपः) जलाचा (प्रणीयन्ते) प्रयोग केला जातो (ता, एव) तेच (ताः) पात्रांत ठेवलेलें जल संन्याशाची यज्ञस्थ जल क्रिया होय ॥५॥

यदावसथान् कल्पयन्ति सदो हविर्धानान्येव तत्कल्पयन्ति ॥६॥

(६) संन्याशी (यत्) जो (आवसथान्) निवासस्थान (कल्पयति)कल्पना करतात तें (सदः) यज्ञशाला (हविर्धान्यान्येव) हविषाचे स्थापन करण्याचें (तत्) ते (कल्पयंति) समर्पित करतात ॥६॥

यदुपस्तृणन्ति बर्हिरेव तत् ॥७॥

(७) व (यत्) जे संन्याशी लोक (उपस्तृणन्ति) बिछोने आदि करतात ते (बर्हिरेतत्) ते कुशपिंजूली समान् होत ॥७॥

तेषामासन्नानामतिथिरात्मन् जुहोति ॥८॥

(८) व जो (तेषाम्) त्या (आसन्नानाम्) समीप बसणारांच्या निकट बसलेला असून (अतिथिः) ज्याची कोणती निश्चित तिथी नसेल तो भोजनादि करतो तो (आत्मने) समजा कीं, वेदीस्थ अग्नींत होम करण्या समान आत्म्यांत (जुहोति) आहुति देतो ॥८॥

स्रुचा हस्तेन प्राणे यूपे स्रुक्कारेण वषट्कारेण ॥ ९ ॥

(९) जो संन्याशी (हस्तेन) हातानी खातो ता जणूंकाय (स्रुचा) चमच्यानें वेदींत आहुति देतो. जसें (यूपे) खांबाला अनेक प्रकारचे पशु वगैरे बांधतात तसा तो संन्याशी (स्रुक्कारेण) चमचा-

प्रमाणें (वषट्कारेण) होमक्रियेतुल्य (प्राणे) प्राणात मन व इंद्रिय बांधून टाकीत आहे ॥९॥

एते वै प्रियाश्चाप्रियाश्चर्त्विजःस्वर्गं लोकं गमयन्ति यदतिथयः॥१०

(१०) (एते वै) हेंच (ऋत्विजः) वेळोवेळीं प्राप्त होणारे (प्रियाः च अप्रियाः च) प्रिय व अप्रिय संन्यासी जन (यत्) ज्या कारणानें (अतिथयः) अतिथीरूप आहेत त्यामुळे गृहस्थांना (स्वर्गं लोकम्) दर्शनीय अत्यंत सुख (गमयंति) प्राप्त करून देतात ॥१०॥

प्राजापत्यो वा एतस्य यज्ञो विततो य उपहरति ॥ ११ ॥

(११) (एतस्य) या संन्याशाचा (प्राजापत्यः) धर्मानुष्ठानरूप परमेश्वर जाणण्याचा आश्रम (यज्ञः) योग्य प्रकारे करावयाचे यतिधर्म (विततः) व्यापक आहेत. म्हणजे (यः) जो तीं सर्वोपरी (उपहरति) स्वीकार करतो (वै) तो संन्याशी होय.

प्रजापतेर्वा एष विक्रमाननुविक्रमते य उपहरति ॥ १२ ॥

(१२) (यः) जो (एषः) हा संन्याशी (प्रजापतेः) परमेश्वर जाणण्यायोग्य संन्यासाश्रमाचीं (विक्रमान्) सत्कृत्यें (अनुविक्रमते) अनुकूलतापूर्वक करतो (वै) तो सर्व शुभ गुणांनीं (उपहरति) युक्त आहे ॥१२॥

योऽतिथीनां स आहवनीयो यो वेश्मनि स गार्हपत्यो यस्मिन् पचन्ति स दक्षिणाग्निः ॥१३॥

(१३) (यः) जो (अतिथीनाम्) अतिथी म्हणजे उत्तम संन्याशाचा संग आहे (सः)तो संन्याशी लोकांना (आहवनीय) आहवनीय अग्नि अर्थात् ज्यामध्यें ब्रह्मचर्याश्रमांत ब्रह्मचारी होम करतो व (यः) ज्या संन्याशाचा (वेश्मनि) घरांत निवास असतो (सः) तो त्याचा साठीं (गार्हपत्यः) गृहस्थसम्बन्धी अग्नि आहे व संन्याशी (यस्मिन्) ज्या जठराग्नीमध्यें अन्नादि शिजवितात (पचन्ति) तो

(दक्षिणाग्निः) वानप्रस्थसंबंधी अग्नि आहे. अशा रीतीनें आत्म्या-मध्यें सर्व प्रकारच्या अग्नीचें आरोपण करावें ॥१३॥

इष्टं च वा एष पूर्तं च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति । अथर्व. कां. ९ । अनु. ३ । सू. ६ (१) (२) (३) ॥

(१४) (यः) जो गृहस्थ (अतिथेः) संन्याशाचे (पूर्वः) अगोदर (अश्नाति) भोजन करतो (एषः) तो जणूं काय (गृहाणाम्) गृहस्थांना (इष्टम्) इष्ट सुख (च) व त्याची सामुग्री (पूर्तम्) व ऐश्वर्य पूर्ति (च) आणि तिचें साहित्य (वै) निश्चितानें (अश्नाति) नष्ट करतो. याकरितां गृहस्था जवळ अतिथी उपस्थित असता त्याच्या अगोदर जेवणें योग्य नव्हे प्रथम त्याला जेवण घालावें ॥१४॥

*तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः, श्रद्धा पत्नीः, शरीरमिध्ममुरो वेदीर्लोमानि, बर्हिर्वेदः शिखा, हृदयं यूपः, काम आज्यं, मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्दमः, शमयिता, दक्षिणा वाग्घोता प्राण, उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीत् । यावद् ध्रियते सा दीक्षा, यदश्नाति तद्धविर्यत्पिबति तदस्य सोमपानं, यद्रमते तदुपसदो, यत्सञ्चरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्ग्यो, यन्मुखं तदाहवनीयो, या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य

---

* यानंतर तैत्तिरीय आरण्यकाचा अर्थ करतों :—(एवम्) याप्रमाणें संन्यास ग्रहण केलेल्यानें (तस्य) त्या (विदुषः) विद्वान् संन्याशाचा संन्यासाश्रमरूप (यज्ञस्य) यज्ञाचा योग्य प्रकारें अनुष्ठान करण्यायोग्य (यजमानः) पति (आत्मा) स्वस्वरूप आहे व जो ईश्वर वेद व सत्य धर्माचरण परोपकारामध्यें (श्रद्धा) सत्य धारणीं दृढ प्रेम आहे त्याची ती (पत्नी) स्त्री आहे व संन्याशाचें जें (शरीरम्)

विज्ञानं तज्जुहोति; यत्सायं प्रातरत्ति तत्समिधं, यत्प्रातर्मध्यन्दिनं सायं च तानि सवनानि । ये अहोरात्रे ते दर्शपौर्णमासौ, येऽर्द्धमासाश्च मासाश्च ते चातुर्मास्यानि, य ऋतवस्ते पशुबन्धा, ये संवत्सराश्च परिवत्सराश्च तेऽहर्गणाः,

शरीर आहे तें (इध्मम्) यज्ञाचें इन्धन आहे व जें त्याचें (उरः) वक्षःस्थल आहे तें (वेदिः) कुंड व (वेदः) वेद, त्यांचा शब्दार्थ, सम्बंध जाणून आचरण करणें ही संन्याशाची शिखा व संन्याशाचें (हृदयं) हृदय हा (यूपः) यज्ञस्तंभ, त्यांचा शरीरांतील (काम.) तो (आज्यम्) ज्ञानाग्नीमधील हवनीय पदार्थ आहे व त्याचा क्रोध (मन्युः) आहे तो (पशुः) शरीरमलवत् त्याज्य आहे. जो संन्याशी (तपः) सत्यधर्मानुष्ठान, प्राणायाम, योगाभ्यास करतो तो त्याचा (अग्निः) वेदाग्नि आहे. जो संन्याशी (दमः) अधर्माचरणीं इंद्रियांना जाऊं न देतां धर्माचरणीं दृढ करतो तो (शमयिता) जणूं काय दुष्टांना दंड देणारा सभ्य होय. जी संन्याशाची (वाक्) सत्योपदेश वाणी आहे ती सर्व मनुष्यांना (दक्षिणा) अभयदान होय, संन्याशाच्या शरीरांतील (प्राणः) प्राण आहेत (होता) ते होत्या समान आहेत, जे (चक्षुः) चक्षु आहेत ते उद्गात्या समान (मनः) मन आहे तें (अध्वर्युः) अध्वर्यु समान असे आहेत (श्रोत्रम्) कान आहेत ते (ब्रह्मा) ब्रह्मया समान (अग्नीत) अग्नि आणणाऱ्या समान (यावत् ध्रियते) जें कांहीं संन्याशी धारण करती (सा) ते (दीक्षा) दीक्षा ग्रहण व जें संन्याशी (अश्नाति) खातो (तद्धविः) ते घृतादि शाकल्य समान (यत् पिबति) जें पितो तें जल, दूध (तदस्य सोमपानम्) ते त्याचें सोमपान होय व (यद्रमते) त्याचें भ्रमण हें (तदुपसदः) तो उपसद उपसामुग्री (यत्संचरत्युपविशत्युत्तिष्ठते) त्याचें गमन, बसणें, उठणें आहे तें

(दक्षिणाग्निः) वानप्रस्थसंबंधी अग्नि आहे. अशा रीतीनें आत्म्या-मध्यें सर्व प्रकारच्या अग्नीचें आरोपण करावें ॥१३॥

इष्टं च वा एष पूर्तं च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति । अथर्व. कां. ९ । अनु. ३ । सू. ६ (१) (२) (३) ॥

(१४) (यः) जो गृहस्थ (अतिथेः) संन्याशाचे (पूर्वः) अगोदर (अश्नाति) भोजन करतो (एषः) तो जणूं काय (गृहाणाम्) गृहस्थांना (इष्टम्) इष्ट सुख (च) व त्याची सामुग्री (पूर्तम्) व ऐश्वर्य पूर्ति (च) आणि तिचें साहित्य (वै) निश्चितानें (अश्नाति) नष्ट करतो. याकरितां गृहस्था जवळ अतिथी उपस्थित असतां त्याच्या अगोदर जेवणें योग्य नव्हे प्रथम त्याला जेवण घालावें॥१४॥

*तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः, श्रद्धा पत्नीः, शरीरमिध्ममुरो वेदीर्लोमानि, बर्हिर्वेदः शिखा, हृदयं यूपः, काम आज्यं, मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्दमः, शमयिता, दक्षिणा वाग्घोता प्राण, उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीत् । यावद् ध्रियते सा दीक्षा, यदश्नाति तद्धविर्यत्पिबति तदस्य सोमपानं, यद्रमते तदुपसदो, यत्सञ्चरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्ग्यो, यन्मुखं तदाहवनीयो, या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य

* यानंतर तैत्तिरीय आरण्यकाचा अर्थ करतों :—(एवम्) याप्रमाणें संन्यास ग्रहण केलेल्यानें (तस्य) त्या (विदुषः) विद्वान् संन्याशाचा संन्यासाश्रमरूप (यज्ञस्य) यज्ञाचा योग्य प्रकारें अनुष्ठान करण्यायोग्य (यजमानः) पति (आत्मा) स्वस्वरूप आहे व जो ईश्वर वेद व सत्य धर्माचरण परोपकारामध्यें (श्रद्धा) सत्य धारणीं दृढ प्रेम आहे त्याची ती (पत्नी) स्त्री आहे व संन्याशाचें जें (शरीरम्)

विज्ञानं तज्जुहोति; यत्सायं प्रातरत्ति तत्समिधं, यत्प्रातर्मध्यन्दिनं सायं च तानि सवनानि । ये अहोरात्रे ते दर्शपौर्णमासौ, येऽर्द्धमासाश्च मासाश्च ते चातुर्मास्यानि, य ऋतवस्ते पशुबन्धा, ये संवत्सराश्च परिवत्सराश्च तेऽहर्गणाः,

शरीर आहे तें (इध्मम्) यज्ञाचें इन्धन आहे व जें त्याचें (उरः) वक्षःस्थल आहे तें (वेदिः) कुंड व (वेदः) वेद, त्यांचा शब्दार्थ, संबंध जाणून आचरण करणें ही संन्याशाची शिखा व संन्याशाचें (हृदयं) हृदय हा (यूपः) यज्ञस्तंभ, त्याचा शरीरांतील (काम.) तो (आज्यम्) ज्ञानाग्नीमधील हवनीय पदार्थ आहे व त्याचा क्रोध (मन्युः) आहे तो (पशुः) शरीरमलवत् त्याज्य आहे. जो संन्याशी (तपः) सत्यधर्मानुष्ठान, प्राणायाम, योगाभ्यास करतो तो त्याचा (अग्निः) वेदाग्नि आहे. जो संन्याशी (दमः) अधर्माचरणीं इंद्रियांना जाऊं न देतां धर्माचरणीं दृढ करतो तो (शमयिता) जणूं काय दुष्टांना दंड देणारा सभ्य होय. जी संन्याशाची (वाक्) सत्योपदेश वाणी आहे ती सर्व मनुष्यांना (दक्षिणा) अभयदान होय, संन्याशाच्या शरीरांतील (प्राणः) प्राण आहेत (होता) ते होत्या समान आहेत, जे (चक्षुः) चक्षु आहेत ते उद्गात्या समान (मनः) मन आहे तें (अध्वर्युः) अध्वर्यु समान असे आहेत (श्रोत्रम्) कान आहेत ते (ब्रह्मा) ब्रह्मया समान (अग्नीत) अग्नि आणणाऱ्या समान (यावत् ध्रियते) जें कांहीं संन्याशी धारण करतो (सा) ते (दीक्षा) दीक्षा ग्रहण व जें संन्याशी (अश्नाति) खातो (तद्धविः) ते घृतादि शाकल्य समान (यत् पिबति) जें पितो तें जल, दूध (तदस्य सोमपानम्) ते त्याचें सोमपान होय व (यद्रमते) त्याचें भ्रमण हें (तदुपसदः) तो उपसद उपसामुग्री (यत्संचरत्युपविशत्युत्तिष्ठते) त्याचें गमन, बसणें, उठणें आहे तें

सर्ववेदसं वा एतत्सत्रं, यन्मरणं तदवभृथः, एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं सत्रं, य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं

त्याचें (स, प्रवर्ग्यः) त्याचा प्रवर्ग्य आहे (यन्मुखम्) त्याचें मुख (तदाहवनीयः) त्याचें आहवनीय अग्निसमान आहे (या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य विज्ञानम्)व्याहृतींचे उच्चारण म्हणजे त्याची विज्ञान आहुतिरूप (तज्जुहोति) जणूकाय तो होम करीत आहे (यत्सायं प्रातरत्ति) सायं प्रातः कालचें त्याचें भोजन म्हणजे (तत्समिधम्) समिधा होत (यत्प्रातर्मध्यंदिनसायंच) जो संन्याशी प्रातः मध्यान्ह व सायंकाळ यामध्यें कर्म करतो (तानि सवनानि) तो तीन सवन (ये अहोरात्रे) ज्या दिन रात्री आहेत त्या (ते दर्शपौर्णिमासौ) संन्याशाच्या पौर्णिमासेष्टि व अमावास्येष्टि होत (येऽर्धमासाश्च-मासाश्च) जे कृष्ण व शुक्लपक्ष व महिने आहेत (तेचातुर्मास्यानि) तो त्याच चातुर्मासयाग आहे (य ऋतवः) वसंतादि ऋतु ते (ते पशुबंधः) त्याचे पशूना बांधणें ठेवणें आहे (ये संवत्सराश्च परिवत्सराश्च) संवत्सर म्हणजे वर्ष वर्षांतरें आहेत तीं त्याची (तेऽहर्गणाः) अहर्गण द्विरात्रि या तीन रात्रीची व्रतें आहेत, (सर्ववेदसं,) वै) शिखा, सूत्र यज्ञोपवितादिकांचा त्याग म्हणजे (एतत्सत्रम्) हाच बृहद्यज्ञ आहे (यन्मरणम्) संन्याशाचा मृत्यु म्हणजे (तदवभृथः) तो यज्ञान्त स्नान होय. (एतद्वैजरा-मर्यमग्निहोत्रं सत्रम्) यावज्जीवपावेतों तावत्सत्योपदेश, योगा-भ्यासादि संन्यास धर्मानुष्ठान अग्निहोत्ररूप मोक्ष दीर्घयज्ञ होय. (य एवंविद्वानुदगयने०) जो अशा प्रकारें विद्वान्, संन्यास घेऊन

सलोकतामाप्नोत्येतौ वै सूर्यचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति, तस्माद् ब्राह्मणो महिमानमाप्नोति, तस्माद् ब्राह्मणो महिमानमित्युपनिषद् ॥ तैत्ति. प्रपा: १० । अनु. ६४ ॥

अथ संन्यासे पुनः प्रमाणानि ॥

●न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणम् । ब्रह्मा विश्वः कतमः स्वयम्भूः प्रजापतिः संवत्सर इति । संवत्सरोऽसावादित्यो य एष आदित्ये पुरुषः स परमेष्ठी ब्रह्मात्मा । याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति, पर्जन्येनौषधिवनस्पतयः प्रजायन्त, ओषधिवनस्पतिभिरन्नं भवत्यन्नेन प्राणाः, प्राणैर्बलं, बलेन तपस्तपसा श्रद्धा, श्रद्धया मेधा, मेधया मनीषा, मनीषया मनो, मनसा शान्तिः, शान्त्या चित्तं, चित्तेन

परमात्मसंग प्राप्त करतो तो विज्ञान, योगाभ्यास करून शरीरत्याग करतो तो विद्वानांच्या प्रशंसेस प्राप्त होतो. जो योग विज्ञान रहित असतो तो सांसारिक दक्षिणायनरूप व्यवहारांत मृत्यूला प्राप्त होऊन पुन पुनः मातापितादिकांना प्राप्त होऊन चन्द्रलोकसमान क्षयवृद्धि प्राप्त करतो. जो या अवस्थांतून मुक्त होतो तो त्याही पलिकडे परमात्म्यास प्राप्त होऊन मुक्ति समय पर्यंत मोक्ष सुखाचा आस्वाद घेतो. ॥

● (न्यास इत्याहुर्मनीषिणो) याचा फक्त भावार्थ सांगतो:- न्यास म्हणजे संन्यास. संन्यास शब्दाचा अर्थ पूर्वी सांगितलाच आहे. तदनुसार जो संन्याशी असतो तो परमेश्वराचा उपासक, तो परमेश्वर, सूर्यादि लोक यामध्यें व्याप्त व पूर्ण असतो. ज्याच्या प्रतापानें सूर्य तापतो, त्या तापण्यानें वर्षा, वर्षापासून औषधी, वनस्पतिची उत्पत्ति, वनस्पतीपासून अन्न, अन्नापासून प्राण, प्राणा-

स्मृतिं, स्मृत्या स्मारं, स्मारेण विज्ञानं, विज्ञानेनात्मानं वेदयति, तस्मादन्नं ददन्त्सर्वाण्येतानि ददात्यन्नात् प्राणा भवन्ति भूतानां प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः । स वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मा येन सर्वमिदं प्रोतं पृथिवी चान्तरिक्षं च द्यौश्च दिशश्चावान्तरदिशाश्च, स वै सर्वमिदं जगत् स भूतं स भव्यं जिज्ञासक्लृप्त ऋतजा रयिष्ठाः श्रद्धा सत्यो महस्वाँस्तमसो वरिष्ठात् । ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वान् । तस्मान् न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः । वसुरण्वो विभूरसि प्राणे त्वमसि सन्धाता ब्रह्मँस्त्वमसि विश्वसृत्तेजोदास्त्वमस्यग्नेरसि वर्चोदास्त्वमसि सूर्यस्य

मुळें बल बलानें तप म्हणजे प्राणायाम योगाभ्यास, त्यापासून श्रद्धा. सत्य धारणामध्यें प्रेम, त्यापासून बुद्धि, बुद्धिपासून विचार शक्ति, विचारशक्तीपासून ज्ञान, ज्ञानानें शांति, शांति मुळे उत्साह, उत्साहा मुळें स्मृति, स्मृति योगें पूर्वापार ज्ञान, त्या ज्ञानामुळें विज्ञान व विज्ञानाच्या योगानें आत्म्याला संन्याशी जाणूं शकतो याकरितां अन्नदान श्रेष्ठ कारण त्यामुळे प्राण बल, विज्ञानादि प्राप्त होतात. जो प्राणांचा आत्मा ज्याच्यायोगें हे अखिल जगत् ओतप्रोत्य व्याप्त झालें आहे तोच जगत्कर्ता पूर्वकल्प व उत्तरकल्प यामध्यें जग निर्माण करतो त्याला जाणण्याची इच्छा करून जाणल्यावर हे संन्याशिन् तूं पुनः पुनः मृत्यूला प्राप्त होऊं नकोस परंतु मुक्तीच्या पूर्ण सौख्यास प्राप्त हो, याकरितां तपामध्यें मुख्य तप उत्तमोत्तम असें संन्यास होय.

द्युम्नोदास्त्वमसि चन्द्रमस उपयामगृहीतोऽसि ब्रह्मणे त्वा महसे । ओमित्यात्मानं युञ्जीत । एतद्वै महोपनिषदं देवानां गुह्यम् । य एवं वेद ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद् ब्रह्मणो महिमानमित्युपनिषत् ॥तैत्ति. प्रपा. १० । अनु. ६३ ॥

संन्याशाचें कर्त्तव्याऽकर्त्तव्य

दृते दृꣳह मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥१॥ यजु. अ. ३६ । मं. १८ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेम ॥ २ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति ॥३॥ यस्मिन्त्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥४॥

यजु. अ. ४० । मं १६, ६, ७ ॥

हे परमेश्वर ! जो तू सर्वान्तर्यामि विभु आहेस, तूं प्राणाचाही प्राण आहेस, विश्वचालक, धारक आहेस, सूर्यादिकांना तेज देणारा आहेस, तूंच अग्नीहून तेजस्वी, तूंच विद्यादाता, तूंच सूर्य कर्ता, तूंच चंद्रमोत्पादक व प्रकाशक आहेस. तूंच देवांचा देव महादेव आहेस. (ओम्) या मंत्राचा मनानें उच्चार करून आत्मठायीं परमात्मा युक्त करावा. जो या विद्वज्जनाना ग्राह्य, महोत्तम, वर वर्णिल्याप्रमाणें जाणतो तोच खरा संन्याशी परमात्म महिमा प्राप्त करून सदानंदामध्यें वास्तव्य करतो.

परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ।
उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभि सं विवेश ॥ ६ ॥

यजु. अ. ३२ । मं. ११ ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥६॥

ऋ. मं. १ । सू. १६४ । मं. ३९ ॥

समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् ।
न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥७॥

मैत्रायणी उपनिषद् ॥

अर्थः—हे (दृते) सर्व दुःखविदारक परमात्मन् ! तूं (मा) मला संन्यास मार्गी (दृह) चालीव, हे सर्व मित्र ! तू (मित्रस्य) सर्व सुहृद आप्त पुरुषांच्या (चक्षुषा) दृष्टीनें (मा) मला सर्वांचे मित्र बनीव ज्यायोगें (सर्वाणि) सर्व (भूतानि) प्राणि मात्रानी मला मित्रत्वाच्या दृष्टीनें (समीक्षन्ताम्) पहावें व (अहम्) मी (मित्रस्य) मित्राच्या (चक्षुषा) दृष्टीनें (सर्वाणि भूतानि) सर्व जीवांना (समीक्षे) पाहीन अशा प्रकारें आपल्या कृपेनें व स्वतःच्या प्रयत्नानें आम्हीं एकमेकांना (मित्रस्य, चक्षुषा) सुहृद्भावाच्या दृष्टीनें (समीक्षामहे) पहात रहावें ॥१॥ हे (अग्ने) (स्वप्रकाशस्वरूप,) सर्व दुःखदाहक (देव) सर्व सुखदायक परमेश्वर (विद्वान्) आपण (राये) योग विज्ञान रूप धन प्राप्ती करितां (सुपथा) वेदोक्त धर्ममार्गानें (अस्मान्) आम्हाला (विश्वानि) संपूर्ण (वयुनानि) प्रज्ञान व उत्तम कामीं (नय) कृपा-करून न्या आणि (अस्मत्) आम्हापासून (जुहुराणम्) कुटिलता, पक्षपातजन्य (एनः) अपराध पापें (युयोधि) दूर राखा व या अधर्माचरणापासुन आम्हांला सदैव दूर करा अशी (ते) आपली

(भूयिष्ठाम्) विविधप्रकार (नम, उक्तिम्) नमस्कार पूर्वक प्रशंसा नित्य (विधेम) करीत असावें ॥२॥ (यः) जोसंन्याशी (तु) पुनः (आत्मनेव) आत्मा अर्थात् परमात्मा तथा आत्म तुल्य (सर्वाणि भूतानि (संपूर्ण जीव व जगतस्थ पदार्थ (अनुपश्यति) अनुकूल-तेनें पहातात (च) आणि (सर्वभूतेषु) संपूर्ण प्राणी अप्राणी यांच्या-ठायीं (आत्मानम्) परमात्म्याला पहातो (ततः) म्हणून तो कोणत्याही व्यवहारामध्यें (न, विचिकित्सति) संशय बाळगीत नसतां परमेश्वराला सर्व व्यापक सर्वान्तर्यामि, सर्वसाक्षी समजून आत्मवत् सर्व प्राणिमात्राचीं सुखदुःखें हानिलाभ पहातो तोच उत्तम संन्यास धर्माला प्राप्त होतो ॥३॥ (विजानतः) विज्ञानयुक्त संन्याशी (यस्मिन्) पक्षपातरहित जो संन्यास धर्म आहे तदनु-सार (सर्वाणि भूतानि) सर्व प्राणिमात्राकडे (आत्मैव) आत्मवत् मानून म्हणजे स्वतः प्रमाणेंच इतरांची सुखदुःखें (अभूत) जाणतो (तत्र) त्या संन्यासाश्रमामध्यें (एकत्वमनु पश्यतः) आत्म्याच्या एक भावानें पहाणाऱ्या संन्याशाला (को, मोहः) कोणता मोह व (कः शोकः) कोणता शोक होतो ! म्हणजे त्याला ना कोणत्या प्रकारचा मोह, ना शोक होतो. याकरितां संन्याशी मोह शोकादि दोषरहित होऊन सदैव सर्वांवर उपकार करीत रहावें ॥४॥ याप्रमाणें परमात्म्याची स्तुति प्रार्थना व धर्मामध्यें दृढ निष्ठा धरून जो (भूतानि) संपूर्ण पृथिव्यादि भूतमात्रा मध्यें (परीत्य) व्याप्त (लोकान्) संपूर्ण लोकांत (परीत्य) पूर्ण व (सर्वाः) सर्व (प्रदिशो, दिशश्च) दिशोपदिशांत (परीत्य) व्यापक बनून दृढ असतो (ऋतस्य) सत्यकारण योग द्वारें (प्रथमजाम्) सर्व महत्तत्त्वादि सृष्टिला धारण करून पालन करीत राहिला आहे त्या (आत्मानम्) परमात्म्याशी संन्याशी (आत्मना) स्वात्मप्रभावें (उपस्थाय) उपस्थित होऊन त्यामध्यें (अभिसंविवेश) प्रतिदिन समाधियोग

द्वारें प्रविष्ट करीत असतो ॥ ५ ॥ संन्याशानों ! (यस्मिन्) ज्या (परमे) सर्वोत्तम (व्योमन) आकाशवत् व्यापक (अक्षरे) नाश-रहित ईशतत्वीं (ऋचः) ऋग्वेदादि वेद आणि (विश्वे) सर्व (देवाः) पृथिव्यादि लोक व समस्त विद्वान (अधिनिषेदुः) स्थिर होतात व झाले आहेत (यः) जो (तत्) त्या व्यापक परमेश्वराला (न, वेद) जाणत नहीं तो (ऋचा) वेदादि शास्त्र शिकून (किं करिष्यति) काय सौख्य वा लाभ मिळविणार ? म्हणजेविद्येशिवाय परमेश्वराचें कधीं ज्ञान होत नाहीं व विद्या प्राप्त करूनही जो परमेश्वराला जाणत नाहीं, त्याचा आज्ञे प्रमाणें वागतनाहीं तो मनुष्य शरीर धारण करून निष्फल जिणें जगवितो व (ये) जे विद्वान लोक (तत्) त्या ईशाला (विदुः) जाणतात (ते, इमे, इस्त्) ते त्याच परमेशाला (समासते) समाधि योग· द्वारें मिळतात ॥ ६ ॥ (समाधिनिर्धूतमलस्य) समाधियोगानें निर्मल (चेचित्तस्सःद्वारें (आत्मनि) ईशामध्यें (निवेशितस्य) निश्चल प्रविष्ट झालेल्या जीवांना (यत्) जें (सुखम्) सुख (भवेत्) होतें तें (गिरा) वाणी नें (वर्णयितुम्, न, शक्यते) वर्णन करणें शक्य नाहीं कारण कीं, (तदा) तेव्हां तो समाधिस्थ जीवात्मा स्वयं (तत्) त्या परमेश्वराला (अन्तः करणेन) शुद्धान्तःकरणानें (गृह्यते) ग्रहण करतो तें पूर्णपणें वर्णन करणें कदापि शक्य नाही. यास्तव संन्याशी लोकांनीं परमात्म्यामध्यें दृढ रहावें आणि त्याची आज्ञा अर्थात पक्षपातरहित न्याय धर्मीं स्थिर राहून सत्यो-पदेश सत्यविद्या प्रचारयोगें सर्व मनुष्ययांना सुख देत रहावें ॥७॥

संमानाद् ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।

अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥१॥ मनु, २ । १६२ ॥

यमान् सेवेत सततं न नियमान् केवलान् बुधः ।

यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ।२।मनु. ४ ।२०४॥

अर्थः—जगतापासून प्राप्त होणाऱ्यामान सन्मानानें संन्याशानें विषतुल्य समजून रहावें. अपमान अमृतासमान मानावा कारण की, अपमानाची भीति बाळगणारा व मान्यतेची इच्छा धरणारा प्रशंसक होऊन मिथ्यावादी व पतित होतो यासाठीं निंदा, प्रशंसा, मान, अपमान, जन्म, मृत्यु, हानि, लाभ प्राप्ति, वैर, वस्त्राम्न स्थान प्राप्त होवो व न होवो, सर्व सहन करावें व अधर्मखंडन व धर्माचें मंडन नेहमीं करीत रहावें, यापेक्षां कोणताही परमधर्म न मानतां परमेश्वराशिवाय अन्य कोणाचीही उपासना न करितां, वेद विरुद्ध कशाचेंही पालन न करितां, परमेश्वराऐवजीं सूक्ष्म वा स्थूल, सजीव वा निर्जीव यांना न भजता फक्त सर्वकाळ एकेश्वरोपासक असावे; परमेश्वराला आपला स्वामी मानावे व आपण त्याचे सेवक आहों याची जाणीव ठेवावी व असाच लोकांना उपदेश करावा.

ज्या ज्या कर्मांनीं गृहस्थी जनांची उन्नति होईल, माता, पिता पुत्र, स्त्री, बन्धु, भगिनी, मित्र, शेजारी, नोकर, श्रेष्ठ कनिष्ठ यामधील विरोध सुटून प्रेमैक्य वृद्धिंगत होईल अशा उपदेश करावा. वेदविरुद्ध जीं मतमतांतरांचीं बायबल, कुराण, पुराणादि मिथ्यामिलाप व काव्यालंकाराचीं पुस्तकें आहेत व ज्यांच्या वाचनानें, श्रवणानें मनुष्य विषयी व पतित बनतात त्या सर्वांचा निषेध करीत रहावा. विद्वान व परमेश्वर याहून भिन्न न कोणाला देव मानावें; विद्या, योगाभ्यास, सत्संग व सत्यभाषणादिवाहून भिन्न न कोणतीं तीर्थें मानावींत, विद्वानांच्या मूर्तिंहून भिन्न पाषाणादि मूर्तींना मानूं नयें, मानवूं नयें; माता, पिता, आचार्य, अतिथि, पतीला पत्नी व पत्नीला पति ह्याच सजीव मूर्ति पूज्य समजाव्या, इतर अपूज्य, अमाननीय, अभजनीय होत. वैदिक मताची उन्नति व वेदविरुद्ध पाखंडमतांचें खडन करण्यास सर्वदा तत्पर रहावें. वेदादि शास्त्राठायीं श्रद्धा व तद्विरुद्ध ग्रंथ व मतें याठायीं अश्रद्धा

बाळगावीं आपण स्वतः शुभ गुण कर्म स्वभाव धारण करून सर्वांना तद्नुरूप बनविण्याचा प्रयत्न करावा, संन्यासाश्रमाचीं जीं पूर्वीं कर्में वर्णिलीं आहेत तीं आचरण करावींत, खंडनीय कर्मांचें खंडन करावें, आसुर म्हणजे स्वतःला ब्रह्म वा ईश्वर मानणाऱ्याचेंही यथावत् खंडन करीत रहावें. परमेश्वराचे गुण, कर्म, स्वभाव व न्यायादि गुणांचा प्रकाश करीत राहून व तद्नुसार आचरणाद्वारें स्वयं आनंदांत राहून सर्वांना आनंदांत राखावें.

सर्वदा (अहिंसा) निर्वैरता (सत्यम्) सत्य बोलणें, सत्य मानणें, सत्य करणें (अस्तेयम्) मन, कर्म, वचन यायोगें अन्यायानें परपदार्थ ग्रहण न करावेत, न तसें करण्याचा इतरांस उपदेश करावा (ब्रह्मचर्यम्) सदा जितेन्द्रिय होऊन अष्टविध मैथुनांचा त्याग करून वीर्य रक्षण व उन्नति करून चिरंजीव बनून सर्वांवर उपकार करीत रहावें. (अपरिग्रहः) अभिमानादि दोष रहित बनून सांसारिक धनादि पदार्थांच्या मोहजालांत फसूं नये ह्या ५ यमांचें नित्य पालन करावें. व त्या बरोबरच ५ नियमांचेंही पालन करावें. (शौच) अंतर्बाह्य पवित्रता राखणें (सन्तोष) पुरुषार्थ करीत राहून हानि लाभ समयीं अप्रसन्नता वा प्रसन्नता न बाळगणें (तपः) सदानिःपक्ष युक्त न्यायरूप धर्माचें सेवन, प्राणायामादि योगाभ्यास करणें (स्वाध्याय) नेहमीं प्रणव जप करणें म्हणजे मना मध्यें ईशचिंतन त्याचा अर्थ, ईश्वर विचार करणे (ईश्वरप्रणिधान) म्हणजे आपल्या आत्म्यास वेदोक्त परमेशाज्ञे करितां समर्पित करून परमानंद परमेश्वराचें सौख्य उपभोगून शरीर त्यागानंतर सर्वानन्दयुक्त मोक्ष प्राप्त करणें हीं संन्याशाचीं मुख्य कर्में होत.

हे जगदीश्वर, सर्वशक्तिमन्, सर्वान्तर्यामिन्, दयाळु, न्याय कारिन, सच्चिदानंदानन्त, नित्य शुद्ध, बुद्ध, मुक्त स्वभाव अजर, पवित्र परमात्मन् ! आपण आपल्या कृपेनें संन्याशांना पूर्वोक्त कर्मा मध्यें प्रवृत्त करून परममुक्ति सौख्य प्राप्त करवून देत असा.

इति संन्याससंस्कारविधिः समाप्तः ॥

अथान्त्येष्टिकर्मविधिं वक्ष्यामः

अन्त्येष्टि कर्म म्हणजे शरीराचा अन्त दर्शविणारें कर्म होय. यालाच अन्त्येष्टि संस्कार असें म्हणतात. या संस्कारानंतर शरीराकरितां म्हणून कोणताही संस्कार करावयाचा राहिलेला नसतो. या संस्काराला 'नरमेध' 'पुरुषमेध' अथवा 'नरयाग' 'पुरुषयाग' अशींही अन्य नांवें आहेत.

भस्मान्तꣳ शरीरम् ॥ यजु. अ. ४० । मं. १५ ॥

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ॥मनु. २ । १६ ॥

या शरीराला (भस्मान्तम्) भस्म करीपर्यंत संस्कार असतो. ॥१॥ शरीराचा प्रारम्भ ऋतुदान व अन्त श्मशानकर्म वा मृतक कर्म यानें समजावयाचा. ॥२॥ (प्रश्न) गरुडपुराणामध्यें दशगात्र एकादशाह, द्वादशाह, सपिंडीकर्म, मासिक वार्षिक, गयाश्राद्ध वगैरे क्रिया वर्णिल्या आहेत त्या सर्व असत्यच मानावयाच्या काय ?

(उत्तर) होय । अवश्य त्या मिथ्या होत. कारणकीं, वेदामध्यें ह्या क्रिया वर्णिल्या नाहींत म्हणून त्या अकर्तव्य होत. मृतक जीवाचा सम्बन्ध पूर्वी असलेल्या संबंधी जनाशीं कांहींही राहिलेला नसतो. तसाच मागें जीवंत राहिलेल्यांचा मृतक क्रियेनंतर कांहीं नसतो. तो जीव आपल्या कर्मानुसार जन्म पावतो.

(प्रश्न) मृत्यूनंतर जीव कोठें जातो ?

(उत्तर) यमालयीं.

(प्रश्न) यमालय कशाला म्हणतात ?

(उत्तर) वाय्वालयाला.

(प्रश्न) वाय्वालय म्हणजे काय ?

(उत्तर) अन्तरिक्षाला वाय्वालय म्हणतात. अंतरिक्ष म्हणजे ही पोकळी होय.

(प्रश्न) गरुडपुराण वगैरे मध्यें यमलोक वर्णन केला आहे. तो खोटा काय ?

(उत्तर) अवश्य खोटा आहे.

(प्रश्न) मग जग त्या खोट्याला कां मानतें ?

(उत्तर) वेदाविषयीं अज्ञान व वेदोपदेश मिळत नसल्याने. सदर्हू गरुडपुराणादिकांतील यम कथा मिथ्या होय. कारण यम म्हणजे पुढील पदार्थ होत.

षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।१। ऋ. मं. १।सू. १६४।मं. १५ ॥

शकेम वाजिनो यमम् ॥२॥ ऋ. मं. २। सू. ५। मं. १ ॥

यमाय जुहुता हविः। यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः।३।

ऋ. मं. १० सू. १४। नं. १३ ॥

यमः सूयमानो विष्णुः सम्भ्रियमाणो वायुः पूयमानः ॥४॥

यजु. अ. ८। मं. ५७ ॥

वाजिनं यमम् ॥५॥ ऋ. मं ८। सू. २४। मं. २२ ॥

यमंमातरिश्वानमाहुः ॥६॥ ऋ. मं. १। सू. १६४। मं. ४६ ॥

ऋतूनां यम अशीं नावें दिलीं आहेत. ॥१॥ येथें परमेश्वराचें नांव आहे ॥२॥ येथें अग्नीला यम म्हटलें आहे ॥३॥ येथें वायु, विद्युत्, सूर्य यांचीं नांवें यम अशीं आहेत ॥४॥ वेगवान म्हणून वायूला यम म्हणतात. ॥५॥ येथें परमेश्वराला यम म्हटलें आहे. इत्यादि पदार्थांचीं नांवें यम होत. पुराणादिकांतील यमाची कल्पना खोटी होय ॥६॥ त्यांत प्रमाणः—

संस्थिते भूमिभागं खानयेद्दक्षिणपूर्वस्यां दिशि दक्षिणापरस्यां वा ॥१॥ दक्षिणाप्रवणं प्राग्दक्षिणाप्रवणं वा प्रत्यग्दक्षिणा-

प्रवणमित्येके ॥२॥ यावानु द्वाहुकः पुरुषस्तावदायामम् ॥३॥ व्याममात्रं तिर्यक् ॥४॥ वितस्त्यवार्क् ॥५॥ केशश्मश्रुलोमनखानीत्युक्तं पुरस्तात् ॥६॥ द्विगुल्फं बर्हिराज्यं च ॥७॥ दध्यत्र सर्पिरानयन्त्येतत् पित्र्यं पृषदाज्यम् ॥८॥ अथैतां दिशमग्नीन्नयन्ति यज्ञपात्राणि च ॥९॥ आश्वलायन गृ. अ. ४। कण्डि. १। सू. ६-१९, १५-१७। तथा कण्डि. २। सू. १॥

जेव्हां एखादा मनुष्य मरेल तेव्हां पुरुष असल्यास पुरुषानीं व स्त्री असल्यास स्त्रियांनीं स्नान घालावें; चन्दनादि सुगंध लेपन, व नवीन वस्त्र परिधान करवावें, त्याच्या शरीराचें जितकें वजन असेल तितकें तूप घ्यावे सामर्थ्यानुसार अधिक असल्यास बरेंच. महादरिद्र भिक्षुक असेल तर श्रीमंतांनीं व पंचानीं अर्धामण तूप घेऊन द्यावें. श्रीमंत असेल तर शरीरभाराइतकें चंदन, शेरतूपात एक रत्ती कस्तूरी, एक मासा केशर, एक मण तूपास शेर शेर अगर तगर व घृतांत चंदनाचा चुराही यथाशक्ति टाकून, कापूर पळस वगैरेंची लांकडे, शरीराच्या वजनापेक्षां दुप्पट सामुग्री श्मशानांत पोंचवावीं तत्पश्चात् मृतकास श्मशानांत न्यावें. श्मशानांत पूर्वीची वेदीनसेल तर नवीन वेदी जमिनींत खोदावी. स्मशान स्थान लोकवस्तीच्या दक्षिण; अग्नेय, नैऋत्य दिशेस असावें. मृतकाचे पाय दक्षिणेस, नैऋत्येस वा अग्नेयेस व मस्तक ईशान्य, वायव्य दिशेस करावेत. ।१॥ वेदी पायथ्यास खोल व शिरोभागी थोडी उंच असावी ॥२॥ पुरुष उभाराहून हातवर केल्यावर जितकी उंची होईल तितिकी च वेदी लांब असावी. तीन साडे तीन हात रुंद व छाती इतकी खोल असावी. ॥३॥ खाली अर्धाहात म्हणजे एक वीत राहतांच वेदी मध्यें थोडथोडे जल शिंपडावें. जर गोमय तयार असेल तर त्याचें लेपन करावें. मध्यां वेदी पर्यंत

लांकडें रचावी. जशा भींतीच्या विटा रचतो तशीं तीं रचावीत, मधून मधून कापूर थोडथोड्या अंतरावर घालावा. मग त्यावर मृतकास ठेवावें. नंतर तितक्याच प्रमाणांत वर चंदन तथा पळसादि काष्ठें वेदीच्यावर एक वीतभर इतकी रचावी. मगतूप वगैरे तापवावें, त्यांत कस्तूरी वगैरे सामुग्री घालावी. लांकडाचे, सोन्याचें चांदीचे अथवा लोखंडाचे चार चमचे, ज्यामध्यें कमीत कमी अर्ध छटाक व जास्तीत जास्त एक छटाक तूप मावेल, असे घेऊन ते जाडकाठीस मजबूत दोरीनेंघट्ट बांधावेत. पश्चात् तूपाचा दीवा करून कापूर लावावा व तो शिरापासून पायापर्यंत घालावा. मध्यें मध्यें अग्नि टाकावा. तो टाकल्यावर

ओमग्नये स्वाहा ॥ १ ॥ ओं सोमाय स्वाहा ॥ २ ॥
ओं लोकाय स्वाहा ॥३॥ ओमनुमतये स्वाहा ॥४॥
ओं स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ॥५॥

आश्वल. अ. ४ । कं. ३ । सू. २५-२६ ॥

या पांच मंत्रांनी आहुति देऊन अग्नि प्रदीप्त होऊं द्यावा. तत्पश्चात् चौघा मनुष्यांनीं पृथक् पृथक् उभे राहून वेदमंत्रांनीं आहुति द्याव्या. जेव्हां स्वाहा म्हणावयाचें तेव्हां आहुति सोडावीं

अथ वेदमन्त्राः

सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा ॥
अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः स्वाहा १
अजो भागस्तपसा तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।
यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतामु लोकं स्वाहा ॥२॥
अवसृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधाभिः ।
आयुर्वसान उप वेतु शेषः सँगच्छतां तन्वा जातवेदः स्वाहा ॥३॥

अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व सम्प्रोर्णुष्व पीवसा मेदसा च ।
नेत्वा धृष्णुर्हरसा जर्हृषाणो दधृग्विधक्ष्यन्पर्यङ्खयाते स्वाहा॥४॥
यं त्वमग्ने समदहस्तमु निर्वापया पुनः ।
क्रियाम्ब्वत्र रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा स्वाहा॥ ५ ॥
ऋ. मं. १० । सू. १६ । मं ३-५, ७, १३ ॥
परेयिवांसं प्रवतो महीरनु वहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य स्वाहा॥६॥
यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ ।
यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्या३ अनुस्वाः स्वाहा॥७॥
मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः ।
यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्त्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदंतिस्वाहा॥८॥
इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।
आ त्वा मंत्राः कविशस्ता वहंत्वेना राजन्हविषा मादयस्व स्वाहा॥९॥
अङ्गिरोभिरागहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन्यज्ञे बर्हिषया निषद्य स्वाहा॥१०॥
प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।
उभा राजाना स्वधया मदंता यमं पश्यासि वरुणं च देवं स्वाहा॥११
सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।
हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः स्वाहा॥१२
अपेत वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् ।
अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै स्वाहा॥१३॥
यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः ।

यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरङ्कृतः स्वाहा ॥१४॥
यमाय घृतवद्धविर्जुहोत प्र च तिष्ठत ।
स नो देवेष्वा यमद्दीर्घमायुः प्र जीवसे स्वाहा ॥१५॥
यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः स्वाहा॥१६॥
ऋ. मं. १० । सू. १४ । मंत्र १-५, ७, ९, १३, १५-१६ ॥
कृष्णः श्वेतोऽरुषो यामो अस्य ब्रध्न ऋज्र उत शोणो यशस्वान्
हिरण्यरूपं जनिता जजान स्वाहा॥१७॥ ऋ.मं.१०।सू.२०।मं.९॥

या ऋग्वेद मंत्रांनीं चौघांनींही १७ आज्याहुति दिल्यावर पुढील मंत्रांनीं त्याच प्रमाणें आहुति द्याव्या.

प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः स्वाहा ॥१॥ पृथिव्यै स्वाहा ॥२॥
अग्नये स्वाहा ॥३॥ अन्तरिक्षाय स्वाहा ॥४॥
वायवे स्वाहा ॥५॥ दिवे स्वाहा ॥६॥
सूर्याय स्वाहा ॥७॥ दिग्भ्यः स्वाहा ॥८॥
चन्द्राय स्वाहा ॥९॥ नक्षत्रेभ्यः स्वाहा ॥१०॥
अद्भ्यः स्वाहा ॥११॥ वरुणाय स्वाहा ॥१२॥
नाभ्यै स्वाहा ॥१३॥ पूताय स्वाहा ॥१४॥
वाचे स्वाहा ॥१५॥ प्राणाय स्वाहा ॥१६॥
प्राणाय स्वाहा ॥१७॥ चक्षुषे स्वाहा ॥१८॥
चक्षुषे स्वाहा ॥१९॥ श्रोत्राय स्वाहा ॥२०॥
श्रोत्राय स्वाहा ॥२१॥ लोमभ्यः स्वाहा ॥२२॥
लोमभ्यः स्वाहा ॥२३॥ त्वचे स्वाहा ॥२४॥

त्वचे	स्वाहा ॥२५॥	लोहिताय	स्वाहा ॥२६॥
लोहिताय	स्वाहा ॥२७॥	मेदोभ्यः	स्वाहा ॥२८॥
मेदोभ्यः	स्वाहा ॥२९॥	माᳬसेभ्यः	स्वाहा ॥३०॥
माᳬसेभ्यः	स्वाहा ॥३१॥	स्नावभ्यः	स्वाहा ॥३२॥
स्नावभ्यः	स्वाहा ॥३३॥	अस्थभ्यः	स्वाहा ॥३४॥
अस्थभ्यः	स्वाहा ॥३५॥	मज्जभ्यः	स्वाहा ॥३६॥
मज्जभ्यः	स्वाहा ॥३७॥	रेतसे	स्वाहा ॥३८॥
पायवे	स्वाहा ॥३९॥	आयासाय	स्वाहा ॥४०॥
प्रायासाय	स्वाहा ॥४१॥	संयासाय	स्वाहा ॥४२॥
वियासाय	स्वाहा ॥४३॥	उद्यासाय	स्वाहा ॥४४॥
शुचे	स्वाहा ॥४५॥	शोचते	स्वाहा ॥४६॥
शोचमानाय	स्वाहा ॥४७॥	शोकाय	स्वाहा ॥४८॥
तपसा	स्वाहा ॥४९॥	तप्यते	स्वाहा ॥५०॥
तप्यमानाय	स्वाहा ॥५१॥	तप्ताय	स्वाहा ॥५२॥
धर्माय	स्वाहा ॥५३॥	निष्कृत्यै	स्वाहा ॥५४॥
प्रायश्चित्त्यै	स्वाहा ॥५५॥	भेषजाय	स्वाहा ॥५७॥
यमाय	स्वाहा ॥५७॥	अन्तकाय	स्वाहा ॥५८॥
मृत्यवे	स्वाहा ॥५९॥	ब्रह्मणे	स्वाहा ॥६०॥
ब्रह्महत्यायै	स्वाहा ॥६१॥	विश्वेभ्यो देवेभ्यः	स्वाहा ॥६२॥

द्यावापृथिवीभ्याᳬ स्वाहा ॥६३॥ यजु. अ. ३९। मं. १-३, १०-१३ ॥

या ६३ आहुति पृथक् पृथक् दिल्यावर निम्नलिखित मंत्रांनीं आहुति द्याव्या.

सूर्यं चक्षुषा गच्छ वातमात्मना दिवं च गच्छ पृथिवीं च धर्मभिः ।
अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः स्वाहा॥१
सोम एकेभ्यः पवते घृतमेक एपासते ।
येभ्यो मधु प्रधावति तांश्चिदेवापि गच्छतात् स्वाहा ॥२॥
ये चित्पूर्व ऋतसाता ऋतजाता ऋतावृधः ॥
ऋषीन् तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् स्वाहा ॥३॥
तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययुः ॥
तपो ये चक्रिरे महस्तांश्चिदेवापि गच्छतात् स्वाहा ॥४॥
ये युद्ध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्यजः ।
ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि गच्छतात् स्वाहा ॥५॥
स्योनास्मै भव पृथिव्यनृक्षरा निवेशनी ।
यच्छास्मै शर्म सप्रथाः स्वाहा ॥६॥
अपेमं जीवा अरुधन् गृहेभ्यस्तन्निर्वहत परि ग्रामादितः ।
मृत्युर्यमस्यासीद्दूतः प्रचेता असून् पितृभ्यो गमयांचकार स्वाहा॥७।
यमः परोऽवरो विवस्वान् ततः परं नाति पश्यामि किञ्चन।
यमे अध्वरो अधि मे निविष्टो भुवो विवस्वानन्वाततान स्वाहा ८
अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वासवर्णामदधुर्विवस्वते ।
उताश्विनावभरद् यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः स्वाहा ।९
इमौ युनज्मि ते वह्नी असुनीताय वोढवे ।
ताभ्यां यमस्य सादनं समितीश्चाव गच्छतात् स्वाहा ॥१०॥
अथर्व. कां. १८ । सू. २ । मं. ७, १४-१७, १९, २७, ३२-३३, ५६ ॥

या दहा आहुति दिल्यानंतर :—

अग्नये रयिमते स्वाहा ॥१॥ पुरुषस्य सयावर्यपेदघानि मृज्महे ।
यथा नो अत्र नापरः पुरा जरस आयति स्वाहा ॥२॥
तै. आ. प्र. ६ । अ. १० ।

य एतस्य पथो गोप्तारस्तेभ्यः स्वाहा ॥३॥ य एतस्य पथो रक्षितारस्तेभ्यः स्वाहा ॥४॥ य एतस्य पथोऽभिरक्षितारस्तेभ्यः स्वाहा ॥५॥ ख्यात्रे स्वाहा ॥६॥ अपाख्यात्रे स्वाहा ॥ ७ ॥ अभिलालपते स्वाहा ॥८॥ अपलालपते स्वाहा ॥ ९ ॥
अग्नये कर्मकृते स्वाहा ॥१०॥यमत्र नाधीमस्तस्मै स्वाहा ॥११।
तै. आ. प्र. ६ । अ. २ ॥ अग्नये वैश्वानराय सुवर्गाय लोकाय स्वाहा ॥१२॥ तै. आ. प्र. ६ । अ. ३ ॥

आयातु देवः सुमनाभिरूतिभिर्यमो ह वेह प्रयताभिरक्ता ।
आसीदताँसुप्रयते ह बर्हिष्यूर्जाय जात्यै मम शत्रुहत्यै स्वाहा ।१३।
योऽस्य कौष्ठ्य जगतः पार्थिवस्यैक इद्वशी ।
यमं भङ्ग्यश्रवो गाय यो राजाऽनपरोध्यः स्वाहा ॥१४॥
येनाऽऽपो नद्यो धन्वानि येन द्यौ पृथिवी दृढा स्वाहा ॥१५॥
हिरण्यकक्ष्यान्त्सुधुरान् हिरण्याक्षानयःशफान् ।
अश्वाननश्यतो दनं यमो राजाभितिष्ठति स्वाहा ॥१५॥
यमो दाधार पृथिवीं यमो विश्वमिदं जगत् ।
यमाय सर्वमित्तस्थे यत् प्राणद्वायुरक्षितं स्वाहा ॥१७॥
यथा । पञ्च यथा षड् यथा पञ्चदशर्षयः ।

यमं यो विद्यात् स ब्रूयाद्यथैक ऋषिर्विजानते स्वाहा ॥१८॥
त्रिकद्रुकेभिः पतति षड्वींरेकमिद् बृहत् ।
गायत्रीत्रिष्टुप्छन्दाᳬंसि सर्वा ता यम आहिता स्वाहा ॥१९॥
अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं जगत् ।
वैवस्वतो न तृप्यति पञ्चभिर्मानवैर्यमः स्वाहा ॥२०॥
वैवस्वते विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः ।
ये चेह सत्येनेच्छन्ते य उ चानृतवादिनः स्वाहा ॥२१॥
ते राजन्निह विच्यन्तेऽथा यन्ति त्वामुप ।
देवांश्च ये नमस्यन्ति ब्राह्मणांश्चापचित्यति स्वाहा ॥२२॥
यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः ।
अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणां अनुवेनति स्वाहा ॥२३॥

उत्ते तभ्नोमि पृथिवीं त्वत्परीमं लोकं निदधन्मो अहᳬरिषम् । एता॒ स्थूणां पितरो धारयन्तु तेऽत्रा यमः सादनाचे । मिनोतु स्वाहा ॥२४॥ तै. आ. प्र. ६। अ. ७॥

यथाऽहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथर्त्तव ऋतुभिर्यन्ति क्लृप्ताः ।
यथा नः पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायू॒ँषि कल्पयैषां स्वाहा ॥२५॥

नहि ते अग्ने तनुवैं क्रूरं चकार मर्त्यः । कपिर्बभस्ति तेजनं पुनर्जरायुर्गौरिव । अप नः शोशुचदघमग्ने शुशुग्ध्या रयिम् । अप नः शोशुचदघं मृत्यवे स्वाहा ॥२६॥

तैत्ति. प्रपा. ६। अनु. १०॥

या २६ आहुति करून सर्व मिळून (ओं अग्नये स्वाहा) या मंत्रापासून तो (मृत्यवे स्वाहा) या मंत्रापर्यंत १२१ आहुति घाव्या चौघांनीं या द्यावयाच्या म्हणजे ४८४ व दोघेच आहुति देणार असतील तर २४२ होतील. जर तूप जास्त असेल तर पुनः याच १२१ मंत्रांनीं आहुति द्याव्या, जोंपर्यंत शरीर भस्म झालें नाहीं तोंपर्यंत आहुति देत रहाव्या. नंतर सर्वांनीं स्नान करून, वस्त्रें धुवावींत. ज्या स्थलीं-घरांत मृत्यु झाला असल्यास तें ठिकाण झाडून, सारवून स्वच्छ करावें. मग पृ. ७ यांत लिहिल्या प्रमाणें स्वस्तिवाचन. शांतिकरण पाठ व पृ. ३ प्रमाणें ईश्वरोपासना करून याच स्वस्तिवाचन आणि शांतिकरण मंत्रांनीं स्वाहा शब्द मंत्रान्तीं उच्चार करून सुगंधयुक्त घृताच्या आहुति घरांत द्याव्या. यायोगें मृतकाचा दूषित वायु नष्ट होऊन शुद्ध वायूचा घरांत प्रवेश होईल व सर्वांची मनें प्रसन्न होतील. त्या दिवशीं रात्र होईल तर थोड्याच आहुति देऊन दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं त्याप्रमाणेंच स्वस्तिवाचन व शांतिकरण मंत्रांनीं आहुति द्याव्या.

तिसऱ्या दिवशीं मृतकाच्या कोणाही संबंधीयानें स्मशानांत जाऊन चितेंतील अस्थि काढून त्या स्मशानभूमींत अन्यत्र कोठें-तरी ठेवाव्या. संपलें, यापेक्षां अधिक कांहींच कर्तव्य मृतकाबद्दल करावयाचें त्याच्या मागील नातलगास उरलेलें नसतें. कारण (भस्मान्तꣳ शरीरम्) ह्या वेद मंत्र प्रमाणावरून स्पष्ट सिद्ध होत आहे कीं, दहनविधि व अस्थि संचयन या कर्मांखेरीज दुसरें कोणतेंच कर्तव्य करणें बाकी राहिलेलें नाहीं. होय; एक गोष्ट करावयाची अत्यन्त जरूर असतें कीं, संपत्तिवान् असेल तर त्यानें आपल्या हयातींत मृत्यूनंतर आपल्या नातलगास वेदविद्या, वेदोक्त धर्मप्रचार, अनाथपालन, वेदोक्त धर्मोपदेशक वृद्धि वगैरे सत्कार्यीं संपत्तीचा विनियोग करण्याची व्यवस्था करून ठेवावी. अथवा

मृतकासंबंधानें करावयाचें त्याच्या मागील वंशजानीं जें काम तें हेंच कीं उपरोक्त प्रकारें जितके दान त्यांना सत्पात्रीं देतां येईल तितकें त्यांनीं द्यावें हे अत्युत्तम होय.

इतिमृतकसंस्कारविधिः समाप्तः ॥

卐

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीयुतविरजानन्द-
सरस्वतीस्वामिनां महाविदुषां शिष्यस्य वेद वाहिताचार-
धर्मनिरूपकस्य श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिनः
कृतौ संस्कारविधिर्ग्रन्थः पूर्तिमगात् ॥

—:०:—

नवयुगनवचन्द्र विक्रमार्कस्य वर्षे,
ससितदलसहस्ये सोमयुग्युग्मतिथ्याम् ।
निगमपथशरण्ये भूय एवात्र यन्त्रे,
विधिविहितकृतीनां पद्धतिर्मुद्रिताऽभूत ॥

युगद्रष्टा महर्षि दयानंद सरस्वती यांचें संक्षिप्त जीवनवृत्त

ऐशा घोर समयाला । दयानंदस्वामी जन्मला ।। त्यानें सत्यार्थप्रकाश ग्रंथ लिहिला । प्रगट केला वेदार्थ ।। १ ।। कलींत ऋषी अग्रगणी । दयानंद शिरोमणी ।। धर्मरक्षणाची करणी । पाया रचिला तयानें ।। २ ।। गहन वेदाचा अर्थ जाणावया नाहीं सामर्थ्य ।। त्याचा करुनी मतितार्थ । भोळ्या भाविकां कथियेला ।। ३ ।। वेद आर्यधर्माची किल्ली । श्रीदयानंदें उघडिली ।। अज्ञान जना दाविली । वाट मोक्षपदाची ।। ४ ।। द्रव्यलोभ दाउनीं हाटीं । म्लेंच्छ करितीं बाटाबाटी ।। मोडिली तयांची वाट ।। शुद्धिकरणा करोनी ।। ५ ।। स्त्रिया शूद्र चांडाळादी । ऐक्य केली पुन्हां मांदी ।। आर्यसमाजमंदिरादी ।। देशोदेशीं स्थापिल्या ।। ६ ।। वेद उपवेदादी जाण । त्यांचें केलें प्राकृत भाषण ।। ७ ।।

श्रीदयानंदें काय केलें ? एकटें सर्वां जागविलें ।। सन्मार्गासी लाविलें । अज्ञ मूढ जनासी ।। ८ ।। मागिल साधूंची कथा । पुराणी ऐकिली श्रोतां ।। परी दयानंदाच्या वृत्ता । जनी पाहिलें प्रत्यक्ष ।। ९ ।।

दया क्षमा शांति ।। श्रीदयानंदाची मूर्ती । यदर्थीं संशय चित्तीं । किमपीही असेना ।। १० ।। ज्यानें त्याचे प्राण घेतले । त्याचें उसणें नाही फेडीले । क्षमा शस्त्र हातीं घेतले ।। न भंगे कदा कल्पांती ।। ११ ।। तैसेंचि दयानंद ऋषीला । विषप्रयोग ज्यानें केला ।। त्याला सोडुनिया दिधला । मारिला नाहीं तयासी ।। १२ ।। आपण पदरीचें धन । त्यासी देवोनियां जाण ।। म्हणे आपण येथें न राहणें । निघोनी जावें नेपाळीं ।। १३ ।। धन्य धन्य ते संत । धन्य धन्य ते साधू ।। त्यांच्या कृपेचा प्रसादू । तो हा ग्रंथ जाणावा ।। १४ ।। जयहिन्द स्वामी-फडके.